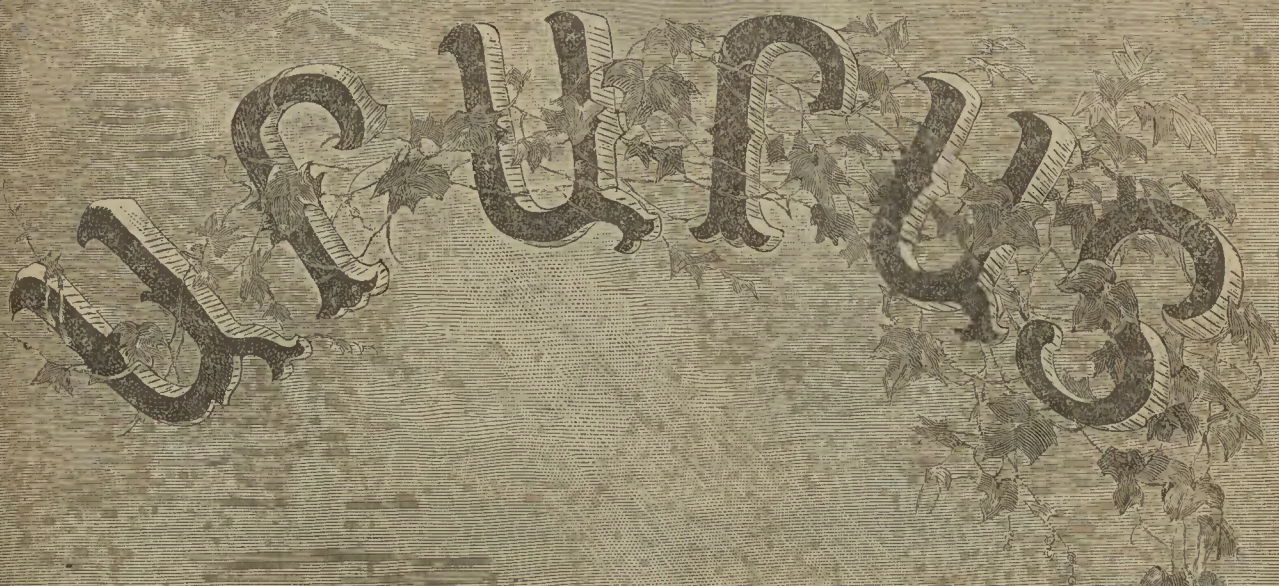

1898

ԹԻԻ ԺԱ. ԺԲ. ՆՈՅՆՍԻՆԵՐ Է ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԷ ՏԱՐԻ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՏՐԱԹՈՒՈՅ Ս. ԷԶՄԻԱԴՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՊԵՏՏՈՆԵԱՆ ԲԵՓԻՆ.

1. Քաղաքը ի Կոնդակաց Վեհափառ Հայրապետի 475
2. Քաղաքը Սինոդի օրագրութիւններից 476
3. Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի հերքումը 477

ԿՐՈՆԵԱՆ ԲԵՓԻՆ.

4. Հաւատքը ճշմարիտ առաքինական կեանքի հիմքն ու արմատն է. Ա. Տ. Գ. 478
5. Մի անուշադիր մնացած Հայրապետ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անից Կ. Վ. 482
6. Պատարագ, բառի մասին Հ. Յ. Աճառեան 487

ՕՏԸՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

7. Օրթոդոքս, Կաթողիկէ և Բողոքական եկեղեցիներ 487—496

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅՐԱՍՏԱՆԵԱՆ.

8. 1898 թ. -ի համար ընդհանուր ակնարկ 496
9. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ 497
10. ՏԱՃԿԱԶԱՅՔ 499
11. ՊԱՐՍՈՒԿԱԶԱՅՔ 500

ՄԱՆԿԱՎԱՐԹԵԱՆ ԲԵՓԻՆ.

12. Նոր հարիւրամեակի տոմար և զատական տուն Ս. Մ. 507
13. Լեռն ԺԳ. -ի ուսումն ու զարգ. Ս. Մ. 510

ԲԱՆԱՍԻՐԵԱՆ ԲԵՓԻՆ

14. Grégoire de Tours-ի մէկ գլխուն վրայ, արեւելքի պատմութեան մասին. Հրաչեայ Յ. Աճառեան 515
15. Ծրդութի Հին աւետարանը Գ. Վ. Յ. 519
16. Սասունցի Դաւիթ 520
- ԱՅԼԵԻԱՅԼԷ. 525
17. Մատենախօսութիւն. Աղան վ. Արծրունի 527
- « Մ. վ. Տ. Մովսիսեան 536
- « Կ. Վ. 543

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ.

13. Ժողովրդական բանահիւսութեան հետքեր միջնադարեան տաղարաններում Գ. Վ. 544
19. Յանկ Նիւթոն 1898 թ. -ի 552—557
- ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 557

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԷ ԱԶԳ. ՀԱՆԴԻՍԻՅ.

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

(Դեկտեմբեր ամիս)

ՈՒՍՈՒՄՆԵԱՆ

Հայք ի Զմիւռնիա. (պատկերազարդ) 353:— Պրոֆէսոր Ա. Արծրունի 360.— Բէստէն Միքայէլ Բժիշկ Տէր Պետրոսեան, 354:— Տէրոյնց պատուէլ Յովհաննէս Պրուսացի Տէր Կարապետեան 2ամուռճեան (պատկերազարդ), 369:— Նոր մուրակ մը Երկրիւ և Հրատին մէջ (պատկերազարդ), 369:— Եղիաթեթուպոլոս քաղաքաշէտութեան և Զատիկեան դերգատտանին մէջ անհամաձայնութիւնը, 373:— Մ. Ա. Մէյէ, հետազոտութիւնը ի վերայ համեմատական համաձայնութեան հայերէն լեզուի, 377:

ԱՅԼԵԻԱՅԼԷ

Նոր հրատարակութիւնը. 380. — Ազգային թերթերէ ծաղկեփունջ. 382.
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, 383:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ.

(Նոյեմբեր ամիս).

Վանայ ծովակի կղզիները. — Աղթամար (շաբ.)

513:— Հայք Գուլթերայ (շաբ.) 520:— Հանք և իրենց ստուգաբանութիւն (շաբ.) 524:— Աղգադրական հանդէս (շաբ.), 525:— Կիլիկիոյ և Կիպրոսի առնչութիւնը և Կ. Կոնստանդի թագուհին, 528:— Պտակ մը Փրեդրիկ Միւլլերի դերեղմանին վրայ (շաբ.), 533: Մարինի իտալացի և մարմարացումն մարդկային մարմնոյ, 539:— Հանդէս հանդիպից, 540:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻՆ.

— Նամադադըշմից զործածութիւնը, զինը և հաւաքածոները, 546:— Կաւէ թռչունը (բանաստ.), 547:— Գրախօսական տխարիներ, 547:— Բաղախան ամիս. — ց24 Հոկտեմ. 555:— Քաղաք յօգուածոց այլ և այլ թերթից, 559:

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ ՆՈՅՆՄԵՐ 1898 թ. 1

ԲԱՐԻԶ.

Խմբագիր հրատարակիչ ԱՐՇԱԿ ԶՈՐԱՆԵԱՆ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Է. ԶՄԻԱՆԻ.

ԹԵԼԻ. Լ.Բ. ՏԵՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԺԱ. և ԺԲ.-ԴՈՐԴ

ՆՈՏԵՐԵՐ և ԴԵԿՏ. 1898 թ.

ՀԲԱՄԱՆԱԿ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ Ա.

ՎԵՆԵՐԱԿ ԵՒ ՄԱՐԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒԳԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ՄԱՐՈՅ Է. ԶՄԻԱՆԻ

1898

2 1 1 1 1 1

Дозволено цензурою 31 Декабря 1898 г. г. Тифлясь.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

ՔԱՂԱՅԻՆԻ Ի ՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԳՈՐԾ ԶԵՐԱՊԵՏԻ.

Կոնստանտինոպոլի Ս. Էջմիածնի, որով յանձնարարեցաւ առնուլ զտոկոսիս վասն հեղեատան ամաց 500 լուրիկացն կտակելոյ յանուն Ս. Կարապետի վանուց Մշոյ՝ ի կառակատարաց այրի Տիկին Ոսկի Կարապետեանի Աստրախանցոյ. թ. 1152:

— Օրհնութեան և զոհոնակութեան յանուն երեցփոխի եկեղեցւոյն Նիժնինովզօրոյ քաղաքի Պ. Ղազարոսի Դաւթեան Նզեանց՝ վասն հաւատարիմ՝ պաշտօնավարութեան նորա. թ. 1165:

Օրհնութեան և զոհոնակութեան յանուն սարկաւազուհի կոյս Հռիփսիմայ Թալիբեան, սակս բերելոյն նորա նուէր զոսկեթել ասեղնագործ քօղ մի վասն հայրապետական գաւազանի. թ. 1171:

— Օրհնութեան և զոհոնակութեան յանուն Տիկին Մարգարի Սարգսեան՝ սակս բերելոյն նորա նուէր զոսկեթել ասեղնագործ քօղ մի վասն հայրապետական խաչի. թ. 1172:

— Թանուն Սինօզի՝ վասն յերզումն կոչելոյ զՏ. Թադեոս. Վարդապետի, զՏ. Գէորգ. Վարդապետի, իւթիւճեան, զՏ. Թովհանէս վարդապետի Շիրակունի և զՏ. Եղիշէ. Վարդապետի Դուբեան, առ յընդունել զաստիճան եպիսկոպոսական. թ. 1213:

— Թանուն Սարգիս քահանայի Շիրոյեան, որով շնորհեցաւ նմա կամիլաւայ. թ. 1227:

— Թանուն Եսայի քհնյի Շաղաթ դեղջ Սիւնեաց, որով շնորհեցաւ նմա լանջախաչ քահանայական. թ. 1228:

— Թանուն Պ. Ալեքսանի Առաքելեան Շուշեցոյ, որով կարգեցաւ նա անդամ հոգարարութեան վերանորոգութեան վանուցն Գանձասարայ. թ. 1229:

— Ընդհանրական յանուն հայ գաղթականութեան համայն Եւրոպոյ (Անգլիոյ, Փրանսիոյ, Աւստրո-Հունգարիոյ, Ռումանիոյ և Պուլխարիոյ), որով յայտարարաւ կարգումն Գեր. Գէորգ և պաի. Իւթիւճեան առ հովիւ և առջնորդ նոցին. թ. 1241:

Վկայական եպիսկոպոսութեան յանուն չորից նորապսակ եպիսկոպոսաց՝ Թադեոս, Թովհանէսի և Եղիշէի. թ. 1242, 1244, 1250 և 1253:

— Թանուն Թադեոս, Գէորգ, Թովհանէս և Եղիշէ եպիսկոպոսաց, որով շնորհեցան նոցա պնակէք եպիսկոպոսականք. թ. 1243, 1245, 1251, 1254:

— Թանուն Կարապետ քահանայի Թովսէփեան եկեղեցւոյն հայոց Դահլիշի (Եգիպտոս), որով շնորհեցաւ նմա լանջախաչ քահանայական՝ ի պսակումն բազմամեայ պաշտօնավարութեան նորին. թ. 1246:

— Թանուն Մամբրէ քհնյի Վարդանեան եկեղեցւոյն Դահլիշի, որով շնորհեցաւ նմա լանջախաչ քահանայական՝ ի արիտուր բարոյք աշխատութեան նորին սակս գաղթականաց. թ. 1247:

— Օրհնութեան և զոհոնակութեան յանուն համայն Ժողովրդեան Եգիպտոսի, վասն մարդասիրական ջանից նորին, ուղղելոյ յօգնութիւն գաղթականաց և թշուառ աղքայնոց. թ. 1248:

— Թանուն Ամեն. Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ, որով յայտարարաւ ձեռնադրութիւն երկու տաճկահայտակ վարդապետաց՝ Թադեոս, Գէորգ և Եղիշէի յաստիճան եպիսկոպոսութեան. թ. 1252:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան յանուն Ներսիսեան Որբասիրաց ընկերութեան Զմիւռնիոյ. թ. 1269:

— Յանուին Տ. Գրիգորիս վարդապետի Տ. Յակոբեան, որով արձակի նա ըստ խնդրանայ իւրոց, ի վանահայրութենէ վանուցն Տաթևի և ի փոխանորդութենէ Սիւնեաց վիճակի և կարգի ի Փոխանորդ Նուխայ. թ. 1273:

— Յանուին Գեր. Փոխ. Թեմակալին Նրեւանայ Տ. Ներսէս Արքեպսի, որով պատուիրի առնուլ զհաշիւս վանահայրութեան Տաթևի և զգործս փոխանորդութեան Սիւնեաց ի Տ. Գրիգորիս վարդապետէ. թ. 1274:

Յանուին վիճ. կոնսիստորիային Արցախու, որով յայտ արարաւ կարգումն Տ. Գրիգորիս վարդապետի ի Նուխի և Տ. Սահակ վարդապետի Բաղդասարեան ի վանահայր Ճալէթու՝ ցվախձան կենաց իւրոց, որպէս ինքն փափագէր. թ. 1277:

— Յանուին վիճ. կոնսիստ. Շամախու, որով յայտ արարաւ կարգումն Տ. Թովմա վարդապետի ի վանահայր վանուցն Տաթևի և ի փոխանորդութիւն վիճակին Սիւնեաց, արձակելով զնա ի վանահայրութենէ վանուցն Սաղիանու. թ. 1283:

— Յանուին յիշեալ կոնսիստի, որով պատուիրեցաւ կարգել զՆիքիթ արքեպսի Աղայեան փակակալ վանուցն Սաղիանու. թ. 1284:

— Յանուին Սինօգի Ս. Էջմիածնի՝ առաքմամբ նախահաշուոյ ծախուց Մ. Աթոռոյ, հաստատելոյ վասն յառաջիկայ 1899 ամի. թ. 1305:

— Յանուին Գեր. Փոխ. Թեմակալին Նրեւանայ Տ. Ներսէս արքեպսի, որով հաստատեցաւ ի տեսուչ Թեմակ. Հոգ. զպրանոցին Նրեւանայ պ. բժիշկ Սիմէօն Շահնազարեանց. թ. 1316:

— Յանուին կոնսիստ. Արցախու, որով թոյլ տայր թաղել ի գաւթի եկեղեցոյն Ագուլեաց Շուշի քաղաքի զբողոքականաց հաւատարիմ երեցփոխն նոյն եկեղեցոյ Միրզաջան Պատուականեանց, որոյ ծախսեալ է ի սեփականութենէ իւրմէ առաւել քան զմեծասան հաղար բուրլիս վասն աստուածահաճոյ գործոց և հաստատութեանց քաղաքին. թ. 1317:

— Օրհնութեան յանուին Պ. Բաղդասարայ Աստուածատրեան Բաղդասարեանց, որով կարգի նա զանձապահ զանձանակի Ս. Տա-

ճարի որ յեկեղեցին Օրհնէ քաղաքի Բեսարաբիոյ. թ. 1321:

— Օրհնութեան յանուին Պ. Սիմէօնի Սաչիկեան Ալաճ, որով կարգի նա զանձապահ զանձանակի Ս. Տաճարի որ յեկեղեցին Բէյց քաղաքի Բեսարաբիոյ. թ. 1323:

— Յանուին Միքայէլ վարդապետի Դաւթեան Թեմակալոյ, որով կարգեցաւ նա յառժամանակեայ վանահայր վանուցն Հաղարծնոյ. թ. 1332:

— Յանուին Սինօգի Ս. Էջմիածնի, որով յանձն եղև ջանալ ընդ ձեռն պատշաճաւոր իշխանութեան ստանալ զկապեալն ի հանգուցեալ կոնստանդեայ Վարչամեան գումար, յօգուտ Հոգեւոր Ծեմարանի Ս. Աթոռոյս. թ. 1334:

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՍԻՆՕԳԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.

Հոկտ. 5. Սինօգը հրամայեց Վրաստանի և Խմերէթի կոնսիստորիային, որ Բագուում շինուելիք նոր եկեղեցու գործը թողնէ անկատար, որովհետեւ կովկասի պ. կառավարչապետը, որին դիմումն էր եղել նոր կառուցանելի եկեղեցոյ համար ժողովարարութեան թոյլտուութիւն ստանալու, հրամայել է թողնել այդ խնդիրն առանց հետեանքի:

Հոկտեմբ. 7. Սրբազան Սինօգը կարգադրեց պատուիրել բոլոր կոնսիստորեաններին, որպէս զի շուտով մանրամասն տեղեկութիւն տան նախ թէ որչափ արդիւնք է սպասուում թեմից առաջիկայ տարուայ համար և թէ ի՞նչպիսի ազդեցութիւն է գոյանում. երկրորդ՝ թէ որքան է կոնսիստորիաների և Հոգեւոր կառավարութեանց մէջ ծառայողների և այն բոլոր պաշտօնեաների թիւը, որոնք ռոճիկ են ստանում վիճակային արդիւնքներից, որպէս զի այդ ներկայացրած հաշիւները աչքի առաջ ունենայ առաջիկայ 1899 թուի նախահաշիւը կազմելու ժամանակ:

Հոկտ. 14. Սինօգը մերժեց Բիշնէից դիմող խնդրատուների առաջարկը, որոնք

ցանկանում են աթոռապատկան հողի վերայ շինութիւններ կառուցանել և մինչև 15 կամ 19 տարին արդիւնքը վայելելուց կամ չնչին վարձ տալուց յետոյ՝ ամբողջ շինութիւնը յանձնել Մ. Աթոռին: Դորա փոխարէն Սինօդը կարգադրեց՝ թոյլ տալ Բիշնէի կալուածոց կառավարչին կառուցանել ամեն տարի աթոռապատկան հողի վերայ նորանոր շինութիւններ և դորա համար կալուածների արդիւնքներից ծախսել տարին տասն հազար ռուբլի սկսած 1899 թուից. ուստի և պատուիրեց կալուածոց կառավարչին շուտով պատրաստել շինութեանց յատակագիծը և ծախուց նախահաշիւը և ներկայացնել Սինօդին. իսկ շինութիւնները սկսելուց յետոյ՝ երեք ամիսը մի անգամ մանրամասն հաշիւ ներկայացնել:

Հոկտ. 14. Սինօդը կարգադրեց ուղարկել Բարեշն. Տ. Տիրույր վարդապետին Ղազանչեցւոց եկեղեցւոյ երեցփոխան Մինաս Խուանանցի յայտարարութիւնը, որով վերջինս գիմել էր Նորին Վեհափառութեան և բողոքել Ստեփաննոս քհն. Տ. Մկրտչեանի և Մեսրոպ քհն. Ապրեսեանի եկեղեցւում ցոյց տուած անվայել և գայթակղեցուցիչ վարմունքի դէմ՝ կարգելով նորան քննիչ այդ գործի համար և պատուիրելով, որ շտապէ մանրամասն տեղեկութիւն տալ Սինօդին:

Հոկտ. 19. Սինօդը հրամայեց տալ Գեր. Տ. Անանիա եպիս. Համազասպեանին յանուն Նորին Վեհափառութեան մատուցած խնդրի համաձայն երկու հարիւր ռուբլի՝ ամառը Թիֆլիսում բժշկուելու նպատակով կատարած ծախսերի համար:

Հոկտ. 28. Սինօդը կարգադրեց Եայջի գիւղի բնակիչ քուրդ Օսման Մուսաօղլույ խնդիրը, Նոր-Բայազետի գաւառապետի հաղորդագրութեան հետ, որով վերջինս վկայում է Օսմանի ռուսադաւան շինելը՝ ուղարկել Կովկասի պ. Կառավարչապետին և խնդրել թոյլտուութիւն նորան իւր խնդրանոց համեմատ ընդունելու Հայոց ս. եկեղեցւոյ գիրկը:

Հոկտ. 28. Սինօդը հրամայեց Ստեփաննոս քհն. Տէր Գալստեանին ենթարկել

25 ա. տուգանքի՝ Վարժապետի գիւղում (Շարուրի գաւառ) հինգերորդ աստիճանի խնամութեան չհաս և անհրաման պսակ կատարելուն համար, և պատուիրել Երեանի Կոնսիստորիային զրկելու նորան քահանայապետութիւնից եռամսեայ ժամանակով:

Հոկտ. 28. Նորին Վեհափառութեան սրբ. կոնդակի հիման վերայ Սինօդը կարգադրեց, որ Բարեշն. Տ. Բաբգէն վարդապետի տեղ նշանակուելի զանձապահ Բարեշն. Տ. Եղիշէ արեղայ Ահարօնեան, իսկ առաջինն թոյլ արուելի գնալ Խարկով քաղաքը ռուս լեզուի մէջ կատարելագործուելու համար՝ եռամսեայ ժամանակով:

Նոյ. 6. Սինօդը առաջարկեց Ներքին գործոց նախարարին ի հաստատութիւն Աստուխանում հիմնուելիք թեմական դպրանոցի հիմնական կանոնները, որ կազմել է Գեր. Տ. Արիստակէս արքեպս. Սեդրակեան: Նոր դրպրանոցը պիտի ունենայ վեց դասարան, ուր պիտի աւանդուին բոլոր այն առարկաները, որոնք աւանդում են միւս թեմական դպրանոցներում:

ՎԵՀԱՓԱՐՈՒ ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

Ի լրոյ տեղեկացեալ իմ, եթէ մին ի մերազնեայ օրաթերթից Տփղիսու քանիցս հրատարակեալ է, զի իբր այն թէ ի դրամարկղէն որբոց որ ընդ պահպանութեամբ մերով է, վճարին ամսաթոշակք պաշտօնէից Ազգային Պատրիարքարանիս: Փութամ՝ զրութեամբս յայտ առնել Հօրդ Սրբոյ Հոգեւորի թէ դրամարկղէն այն որբոց ըստ մեզ նուիրական է և անբոնարարելի, և զի որ ինչ նուիրեալ է ցայս վայր ժամանակի ի նպաստ որբոց, ի կիր արկեալ է միշտ և միմիայն ի վճարումն ամսաթոշակաց սահմանելոց որբանոցաց, և ոչ մի դանկ վճարեալ է ցարդ ի պէտս այլոյ իրիքի և յայսմ հեաէ ևս անհնար է ձեռնամուխ լինել յիրաւունս որբոց:

Զսոյն ճշգրիտ տեղեկութիւն հաղորդելով Վեհափառ Տեառնդ, խոնարհաբար առաջի առնեմ հերքել պաշտօնապէս զայն ստութիւն, որ ոչ միայն պղտորէ զմիտս մերազ-

նէից՝ այլ և քնաս մեծ պատճառէ որքոյ կարօտելոց:

Մատուցեալ ի համայն Սրբոյ Աջոյ
Աւհափառ Տեառնդ

Եւ ամենայն կարգի որդի

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԳԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.
Պ. Կ.

Ի 17 Հոկտեմ. 1898:

ԿՐԹՆԱԿԱՆ—ԲԱԺԻՆ

ՀԱՆՈՍՏՔԸ ԾՇՄԱՐԻՏ ԱՌԱՔԻՆԱԿԱՆ ԿԵՆՆՔԻ
ՀԻՄՔՆ ՈՒ ԱՐՄԱՏՆ Է.

Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք մեր երիտասարդութեան կեանքը, եթէ ուշի ուշով հետեւենք այսպէս կոչուած ինտելիգենտ երիտասարդների ձգտումներին և այն ամէնին, ինչ որ նրանց մտածութեան և խօսակցութեան նիւթն է կազմում՝ պիտի տեսնենք, որ այդպէս իշխում է մի տեսակ խորշում և արհամարհանք դէպի կրօնը, դէպի քրիստոնէական հաւատքը: Դրանք կարծես չեն ել կամենում ի մօտոյ ծանօթանալ այն իրերի, ութեան հետ, որ ուսուցանում է քրիստոնէական կրօնը, և նրանց այդ անտարբերութիւնը մեծ ազդեցութիւն է ունենում իրենց զաւակների կրօնական դաստիարակութեան գործի վերայ: Երանք առ առաւելն թոյլ են տալիս վերջիններիս սովորութեան հպատակելով, դպրոցում կրօնի դասեր առնել, առանց որ և է արժէք ընծայելու այդ դասերին: Երանք արհամարհում են եկեղեցիին, թէ և երբեմն սովորութեան դէմ մեղանշած չլինելու համար, հանգիստաւոր տօն օրերին երեւում են նորա մէջ: Մտածողութեան այդ տեսակ եղանակի հետեւնքն այն է, որ աւելի և աւելի լայն շրջաններում մօտեք է գտնուում քրիստոնէութիւնը, եթէ այդ ընդունում են, լոկ քաղաքավարութեան և վաշխութեան սահմանների մէջ պահելու ձգտումը:

Եթէ քրիստոնէութեան մէջ իրօք գտնոււմ են մի վեհութիւն, այդ նրա բարոյականութիւնն է, նրա բարոյական ուսմունքը՝ մի ուսմունք սակայն, որը մեկնում և ձեւակերպում են ըստ իրենց հայեցողութեան և ըմբռնման: Երանք կարծում են, որ ժողովրդին հանած կլինին բարոյականութեան ճանապարհի վրայ, եթէ մարդիկ քաղաքավարութեան կանոններով երթան, վայելուչ կենցաղավարութեան ընտելանան և խուսափեն կոպիտ մոլութիւններից, երբեմն և, առանց իրենց շահերը շօշափելու, մէկին կամ միւսին օգնութեան ձեռք մեկնեն՝ սէր և բարիք ցոյց տան: Սակայն եթէ այդ ինտելիգենտները պատմութիւնից փոքր ի շատէ ուղիղ տեղեկութիւն ունենային և մարդու վրայ իրական և հոգեբանական տեսակէտից նայէին՝ պիտի հասկանային, որ այդ աշխարհահայեցողութեամբ ժողովուրդ կրթելով, առանց կրօնի և քրիստոնէական հաւատքի, նրան դնում են այնպիսի ընթացքի մէջ, որի վախճանը կարող է լինել անհատական և հասարակական բարոյական ոյժերի ընդարմացումն, անդամալուծութիւն, և, ի վերջոյ՝ բարոյական կեանքի կատարեալ քայքայումն:

Կեանքի այդ մոլար, հիւանդոտ ըմբռնումը հիմնուած է մեր մէջ օր օրի վրայ ընդունելութիւն զանոց նիւթապաշտական աշխարհահայեցողութեան (մատերիալիզմ) վրայ, որի համաձայն գիտութիւնն ինքնին պէտք է, առանց որ և է կողմնակի պաշտպանի, առանց կրօնի և հաւատքի, ինչպէս ամէն՝ այնպէս էլ մեր բարոյական կեանքի օրէնքները և երեւոյթները քննէ և նրանց կազմակերպութիւն ու ուղղութիւն տայ: Անտարակոյս գիտութեան օգնութեամբ է որ մենք, ինչպէս մեր կեանքի ֆիզիքական, անտեսական՝ այնպէս էլ բարոյական գրութիւնը և յարաբերութիւնները ուսումնասիրելով, ստեղծում ենք մեզ համար նոր և լաւագոյն պայմաններ, նոր և լաւագոյն ընթացք: Բայց արդեօք գիտութիւնն ըստ ինքեան կամ գիտութեան ստացուածքը կարող է ճշմարիտ առաքինական կեանքի գրաւական լինել, արդեօք միայն բարեւոյ գիտութեամբ միջոց և հնարաւորութիւն ունինք կեանքի ամէն ելուէջներում հաւատարիմ մնալ մեր պարտքերի կատարման սկզբունքին:

արդեօք լոկ դիտութիւնը բաւական է այս կեանքի բոլոր հակասութիւնները լուծելու: մարտնչողին թիկունք, հալածողին ապաստանարան, տանջուողին մխիթարութիւն, յուսահատուողին յոյս լինելու: Եթէ այդ ճիշդ է, եթէ ճիշդ է, որ գիտութիւնն ըստ ինքեան առանց հաւատքի այդ ամէնին լրումն տալու կարողութիւն ունի՝ այն ժամանակ պէտք է այդ ապացուցանէ: պատմութիւնը և փորձառութիւնը և քրիստոնէական հաւատքը մի կողմ ձգուի: Բայց պատմութիւնը ընդհակառակն է ապացուցանում. նա ցոյց է տալիս որ ամէն ժամանակների բոլոր քաղաքակրթութեալ ժողովուրդների մեծագոյն մտածողները այսպէս թէ այնպէս բարոյականութիւնը՝ բարոյական ուսմունքը, կապել են կրօնի կամ հաւատքի հետ. նոյն իսկ մարդկային բանականութեան ամենազարգացած և ամենազորաւոր ժամանակներում բարոյականի և կրօնի մէջ եղած կապը պահպանուել է, և իբրեւ անհրաժեշտութիւն ճանաչուել, որ բարոյականութիւնը, առանց հաւատքի զօրաւոր կռուանի՝ աղբերի կեանքի մէջ կորցնում է իւր հիմքը և քայքայուում: մինչև անգամ այսպանուում ու ծաղրուում. մինչդեռ այնտեղ ուր ճանաչուել և պահպանուել են կրօնն ու հաւատքը և նրանց կապը բարոյականութեան հետ՝ քաղաքակրթութեան հետ համերաշխ է գնացել բարոյական զարգացումը և պատմութեան ամենափայլուն շրջանները ստեղծել:

Եւ այդ մենք բնական ենք գտնում: Մենք չենք ուրանում հարկաւ, որ կեանքի մէջ կայ մի շրջան, ուր մարդիկ նոյն իսկ առանց հաւատքի և կրօնի շնորհիւ բնական պայմանների կամ իրենց խառնուածքի տոգորում են մարդասիրական գաղափարներով և մղումն ունենում հերոսական գործերի համար Այդ ձգտումը երիտասարդական հասակին յատուկ վառ երևակայութեան և ոգևորութեան արդիւնքն է՝ մի հասակ, որն ընդունակ է աշխիւ գաղափարներով առաջնորդուելու: Սակայն մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ բուսական ոգևորութեամբ կատարուած գործը միշտ հերոսութիւն չէ և կապուած չէ լինում ճշմարիտ առաքինական կեանքի հետ, և որ այդ դէպքերում՝ ստեղծ գերիշխող են հանդի-

սանում աւելի ուրիշ գրգռչներ, քան զուտ մարդասիրական գաղափարներ՝ պիտի ասենք, որ այդպիսի ձգտումները, որքան էլ ազնիւ և վսեմ լինեն, եթէ ոչ խաբուսիկ՝ զոնէ ընդհանրապէս վաղանցուկ են և ֆնայուն զօրութիւն չեն գտնում մարդու մէջ: Երբ, արիական հասակում, ոգևորութիւնը տեղի է տալիս սառն գաղափարութեան, երբ մարդոց գործերի և ձեռնարկութիւնների մէջ զխաւոր գերը խաղում է ոչ թէ կիրքը, այլ խոհականութիւնն ու կռադատութիւնը, երբ վերջապէս նրանք կեանքի և իրերի վրայ դրական աչքով են նայում և ոչ թէ երևակայութեան ներշնչումներին հետեւում՝ այն ժամանակ անգալի կերպով դադարում է եռանդը և թուլանում կամքի կորովը այն գաղափարների համար, որոնց սկզբում այնպէս խառնաժամուրթեամբ ձգտում էին. և այդ տեղի է ունենում գրեթէ միշտ այն դէպքում, երբ մարդ առանց կրօնի և հաւատքի է լինում, արհամարհում և ժխտում է նոցա կարեւորութիւնը կեանքի համար: Իրաւամբ է ասում անուանի իրաւաբան Հիլթին, թէ այն մարդը, որն առանց հաւատքի ապրել է մինչև քառասուն տարեկան հասակը և յոռետես (պեսսիմիստ) չէ դարձել՝ զխումբ շատ խելք պիտի չունենայ: — մի խօսք, որ եթէ հետեւականորէն մտածենք՝ կատարեալ ճշմարտութիւն է պարունակում իւր մէջ. որովհետեւ եթէ չունենանք հաւատ առ մի գերագոյն էակ բոլոր ջանքերը որ մենք մեր գոյութիւնը պահպանելու և ի կատարելութիւն դիմելու համար գործ ենք գնում: մեր զոհողութիւնները և անձնաւթութիւնը, որով լցուցանում ենք մեր անհատական և ընկերական պարտքերը, մեր զրկանքներն ու ձախորդութիւններն, որ յանուն բարեւոյն և բարձր գաղափարների յանձն ենք առնում՝ իբրեւ անհիմն և անմիտ բաներ պէտք է ներկայանան:

Ընդունենք միանգամայն որ Աստուած չկայ, երևակայենք մեզ, որ տիեզերքը զիպուածի խաղ է և հաւատքը տգիտութեան արդիւնք՝ ինչպէս քարոզում է նիւթապաշտական աշխարհայեցողութիւնը (մի աշխարհայեցողութիւն, որն եւրոպական լուսաւորչ շրջաններում շատուց յաղթուած է, և միայն

ամէն երկրի թեթեամբա ինտելիգենտների
ուղեղն է պաշարել)։ — այս աշխարհը և մարդ
կային կեանքը ուրիշ ոչինչ պէտք է լինէր մեզ
համար, եթէ ոչ մի առեղծուած. իրերի դու
յութիւնն ու ընթացքը առանց ծրագրի և
նպատակի՝ մի անհոգի ժամացոյց, որ լարուած
բանում է իւր ներքին օրէնքների ճշգրտութեան
հետեւելով և ոչ ոք չգիտէ թէ ո՞վ է լարել
և ինչո՞ւ։ Մենք չենք հասկանում, այդպիսի
աշխարհայեցողութիւն ունենալուց յետոյ
էլ ինչո՞ւ մեր անհատական և ընկերական
պարտքերը կատարենք, քանի որ մեր բոլոր
աշխատանքն և ձգտումները ապարդիւն են
աննպատակ ինչպէս ամբողջ բնութիւնը. ին
չո՞ւ ենք կատարելութեան ձգտում քանի որ
կատարելութիւն չկայ չկայ տեւական կեանք
չկայ յաւիտենականութիւն. ինչո՞ւ ենք մեր
բոլոր ոյժերը, մեր կեանքը զոհում յանուն
ճշմարտութեան, սրբարութեան, պարտքերի
կատարման՝ երբ մահը գերիզման է իշեցնում
հաւասարապէս և ընդ միշտ թէ աղնիս մար
դուն և թէ ոճրագործին։ Արդեօք մեր բոլոր
առաքինութիւնները ի վերջոյ յիմարութիւն
ներ չպէտք է համարուին (ինչպէս համա
րում են հետեւական նիւթապաշտները), ո
րով մեզ շատ անգամ նեղութիւնների ենք
ենթարկում և զրկում լաւագոյն վիճակից։
Աւելի լաւ և խելացի չպիտի լինէր արդեօք
եթէ մենք ծնուած ենք միայն մի կարճ ժա
մանակի համար, ամէն բանի մէջ հետամուտ
լինել մեր կեանքը հաճոյական դարձնելու։
Մենք կարծում ենք, որ մարդիկ իրական
հողի վերայ կապնած և հետեւականօրէն
մտածելով ուրիշ եղբակացութեան դալ չեն
կարող։ Բարոյականութիւնը բառիս ընդար
ձակ մտքով հիմնել լոկ տելլուօգելայի և մա
նաւանդ էտլիցիլայի օրէնքների վերայ ինչ
պէս անում են վերջին ժամանակներս ոմանք՝
քարոզելով թէ մենք պէտք է մեր առաքինա
կան յասկութիւնները զարգացնենք, պէտք
է առաքինի ազրենք, որովհետեւ այդ կերպով
միայն ապահովում է քաղաքակրթական կեան
քի բնական զարգացումը. քարոզելով թէ որով
հետեւ ամբողջ բնութիւնը կատարելութեան է
գիմում, ուստի մարդկութիւնն ևս իբրեւ
նրա վերջին ժառանգը «կոչուած» է կատարել

լութեան գիմելու։ Թե անհատը պիտի զոհ
իւր շահերը ընդհանուրի շահերին, զոհէ իւր
անձն ընդհանուրի պահպանութեան համար՝
խիստ գրաւիչ և ոգեւորիչ փարպագեալութիւ
նեք են, որոնցից մենք պէտք է դաւանդոյնս օգ
տուենք. սակայն եթէ խնդրի խորը նայենք՝
հոշուն խօսքեր են դառնում միայն։
Այգպէս քարոզել մարդուսած էակին բո
լորովին չճանաչել է նշանակում։ Զոհում իմ
բոլոր կարողութիւնները, իմ կեանքը, որովհե
տեւ այդ է մարդկութեան կեանքի և քաղաքա
կրթութեան զարգացման պահանջը, որով
հետեւ ապագայ սերունդներն աճելի բախտա
ւոր կրնան, աւելի նմար վոյելքներ կունենան
այդ արդէն չափազանց մեծ կոհանջի, որին
նշխարհի վերայ ապրող հողեղին մարդը հա
մակերպել երբեք չէ կարող։ Այդ գոյցէ մի
քանի Պիւթագորասն փիլիսոփաների՝ միայն
մտաչելի լինել, որ նայնպէս խիստ սարսիւս ա
կան է։ Ընդիցիլայի ուսումը իսկապէս քրիստո
նէական վարդապետութեան մի յաղթանակն է,
որովհետեւ քրիստոնէական գերադոյն տկարու
քը մարդկային ազգի կատարելութիւնն է, և
այդ անսակեալից Դարվինի տեսութիւնը մի զօ
րաւոր հարուած է նիւթապաշտ ընկերվարա
կան զգացական (մենսուալիստ) «բարոյականու
թեան» դէմ։ սակայն նա կենսական նշանա
կութիւն ստանալ չի կարող, եթէ նորա խո
տացած կատարելութիւնը ամբողջ մեղրկու
թեան համար երջանկութիւն և երանութիւն
չէ բերու մեկրկնումէնք, եթէ մենք իրերի վե
րայ դրական աչքով նայենք և հետեւականօրէն
մտածենք՝ պիտի համոզուենք, որ առանց
հաւատոյ, զօրաւոր կունենի չենք կարող ճշ
մարիտ ստանքինի կեանք վարել և առաքինի
սերունդներ զարգացնել պէտք է օրենսանք
այդ համոզումը, եթէ առաքինութիւնը կա
տակերգութիւն չէ, կամայով ինհետեւ կեն
ցաղագիտութեան օրէնք մեզ համար մի զոու
շաւոր փարմունք մեր յարաբերութիւնների
մէջ. որպէսզի մեր կեանքը հաճութիւններով
ապահովուած լինի։
Այն առաքինութիւնը որ պահանջում է
քրիստոնէական հաւատքը, պիտի գործադրուի
ամէն տեղ և ամէն պարագայի մէջ՝ անկախ
կեանքի յարաբերութիւններից և անձնական

նկատու մներից. նոյն խակ պնտեղ, ուր նրա կիրառութիւնը ամենամեծ և ամենածանր զոհաբերութիւնների հետ է կապուած, այսինքն մահուան վտանգ է սպառնում: Եւ առանց հաւատքի այդպիսի մի հոգեկան մեծութիւն հնարաւոր չէ, որ զարգանայ: Առանց Աստուծոյ զաղափարի առաքինութիւնը, մեծահոգութիւնը, անձնուիրութիւնը, հաւատարիմ պարտաճանաչութիւնը՝ առնուազն կարճատեւութիւն են, եթէ չտանք յիմարութիւն: Ի՞նչ տրամաբանութեան, բնութեան որ երեւոյթի վերայ հիմնուած մէկը իւր կարողութիւնները և կեանքը պիտի զոհէ, անէ այդ՝ առողջ կշռադատութեամբ և ինքնաթիւղով իր անձնով Յիրաւի հրաշք ենք սպասում մարդկանցից, եթէ պահանջում ենք, որ կամովին բարի դործեն, առանց մի ներքին մղում ունենալու: առանց մի այլ երանական կեանքի ձգտելու: Միայն հաւատքը թէ Աստուած՝ աշխարհին Արարիչը, որ կենդանութեան շունչ տուողն է՝ ամէն միջոցով կրթում՝ դաստիարակում է մեզ և դէպի կատարելութիւն առաջնորդում: այն հաւատքը, թէ մենք սահմանուած ենք մի գերազոյն կոչման համար և գերեզմանի միւս կողմը մի դատաւոր և հատուցիչ ունինք—այդ հաւատքը միայն կարող է մեզ խելագործել ճշմարիտ առաքինական կեանք և առաքինութիւնը աւելի մեծ բան դարձնել, քան կենցաղագիտական հմտութիւնն է. նա կարող է տալ մեզ այն հզօր արիութիւնը և զօրաւոր ոյժը, որ կմղէ դէպի մեր անձի, մեր էութեան ազնուացումը, դէպի ճշմարիտ մարդուն փայլել դիւցազնական գործեր:— Իւրաքանչիւրը մեզնից արեւ և անուամ է այն փորձառութիւնը, որ մեզ հանդիպում են կեանքի մէջ դէպքեր և լուսանքներ, երբ դադարում է սառն դատողութիւնը, ընկճում է մտքի կորովը. երբ կրքերի բռնութիւնը ամենալաւագոյն մտադրութիւնները ցրում անհետացնում է. երբ մեր պարտքի յիշողութիւնը և գիտակցութիւնը չեն բաւում՝ մեզ մտքուր և հաւատարիմ պահելու մեր կոչման, մեր անհատական և ընկերական պարտքերի կատարման մէջ. երբ վերջապէս այս կամ տենչանքով արեւցած, պատրաստ ենք ոտքի տակ տալու ամէն բան և անելու

ինչ որ կարողանանք: Այդտեղ ահա, այդպիսի լուսանքներում, երբ կեանքի մրկածութիւնը մէջ անձարակ դէպքի դէպք ենք տարւում՝ չենք կարողում արդեօք մի զօրաւոր նեցուկի, որպէս զի բարոյական մարտման հանդէպ հաստատուն և անվտանգ մնանք, մի զօրաւոր Սաստողի, որպէս զի յանցագործութեան և մեղքի մէջ չընկնենք: Այդ նեցուկը և սաստումը ուր պիտի գտնենք, եթէ ոչ հաւատքի մէջ. այնտեղ, ուր մեր մտքի և կամքի զօրութիւնները դերում յաղթում են՝ մեզ փրկում է հաւատքը:

Սակայն հաւատքը ճշմարիտ առաքինական կեանքի հիմունքը և արմատը չէ միայն: Առանց հաւատքի մենք չենք կարող մխիթարութիւն գտնել մեր կեանքի ձախող վիճակում: Մեր բոլոր առաքինութիւնները (ենթադրենք անգամ, որ դրանք առանց կրօնի և հաւատքի դոյութիւն ունին) չեն կարող հանդրատանջել մեզ օրհասական ժամերում: Երբ ամէն տեսակ թշուառութիւն և տաղապանք թափւում են մեզ վրայ և մեր առաքինի ընթացքի համար արհամահում ձգւում ենք յուսահատութեան մէջ. երբ մեր յանուն գերադոյն բարիքների ցոյց տուած անձնուիրութեան համար մատնւում ենք նեղութիւնների, մինչդեռ չարախնդիրները և ոճրագործները շուայտում են բախտաւորութեան դրկում, երբ տեսնում ենք, թէ ինչպէս առաքինութիւնը ընկճւում է, մինչդեռ մարտութիւնը յաղթում է, ծաղրութեամբ է անմեղութիւնը և հալածւում ազնուութիւնը՝ ի՞նչ պատճառաբանութիւն, ի՞նչ մտածմունք կարող է մեզ մխիթարել, եթէ մենք հաւատաւոր ենք, եթէ մենք բնութեան և մարդկային կեանքի մէջ նպատակ չենք գտնում: Արդեօք այդ լքեալ և յուսահատ դրութիւնը մեզ չի ստիպի դաւաճանել մեր սիրած զրօշակին, մեր գաղափարներին և ձգտումներին, մանաւանդ երբ համոզւում ենք կազմում, որ մեր ընտրած ճանապարհով չենք կարող ձեռք բերել այն ինչ որ մենք մեր երջանկութեան աղբիւրն էինք համարում—ի՞նչ մխիթարութիւն իրաւունք ունինք սպասելու, եթէ չունենանք հաւատք և յոյս, որ աստուածային Նախախնամութիւնը կառավարում է ամէն բան և

առանց Նրան ոչինչ չէ կատարուում որ մեզ հանդիպած բոլոր երևոյթները և պատահարները ի վերջոյ մեր բարոյն և օգտին պիտի ծառայեն՝ հաւատք և յոյս որոնք ոտքի են կանգնեցնում մեր ընկճուող արիւթթիւնը և խրախուսում դիմելու դէպի բարոյական կիանքի մաքառումը։ Նրբ մեր ծերութեան օրերում մեր ոյժերն սպառուում են և մենք ծաղրուում ենք մարդկանցից՝ երբ սպիտակ ալեաց տակ ճնշուած ոչինչ չենք տեսնում մեր առջև բայց եթէ մի ցուրտ գերեզման՝ ոչինչ մեր ետևը բայց եթէ մեր արեան քրտինքով կառուցած ամբողջ կենաց շէնքի խորտակումը՝ ի՞նչը կարող է մեզ մխիթարել փախցնել մեզ վերայ յարձակուող մահուան սարսափը . . . Արդեօք տանջող յուսահատութեան մէջ չէ՞նք անիծի մեր ծնունդը, մարդիկ և աշխարհը, եթէ չունենանք հաւատք, և յոյս որ մեր գործ դրած աշխատանքը կորսուած չէ, որ մեր արածներն իբրև քարեր պիտի ծառայեն այն հոյակապ և վեհ շինուածքի կառուցման համար, որ կոչուում է Աստուծոյ արդարութեան յաւիտենական թագաւորութիւն, որ տարածուում է գերեզմանի և մահուան միւս կողմը և ուր իւրաքանչիւր մեզանից պիտի հատուցում ընդունէ, որքան արժանի է . . . Յիրաւի մէկն իմաստակ պէտք է լինի կամ երևակայութեամբ ցնորուած, եթէ կամենար այս հարցերին լրումն տալ կեանքի խորհուրդը լուծել՝ առանց հաւատքի։

Այսպէս, մենք գտնում ենք որ Աշխարհի առաքելական կեանքը բառիս ամենաընդարձակ առմամբ, անհնարին է առանց հաւատքի։ Հաւատքը այն զրահն է, որով մենք գոտեպնդուած կարող ենք քաջամարտիկ զինուոր հանդիսանալ կեանքի բարոյական կռուի մէջ։ Առանց հաւատքի ոչ մի մեծ, դիւցազնական գործ չկայ երկրիս վրայ՝ չէ ձեռնարկուած եւ չէ իրագործուած։ Այդ է պատճառը, որ Յիսուս պահանջում է մարդկանցից այնպիսի հաւատք, որ ընդունակ է լեռներ խորտակել՝ այսինքն բարոյական կեանքին խոչընդոտ լեռներ։ Հաւատքով է, որ առաքեալները նուաճեցին բովանդակ քաղաքակրթեալ աշխարհը հաստատելով, որ բոլոր մարտիրոսները վրենց գաղափարների համար մաքառեցին

տանջուեցին և բարւոյ յաղթութեան յուսով իրենց կեանքը գնելով՝ նահատակուեցան։ «Ո՞վ կկամենար մեռնել մի բանի համար, որի յաղթութեան վերայ ապահով չէ, և ի՞նչ կմնար աշխարհի պատմութիւնից, եթէ հաւատքը մէկը ձգուէր»։ Բոլորովին ճշմարիտ է Գէօթէի ասածը, թէ «աշխարհի պատմութեան իսկական, միակ և ամենալուրջ խնդիրը մնում է հաւատքի և անհաւատութեան ընդհարումը»։ «Բոլոր դարազրուիները շարունակում է նա, որոնց մէջ իշխում է հաւատքը՝ փայլուն են, սիրտ բարձրացնող և պողպարի՝ ժամանակակից թէ գալոց աշխարհի համար։ Մինչդեռ բոլոր դարազրուիները ուր անհաւատութիւնն է իշխում, թշուառ ելք ունին, և եթէ մինչև անգամ մի վայրկեան առերևոյթ փայլով կամենային պարծենալ՝ անհետանում են ապագայի առաջ, որովհետև ոչ ոք անպողպար ժամանակի ճանաչողութեամբ տանջուելու ակորժակ չունի»։

Հաւատքը ճշմարիտ բարոյական և առաքելական կեանքի արմատն է, որից հոսում, տարածւում է բոլոր հիւթը և զօրութիւնը դէպի ծառի ճիւղերը։ Մեր գործերը այդ ծառի ծաղկունքներն են։ Դնչպէս ծառը կատարում է իւր կոչումը՝ ծաղկում է և պրտուղ բերում միայն այն դէպքում, երբ ամուր կանգնած է արմատի վրայ, այնպէս էլ մենք կկարողանանք կատարել մեր կոչումը՝ առաքելի և ազնիւ գործեր յառաջ բերել, ծառայելով Աստծուն և մարդկութեան, միայն այն դէպքում, երբ ամուր, հաստատուն ենք քրիստոնէական հաւատքի վրայ։

Ա. Տ.-Գ.

ՄԻ ԱՆՈՒՇԱԳԻՐ ՄԵՆՑԱԾ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
Ս. ԴԻԴԻՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐՁԻ ՏՆԻՅ.

ՄՈՎՍԵՍ Խորենացին ս. Յուսիկի և ս. Ներսէսի մէջ միայն մի կաթուղիկոս է յիշում՝ «պճառներսն հ ոմն յԱշախատից Տարօնոյ» որին նորա ասելով ընտրել են «վասն ոչ կալոյ այլ յազգի Գրիգորի»։ Փառասոս Բիւզան-

դասին յիշում է երկու կաթուղիկոս՝ «զՓառէն ոմն էրէց ի գաւառէն Տարօնոյ ի մեծէ մարգարէանոցէն Յովաննու» և «զՇահակ ոմն անուն ի տոհմէ զաւակին Աղբիւնոս եպիսկոպոսին»։ Թէև պատմիչներ լինենք մասր հին թէ նոր ժամանակներում յորենացուն են հետեւել բայց մեզնից առաջ արդէն ուրիշները նկատել են որ ինչպէս առհասարակ այնպէս և այս դէպքում նախապատուութիւն պէտք է անկասկած Փաւստոսին տալ և նորա հաղորդածը միայն իբրև պատմական տեղեկութիւն ընդունել։ Այստեղ յառաջ բերելու մեր նոր զիտողութիւնն այն է, որ Փաւստոս՝ Փառէն անունակով յորենացու Փառնեքսէ հոգած կաթուղիկոսին, բոլորովին հակառակ նորա ցուցման՝ այդ Փառէնին իբրև Լուսաւորչի տան շառաւիղ է ներկայացնում։ Գոնէ մեր կարծիքով Փաւստոսի խօսքերից ուրիշ եզրակացութիւն հանել կարելի չէ։

Պէտք է ի նկատի ունենալ որ ինչպէս առանձին կերպով մատնանիշ է արել ուսուցչապետ Գեղեցի իւր յայտնի զրուածքի միջ, * մեր եկեղեցւոյ պատմութեան առաջին շրջանում կաթուղիկոսները՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան նաև շատ եպիսկոպոսներ, յաջորդում էին միմեանց ժառանգական կարգով, յորդուց ցորդի։ Մախարաբական ցեղերի նման հայրապետական և բարձր կարգ՝ եպիսկոպոսական տներն ևս մեծամեծ կալուածների աէր էին, որոնք այդ տան սեփականութիւնն էին համարում, և քանի որ մեր հայրապետները սովորաբար ձեռնադրութիւն ընդունելուց առաջ ամուսնացած էին լինում և որդիք էին ունենում՝ նոցա կալուածներն անցնում էին հարկաւ իրենց որդուց ձեռքը և միայն այն դէպքում հայրապետանոցի պէտքերին ծառայում երբ վերջիններս հայրապետական աթոռի վերայ էին բազմած։ Ս. Եռսիկի մարտիրոսական մահից յետոյ նորա իշխանութեան ժառանգ երկու մանկահասակ որդիք էին մնացել, որոնք տիրելով հանդերձ իրենց նախ-

նեաց կալուածներին, * արհամարհեցին հոգեւորական կոչումը և արժանի չգտնուեցան նոցա աթոռի վերայ բազմելու։ Եթէ Դանիէլ ասորի քորեպիսկոպոսը թագաւորի և իշխանների կողմից հրաւիրուում է այդ պաշտօնին՝ կարելի է ենթադրել, որ նա ոչ թէ իսկական կաթուղիկոս և ս. Լուսաւորչի յաջորդ պէտք է համարուէր, այլ իւր անձնական արժանեաց շնորհիւ վայելած հեղինակութեամբ պէտք է «զլուխ առաջնորդ» լինէր եկեղեցւոյ և մի տեսակ տեղապահութեան պաշտօն վարէր, մինչև որ ս. Լուսաւորչի տնից մի հայրապետ հանդէս գար։ Բայց գուցէ այս դէպքում դիր էր խաղում առաւել Տիրանի քաղաքականութիւնը, որի փեսան էր ս. Եռսիկ և նորա զստեր կենակցութիւնը մերժելուց յետոյ՝ համարձակութիւն էր ունեցել նաև փակելու նորա առաջ եկեղեցւոյ դռները։ ** Տիրանի որին Փաւստոս իբրև նախարարական ցեղի կատաղի թշնամի է ցոյց տալիս, անշուշտ կոտորել էր տալիս նոցա ոչ թէ մի անմիտ մոլութիւնից զրդուած, այլ ինչպէս և իւր որդին Արշակ, կենդրոնական իշխանութիւնը զօրացնելու նպատակով։ Ս. Լուսաւորչի տան հետ ազգակցական կապեր ունենալը ուրիշ հանգամանքների հետ մէկտեղ կարող էր նպաստել հայրապետական աթոռը թագաւորական գահի համար նեցուկ դարձնելու։ Բայց երբ նորա շուքը շատ մեծացաւ և այնպիսի ներկայացուցիչներ ունեցաւ նա, որոնք հրապարակաւ ընդդիմութիւն ցոյց տալ թագաւորին չէին վախենում՝ վերջինս կարող էր մտածել, որ նորա չափից աւելի բարձրանալը վտանգաւոր էր իւր գահի համար և մի օտարազգի, աշխարհական մեծութիւնից զուրկ, հոգեւորականի հայրապետ կարգելով՝ ս. Լուսաւորչի

* Տես. Փաւստոս. Գ. Դպր. Գլ. ԺԹ.:

** Ուրիշներ կիսակշիռ ևս արդեն որ կոտորուած պատմութիւն, քե Յուդիսկոսի պատմութիւն կեղեցում յենկն և ս. Յուդիկի ընդդիմութեան պատմաւ եղել պատմական անհղութիւն է. միւլ Յուդիսկոսի օրով եւ ճորս կայար լինուց (362 թ.) շատ առաջ (350 թ.-ից ի վեր) Հայոց քաղաքային Տիրանի որդի Արշակն էր։ Կարելի է ենթադրել, որ Տիրանի եւ իւր փեսայի մեջ առաջուց արդեն զօտարիւն կար եւ միայն ճորս զեղիս քաղաք Յուդիկի զայրոյն այդ պատմական զրգոտըր։

* Հ. Գեղեցի. — Փաւստոս ինքանց կամ Հայկ. եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն. Վենետիկ, 1896:

տան հեղինակութիւնը ձգելու աշխատէր։
Յամենայն գէպս Դանիէլ իւր ընտրողների
ակնկալութիւնը չարդարեցրեց և գեռ իշխա-
նութեան չհասած՝ խեղդամահ եղաւ անօրէն
Թաղաւոնի հրամանով։

Ահա այդ ժամանակ, ս. Յուսիկի օր-
դիններից մէկին բռնի ձեռնադրութեամբ կա-
թողիկոս անելու անյաջող փորձից յետոյ,
ասում է Փաւստոս՝ «կամ եղև ամենեցուն
առ հասարակ, զի ի նմին տանէ իշխանու-
թեանն Գրիգորի գացեն, որ կալցի նա
զաթոռ հարցն» և յարում է անմիջա-
պէս. «Եթեմ ժամանակի համարեցան ար-
ժանի զՓառէն ոմն էրէց և ին»։ Իսկ Փառէնի
պատմութիւնն անելուց յետոյ, երբ նորա յա-
ջորդին է անցնում՝ ասում է. «Ապա իբրև
ոչ ոք գոյր ի տանէն Գրիգորի այնմ արժանի,
այդա նմանեցուցին զՇահակ ոմն անուն ի
տոհմէ զաւակին Աղբիանոս կաթսկոպոսին»։
Պարզ չէ միթէ, որ Փառէն ուրեմն ի տանէն
Գրիգորի էր։ Հասկանալ յառաջ բերուած
խօսքերն այն մաքով, թէ Փառէն իբրև Աշ-
տիշատի մայր եկեղեցւոյ երէց և վերակացու,
ս. Լուսաւորչի յաջորդ լինելու արժանի հա-
մարուեցաւ՝ թոյլ չէ տալիս ամբողջ պատմու-
թեան կապակցութիւնը և այս նախնական
ժամանակի կարգերի մասին Փաւստոսի տուած
զաղափարը, որովհետև ինչպէս իրաւամբ
նկատել է Պրոֆ. Դելցէր, մինչև Ե. գարու
կէսերը այնչափ խիստ էր ժառանգականու-
թեան օրէնքը կաթողիկոսական իշխանու-
թեան համար, որ երբ ս. Լուսաւորչի ցեղից
ոչ ոք չէր գտնուում՝ պահանջուում էր ան-
պատճառ Աղբիանոսի ցեղից մէկին ընտրել *
Իսկ Աղբիանոսը ս. Լուսաւորչի ձեռնադրած
կաթսկոպոսների մէջ աւագագոյնն էր, ս. Վրբ-
թանէսի օրով գեռ մեծ պատիւ էր վայելում
Մանաւազեան նախարարութեան ջնջուե-
լուց յետոյ՝ նորա կալուածներին տէր եղաւ
և այսպէս Մանաւազակերտ ամենայն սահ-
մանօքն և գաւառակաւ հանդերձ, նորա ա-

* Ուն ս. Յովսէփից յետոյ, ինչպէս երևում է Փաւ-
սկոպոս պատմութիւնից (Դրոսագ Գ., ԿԲ.), փորձ է եղել
Աղբիանոսի ժառանգներին յանձնել կաթողիկոսական
իշխանութիւնը։

թոռի սեփականութիւնը մնաց ինչպէս որ
Աշտիշատը ս. Լուսաւորչի աթոռինն էր։ Հե-
տեաւորաւ եթէ Փառէնի մահից յետոյ Աղբիա-
նոսի սերունդից մէկն է ընտրուում առաջին
անգամ այն պատճառաբանութեամբ, որ ս.
Լուսաւորչի սերունդից ոչ ոք չկար՝ Փառէն
չէր կարող մի պատահական անձնաւորութիւն
լինել. «ի մեծէ մարգարէանցէն Յովաննու»
մի նոր երէց գտնելը միշտ զիւրին էր։ Հայ
նախարարների ջանքը, Դանիէլի մահուամբ
Թափուր մնացած աթոռի վերայ ս. Յուսիկի
օրդիններից մէկին կաթողիկոս նստեցնելու,
կամ այնուհետև նոցա խորհուրդը՝ «ի տանէ
իշխանութեանն Գրիգորի» մէկին գտնելու, բա-
ցատրուում է նորանով միայն, որ ինչպէս իւ-
րաքանչիւրը նոցանից իւր հայրենական իրա-
ւունքները պահպանելու նախնաձախդիր էր,
այնպէս և կամենում էր մի սննդի իրաւունքները
պահուած տեանել և թոյլ չտալ, որ մէկն ի հա-
շիւ և ի մնաս մի սննդի զօրանայ։— Եւ այսին է
առհասարակ, որ աւատական մանր իշխանու-
թիւնների բաժանուած երկրներում, ինչպէս
էր հին Հայաստանը, շատ մեծ նշանակութիւն
է, որուում առհասարակ աղետականութեան և
անաշխարհիկ ու հասարակ ծագութիւն ունեցող
մէկը հեշտութեամբ մեծ պատիւների չի հաս-
նում։ Այդ կարելի եղաւ մեր կաթոլիկոսների
համար միայն այն ժամանակ, երբ Արշակունեաց
Թաղաւորութեան անկմամբ երկրի մէջ տիրող
կարգերը քայքայուեցան, և մանաւանդ երբ
ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի աշակերտները նոր
ուղղութիւն, նոր կեանք և նոր հայեացքներ
մտցրին Հայոց եկեղեցւոյ մէջ։ Այս պատճա-
ռաւ է, մենք անհաւանական համարեցինք, որ
ասորի Դանիէլին կաթողիկոսական բարձր
աստիճանի հասցնելու զիտաւորութիւն եղած
լինի եթէ գորա համար կողմնակի զօրեղ
զրգիչներ չկային. նոյն պատճառաւ անհաւա-
նական ենք գտնում, որ Փառէն, առանց աղ-
գակցական կապ ունենալու ս. Լուսաւորչի
տան հետ իւր նախորդներին նման մեծ շու-
քով Կերարիա ուղարկուէր և իբրև օրինաւոր
հայրապետ ճանաչուէր։ Փաւստոս որոշ կիր-
պով նորա ծագումը ս. Լուսաւորչի հետ չէ
կապում հաւանականօրէն նորա համար, որ
իւր նախորդների արժանիքը չունէր, ու զիլ

զծով նոցանից չէր սերտուում և այնպիսի մի անարժան ժառանգ թողեց, որպիսին էր իւր իսկ նկարագրած Յովհաննէս եպիսկոպոսը.* իսկ որ զլիաւորն է, թէ նա և թէ մանաւանդ նորանից յետոյ եկող պատմիչներ շատ պիտի դժուարանային այն հանդամանքը հաշտեցնելու. այն աւանդութեան հետ որի համաձայն ս. Լուսաւորիչ Պարսկաստանից եկող Անակի միակ որդին էր Հայաստանում մնացած և չունէր այնպիսի մի ազգական կամ շատ աւելի որից Փառէն կարողանար սերած լինել: Սակայն ս. Լուսաւորիչ ծագման մասին մեր ձեռքն եղած տեղեկութիւնները պատմագիտական տեսակետից այնչափ մութն են և սուղ, որ մենք նոցանից մի որոշ տոհմագրութիւն կազմել և նորա ցեղին պատկանող մի կողմնակի ճիւղի գոյութիւնը մերժել ոչ մի դէպքում չենք կարող:

Որչափ իրաւացի է արդեօք այս նկատմամբ Գեղեցիի այն դիտողութիւնը, թէ Անակի Պարսկաստանից գալու զրոյցը պատմական չէ, այլ ս. Լուսաւորիչ բուն Հայաստանում բնակող Պարթևներին սերունդ պէտք է համարուի: Հայրապետական պատուի հասնելուց առաջ տէր արդէն այն կարեւորների և քաղաքացիների թեման մեծ մասին, որ յետոյ նորա որդւոց ժառանգութիւն մնաց՝ մենք զժուարանում ենք քննել. կասե՞նք, միայն, որ յիշատակի նորա և նորա որդւոց բոլոր կեանքն ու գործունէութիւնը այնպէս են նկարագրուած Ազաթանգեղոսի և Փաւստոսի պատմութեանց մէջ, մինչ մենք ամենևին չէինք մտածի, թէ նոքա օտար ծագումից են և ոչ բնիկ ու սերտ սիրով իրենց հայրենիքի հետ կապուած հայեր՝ եթէ Անակի զրոյցը չլինէր: Այնուամենայնիւ նաև այդ աւանդութեան մէջ Անակի հետ նորա եղբարց Հայրաստան գալը, ս. Գրիգորի հետ մի ուրիշ մանկան կոտորածից ազատուիլը և ինչ, որու ահան են, որ Հայաստանում կարող էր նորա տոհմին պատկանող մի կողմնակի դիժ գտնուել, որից սերունդ էր Փառէն և որին անցաւ կաթողիկոսութիւնը, երբ զլիաւոր դժից սերունդ պակասեց:

Դ. Վ.

„ՊԱՏԱՐԱԳ“ ԲԱՌԻ ՄԱՍԻՆ

Արարատի այս տարուան Մայիսի թիւին մէջ (էջ 183) հրատարակուած էր Մերկերիոս Աղաժան ստորագրութեամբ յօդուած մը՝ «պատարագ» բառին ծագման մասին, ուր հեղինակը մերժելէ ետք Տ. Հիւնքեարպէյէնտեան քահանայի ծանօթ մեկնութիւնը (պատարագ=իրր պրս. ըս յար կարդան, դուրս հանել, արտաքսել), կառաջարկէր ուրիշ նոր մեկնութիւն մը. Այս մեկնութեան համեմատ իրր թէ «պատարագ» կը ծագի (հարկաւ փոխառութեամբ) արաբերէն Ժաֆր բառին պարսկական նուագական Ժաֆրակ ձևէն՝ որ կը նշանակէ բաղարջիկ: Այս մասին երեքու իրաւացի դիտողութիւն մը Բիւրակն հանդէսի խմբագրապետ Պր. Դ. Խաչկունցի կողմէ (Բիւր. թիւ 21, էջ 415), ուր Յարգոյ յօդուածագիրը կը յայտնէր թէ «պարսկերէնն ու հայերէնն արաբերէն բառեր փոխ առած են Ը. դարուն սկիզբն, արաբական տիրապետութեան միջոցին. և որովհետեւ «պատարագ» ոսկեդարու մէջ յաճախ գործածուած է, Ը. դարէն շատ առաջ, հետեապէս անհնար է որ արաբական փոխառութիւն լինի: Եթէ ասորերէնի կամ արամերէնի բառագանձին մէջ գտնուի այդ բառը, ինչդիրն այն ատեն տարբեր կերպարանք կստանայ»:

Այս կոչման պատասխանեց Փարիզէն բեւազէտ բարեկամս Յարգելի պր. Վ. Բասմաջեան (Բիւր. թիւ 23, էջ 435)՝ որ բառին սեմական ծագումը կը հաստատէր, ցոյց տալով որ «պատարագ» բառը կը գտնուի ոչ միայն ասորերէնի մէջ, ուսկից մտած է մեր մէջ նոյն բառն, այլ նաև արամերէնի, եթովպացիերէնի և ուրիշ սեմական լեզուներու մէջ. Բառին արաբական ձևն է Ժաֆր=փշրել, ջարդել, ճաշել իմաստներով. ուսկից Ժաֆր=ճաշել, ճաշի սկսիլ, նախընթացել, իսկ եթովպացիերէնէ և Ժաֆր=նոյն իմաստներով. այսպէս ալ արամերէնը Ժաֆր կամ փսար ձևերով ու միևնոյն նշանակութիւններով. . . . Ասորերէն Ժաֆր կը նշանակէ իրր գոյական՝ «հաց անխմոր, բաղարջ», այսպէս ալ արաբերէն Ժաֆր և արամերէն փաֆար կամ փսար բառերն. Ասոր բայական ձևն ալ կը նշանակէ, միւս վերի ցուցուած բառերուն նման, «փշրել, ջարդել, ճաշել, նախաճաշել»:

Խնդիրն այսպէսով կարելի, մանաւանդ թէ կրօնական տեսակետով (պատարագ՝ իրր բեկանել, ճաշակել, բաղարջ) շահաւէտ և գեղեցիկ մեկնութիւն մը ստացած կը լինի. Սակայն այստեղ կայ գիտելի կէտ մը՝ զոր բնաւ նկատողութեան չեն առած նոյն բառին երեք յարգելի քննիչներն հաւասարապէս. Այն է որ պատարագ բառը կը նշանակէ ոչ միայն մեր Ս. պատարագի՝ իորհուրդը, այլ նաև հասարակօրէն զոնք մտաւոր և մանաւանդ պարզապէս ընծայ իմեր. Բառն ի հարկէ առաջին

* Տես. 2. Դար. Գ. Բ.:

անգամ, այսինքն իր նոր կազմութեան ժամանակ, չունէր բոլոր այս նշանակութիւնները միանգամայն. բառի մը բազմաթիւ նշանակութիւններն եղանակաւորմանց արգիւնք են միայն և յետնաբար կը բըղ- խին նոյն բառին առաջին և նախնական նշանակու- թեանէն. երբ լեզուաբանն ուզէ բառի մը ծագումը քննել, նախ պիտի փնտռէ անոր նախնական նշա- նակութիւնը և ասոր վրայ պիտի հիմնէ իր քննու- թիւնները: Արդ՝ պատարագ բառին այլեւայլ նշանա- կութիւններն իրարու հետ համեմատելով՝ կը տես- նենք, թէ նախնական նշանակութիւնը նուր, ընծայ կրնայ լինել և ոչ ուրիշ բան: Զոն մասաղ նշանա- կութիւնը յառաջացած է ասկէ. բայց աւելի յե- տին և միայն քրիստոնէական շրջանի (Գ. դարէն վերջ) ծնունդ է ս. պատարագի նշանակութիւնը: Այս պատճառաւ, առանց նկատողութեան առնելու ձա- նական օրէնքներու անհամաձայնութիւնը (հետա- քրքիր է մանաւանդ պարսից ակ նուազականը հա- յերէն ազ ձևով՝ որ բոլորովին անսովոր է, փոխա- նակ լինելու ակ), անհնարին է որ պատարագ մեկնած լինի վերոյիշեալ ասորական կամ միւս սեմական ձևերէն, ըստ որում նշանակութեան կողմէ՝ ամե- նեին կապէ՛ չկայ. պատարագ բառը քրիստոնէական ժամանակի ծնունդ չէ. աւելի հին հեթանոսական րջանի մէջ գոյութիւն ունէր այն՝ ընծայ նշանա- կութեամբ. և այս իմաստին պէտք է հետեւին լի- նելիք քննութիւնները:

Հաւանական է որ պատարագ լինի իրանեան փո- խառութիւն, ինչպէս է նաև նուր, որուն բնիկ հայ հոմանիշներն՝ են ընծայ և ձօն. Այս նշանակու- թիւնը հաստատելու համար չունինք հաստատ կռուան, այսինքն չկայ համապատասխան իրանեան ձևը՝ որմէ մեր բառը փոխ առնուած է. բայց բա- ռին երևոյթը ինքնին ցոյց կուտայ զայս, ինչպէս որ դիւրաւ կարող են նկատել լեզուաբանները:

Թայտնի է որ բառերը շատ անգամ կ'ունենան այնպիսի նշաններ՝ որ ուղղակի կը մատնեն անոնց ծագումը. օրինակի համար եթէ ունենանք հայե- րէն բառ մը՝ որ ՚յ տառով սկսի և քոյր լեզուներն ալ նմանապէս ՚յ ունենան, գրեթէ աներկբայ է որ նոյն բառը բնիկ հայ չէ, այլ օտար փոխառութիւն. այսինքն եթէ հին բառ է՝ իրանեան, և եթէ յետ- նագարեան է՝ կամ իրանեան, կամ եւրոպական: Նմանապէս եթէ ունենանք հայերէն օրինակ՝ դ-ով սկսող բառ մը՝ որուն դիմաց քոյր լեզուները ձ դնեն, այդ բառը՝ եթէ յունարէնէ կամ լատի- ներէնէ չէ, ուղիղ իրանեան փոխառութիւն է: Գար- ձեալ եթէ հայերէն բառի մը մէջ գտնենք ա տառը որ համապատասխանէ եւրոպական քոյրերուն և կամ օ ձայնին, ընդունիլ պէտք է թէ նոյն բառը իրան- եան փոխառութիւն է, նոյն իսկ եթէ ծանօթ չլինի իրանեան մայր ձևը: Այսպէս զեռ ուրիշներ:

Բարեբախտաբար պատարագ բառն ունի այս-

պիսի մի քանի նշաններ, որ իրանեան փոխառու- թիւն մը կ'ենթադրեն. թողնելով նախատառ պ-ն որ շատ դժուար կարող է բնիկ հայ լինել, թող- նելով նմանապէս յաջորդական երեք ա-երր՝ որ շատ սովորական են իրանական փոխառութեանց մէջ, պէտք է ուշադրութեան առնել բառին սկզբի պատ մասը՝ որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ զանդկե- րէն paiti, հին պարսկերէն pati, պահլաւերէն pat և նոր պարսկերէն pay շատ սովորական մասնիկը. հայերէնի մէջ բոլոր պատ-ով սկսող բառերը մեկ- նուած են իրանեան փոխառութիւն. ինչպէս՝ պատգամ, պատուակ, պատնձամ, պատուաս, պատգամբ, պատասխան, պատերազմ, պատուակ, պատուաս, պատիմ, պատրաս, պատարակ, պատկեր, պատարան, պատահաւ, պատուակցան, պատշաճ և ին. և ին. Այսպէս պէտք է մեկնել նաև պատարագ (ա բունով. սեռ. պատա- րագայ)՝ որ մատնանիշ կ'ընէ զանդկերէն * paitiraga և ասկէ պահլաւերէն * patarag բառը՝ որուն ար- մատը պիտի լինի * rag բայական արմատը. իրր զնդ. * paitiragayami՝ ընծայեմ, նուիրեմ (պատա- րագեմ):

Հրաշեայ Թ. Աճառեան.

Պ. Աճառեանի ներկայ բացատրութիւնը պատարագ բառի մասին, միակ հիմնաւոր և ուղիղ բացատրութիւնը լինելով՝ վերջ է դնում կարծում եմք, այդ հարցին: Սակայն աւե- լորդ չի լինի անշուշտ առթից օգուտ քաղե- լով մեր ժամերգութեան մէջ գործածուած մի քանի օտար բառերի նշանակութիւնը դնել այստեղ, որոնք փորձաքարի են եղել մի ժա- մանակ եկեղեցականների հմտութիւնը չափե- լու համար և այժմ իսկ երևի քչերին մի- այն ծանօթ կ'լինին, թէպէտ վաղուց արդէն Հայկազեան բառարքի մէջ նոցա ինչ լինելը բացատրուած է:— Այսպէս՝ ալէլուիա երրոյն- ցերէն հալըլու՝ զովեցէք, օրհնեցէք, բարե- բանեցէք բառից և Աստուծոյ անուան իմհ արմատից է կազմուած. * նշանակում է ու-

* Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Եսրայէլի Աստուծոյ անունը, ինչպէս այժմ ամբողջ գիտնա- կան աշխարհում ընդունուած է՝ Իսահվէ և ոչ Եհովա. Այս սխալ ընթերցումը յառաջ է եկել այն տարօրինակ հանգամանքից, որ երբայցեք մեղք համարելով Աստուծոյ անունը տալ, փոխարէնը Ա- դոնայ՝ Տէր իմ, կարդում էին (այդ է և shir խօսքի յաճախ գործածութեան պատճառը Աստուածաշուն- չի թարգմանութեանց մեջ). բայց որպէս զի ընթեր- ցողն իմանայ, որ այդ բառը հանդիպելիս Ադոնայ

րեմն՝ օրհնեցէք Ասարծուն։ — Օրթի յունարէն օրթոս բառի յոգնակին է, որ ուղիղ է նշանակում բայց կարող է նշանակել նաև՝ ուշադիր, ակնդէտ (երկիւղիւ ու ակնկալութեամբ սպասելով մի բանի)։ զժրագդաբար ձեռքի տակ աղբիւրներ չունինք ստուգելու, արդեօք Աւետարան կարդալուց առաջ օրթի բացականչելով սարկաւազը կամենում է՝ «ուղիղք, իմա ուղղորդ և կանգուն յոտս կացէք» ասել, թէ՛ ուշադիր եղէք։ Հաւանականաբար աւելի վերջինս է, թէպէտ կրկնակի իմաստով ևս կարող էր հասկացուիլ։ — Պոստիւմէ յունարէն պոստիւմէն բառն է՝ հրամայականի յոգնակի առաջին դէմք, որ նշանակում է՝ մի՛տ դնենք, ուշադիր լինենք։ — Ո՛վսաննա երբայեցերէն հօշիւ-նա բարդ խօսքն է, որ նշանակում է իսկապէս՝ փրկի՛ր արդ, բայց դորձ է ածուել ծծի։ սաղմոսի մէջ (2. 26) «օրհնեալ որ գալոյդ էս» խօսքերից առաջ և այնտեղից Աւետարանի մէջ անցել՝ իբրև փառաբանական բացականչութիւն։ այդ հօշիւ բացականչութեամբ, առանց նա յաւելուածի, դիմում է Թէկուացի կինը Դաւիթ թագաւորին (Բ. Թագ. ԺԴ. 4), երբ կամենում է ասել թէ մի մեծ վտանգ է սպառնում իրեն, որից թագաւորը միայն ազատել կարող է։ Յոյն բառի իւշա արմատից են յառաջ եկել՝ Յիսուս, Եսայի և այլ անուններ։ — Ամէն՝ կրկին երբայեցերէն բառ է, որ նշանակում է՝ հաստատուն, ապահով, վստահիլ, և այստեղից յաճախ գործ է ածուած Ս. Գրքի մէջ իբրև մի խօսք հաստատող պատասխան՝ յիրաւի ճշմարիտ է (օր. Սաղմ. ԾԾ. 48, որ Հայերէնը թարգմանում է «եղիցի»)։

պէտք է կարգալ՝ նոքա աւելացրել են յետոյ Աղլոս բառի ձայնաւորները ցոյց տուող կէտերը (ինչպէս յայտնի է սեմական գրերի մէջ ձայնաւորներ չկան), և նոր ժամանակի երբայեցերէն սովորողները պատճառ չունենալով Աստուծոյ անունը չտալու, կարգացել են այն Աղլոս-ի ձայնաւորներով, և յառաջ է եկել Իրհնա, փոխանակ Իահվէ։

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

1897 թ.-ին.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՑԻՐ.

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Ռուսաց եկեղեցին այս տարուայ ընթացքում երկու կողմից մանաւանդ աչքի ընկնող գործունէութիւն է ցոյց տուել՝ արտաքուստ ընդարձակելով իւր ազդեցութիւնն այլադաւան ու հեթանոս ժողովուրդների վերայ, նորագարձ ամբողջ համայնքներ ընդունելով իւր գիրկը, և ներքուստ ծխական դպրոցների պահպանութեան համար ստացած նոր ահագին (1½ միլիոն ր.) նպաստի շնորհիւ աւելի մեծ ծաւալ տալով եկեղ. կրթութեան գործին։ Նորագարձների մէջ առաջին տեղ են բռնում հարկաւ Իոնա եպիսկոպոսն և իւր կուսակից նեստորականները. դժուար է գեո որոշ կերպով ասել, թէ ինչ հետեանք կունենայ այս ամենահին աղանդաւորների մէջ փետուած դաւանափոխական շարժումը, բայց ներկայ պայմաններն աչքի առաջ ունենալով պէտք է ենթադրել, որ շատ ժամանակ չի անցնի, և նեստորական համայնքը կդադարէ ինքնուրոյն գոյութիւն ունենալուց, իսկ նորա անդամների մեծագոյն մասը բաժին կընկնէ Ռուսաց եկեղեցուն, որով նա մի շատ կարեւոր կուսան ձեռք բերած կլինի իւր առաքելութեան համար արեւելքում։ — Սակայն այսպիսի մեծ յաջողութիւնները չեն չլացնում ուսւ լաւագոյն գործիչներին և չեն արգելում միսիոնարական գործի մէջ եղած պակասութիւնները տեսնելու։ Այսպէս օր. С. Пет. Вѣдомости թերթը ուշադրութեան է առնում այն տխուր պատկերը, որ ներկայացնում է այս ամառ Տոմսկ քաղաքում գումարուած միսիոնարական ժողովի նկարագիրը, այստեղ երևան է գալիս, որ այդ նուիրական կոչումը յանձնուում է շատ անգամ կիսակիրթ և արատաւորուած անձանց իբրև պատիժ, կամ իրենց պաշտօնին վերաբերեալ գործերով ծանրաբեռնուած քահանաների. որ գրեթէ բոլոր քահանաները դժուարանում են առանց ոռձկի յաւելման միսիոն. պարտականութիւններ յանձն առնելու և ինչ։

Դպրոցական գործի մէջ ևս զգացուում է մեծ պակասութիւն հոգեւորականների՝ թէ եռանդի և թէ թուի կողմից։ Քահանաները պարտաւորուած լինելով շատ դասեր տալ ծխական դպրոցներում, չեն կարողանում շատ անգամ կրօնի դասեր յանձն առնել քաղաքական ուսումնարաններում, իրենց ունեցած իրաւունքը այդ մասին վաճառում են մի աշխարհականի, կամ ի պաշտօնէ կրօնուսոյց մնալով դասերի չեն յաճախում, որով այդպիսի դպրոցներ

րում կրօնի դասաւանդութիւնը գրեթէ անուանա-
կան է դառնում: շատ տեղերից բողոքում են, որ
հոգեւորականներն ամենեւին գիրք չեն կարդում:
լուսաւորութիւն տարածելու չեն նպաստում եւնի:
— Այսպիսի պակասութիւններ լցուցանելու հա-
մար հարկաւ քանքեր չեն պակասում: Եւ առհասա-
րակ Ռուսաց բարձր շրջաններում հետզհետէ զօ-
րանում է այն դիտակցութիւնը, որ ոստիկանական
միջոցներով եկեղեցի պահպանել, ժողովուրդ կրթ-
թել և բարոյապէս զարգացնել չի կարելի, որ դո-
րա համար բարոյական և բուն մտքով կրթական
միջոցներ պէտք են՝ անձնուէր մարդիկ պէտք են:
Քիչ աշխատութիւն չէ գործ գրուել վերջին ժա-
մանակ եկեղեցի, կրթութեան այնպիսի միջոցների
վերայ, ինչպէս են գրագարան—ընթերցարանների,
հրապարակախօսութիւնների, թեմական ժողովների,
եպիսկոպոսի նախագահութեամբ թեմի եկեղեցեաց
և ծխականների հոգեւոր պէտքերի մասին խորհե-
լու համար եւնի: մասնաւորապէս քարոզը կենդա-
նացնելու և տարածելու վերայ առանձին հոգ են
տանում հոգեւոր ծնամարանները: Բայց այս բոլոր
մասերում դեռ շատ շատ բան է մնում անել ա-
պագային:

Մեծ ուշադրութեան առարկայ է դար-
ձել նորերս մանաւանդ ուսումնական կեանքի ամենա-
գլխաւոր մի շարքը՝ արրեցութիւնը: առաջնա-
կարգ թերթեր մի շարք կարեւոր յօդուածներ են
նուիրել այս խնդրին, որոնց մէջ աչքի եւ ընկ-
նում մանաւանդ Պրոֆ Սովալէվսկու մի յօդուա-
ծը Наблюдатель թերթում: Հեղինակաւոր ու-
սուցչապետը մատնացոյց անելով այստեղ ի միջի
այլոց այն կէտի վերայ, որ զուր տեղը շարունակ
հասարակ ժողովուրդի արրեցութեան մասին են
խօսում: մինչդեռ բարձր դասակարգն աւելի է
թաղուած այդ տխուր մէջ՝ ասում է. «Որ մեր
գիւղացին տարուած է օղուց՝ այդ այնչափ յայտ-
նի է բողոքին, որ խօսել անգամ չարժէ: Իսկ որ
մեր ինտելիգենտը արրեցող է՝ դուրս վերայ ահա
մատ դնել պէտք է: Այո, ինտելիգենտը շատ աւե-
լի մեծ արրեցող է, քան գիւղացին: Գիւղացին
շարժել մի անգամ է խմում: կնշանակէ նորա
արրեցութիւնը պարբերական է՝ ժամանակ առ ժա-
մանակ կրկնուող թմրութեան վիճակ, մինչ ինտե-
լիգենտը օր աւուր խմում է: Վշտից և կարիքից չէ
խմում նա, այլ աւելորդ տեղը, խմում է և տօն
և հասարակ օրը, թէ ճաշից առաջ, թէ ընթերի-
քից առաջ, թէ ընթերիքի միջոցին, թէ ընթերիքից
յետոյ, թէ թոնդի խաղալիս, թէ թատրոնում:
Թէ այգում... Ուր չէ՝ խմում նա... Հարցնենք
այժմ՝ ո՞վ է իսկական արրեցողը, գիւղացին թէ
ինտելիգենտը: Չեր շուրջը նայեցէք, և կտեսնէք
որ չափից աւելի խմողներ շատ ու շատ են...
Հաստատ խօսք եմ ասում: Ինձ ծանօթ չէ ոչ մի

օրինաւոր ընտանիք, որի մօտիկ կամ փոքր ինչ հե-
ռու շրջանում արրեցող չգտնուէր: Այդ ևս ին-
կական արրեցողի համար եմ ասում: որ իւր պա-
տիւն ու բարի անունը խմիչքի է տալիս: Իսկ վեր-
ցրէք ուրիշ օրինաւոր, հաճելի, հասարակութեան
մէջ ընդունուած մարդոց, որոնք «կոնծել», «բէփ-
անել», «մի քիչ խմել» սիրում են՝ անթիւ անհա-
մար են այդպիսիները: Բայց չէ՞ որ դուք բողոքե-
ք եւնի արդէն այն վիճակի մէջ են, որ առանց ալ-
կոհոյի գործածութեան ապրել չեն կարող, որոնց
համար ալկոհոլը իրենց մտի և արեան անհրաժեշտ
տարրն է: Իսկ որչափ են այն մատենագիրները,
բանաստեղծները և նկարիչները, որոնք միայն ար-
րեցած վիճակում ստեղծել կարող են... Աւագ,
դուք բողոքը արրեցողներ են, և նոցա որդիքը
արրեցողների սերունդ, այլասեւումն դատապար-
տուած: Ծանր է տխրալի և ցաւալի խոստովանե-
լը բայց համարտութիւն է: Մեծ ուսուցչապետը,
որ յայտնի բժիշկ է, հաստատուն փաստերով ցոյց
է տալիս, թէ ինչպէս արրեցողների սերունդն ա-
րագ կերպով այլասեւումն և արդէն չորրորդ
ձունկի վերայ բողոքովին մեղնում է:—Նոյն խն-
դրի մասին խօսելով С. Пет. Вѣдомости թերթը
մատնացոյց է անում նաեւ բացի բարոյական վր-
նասներից, այն մեծ նիւթական զրկանքների վերայ,
որ կրում է հասարակ ժողովուրդը, որովհետեւ
սովորութիւնը պարտաւորեցնում է գիւղացուն տօ-
նական առիթներում իւր կարողութիւնից վեր գու-
մար ծախսել օդու համար, ապա ապարդիւն է հա-
մարում կառավարութեան գործ դրած քանքը նա-
հանգական հոգաբարձութիւնների միջոցաւ արրե-
ցութեան դէմ մաքառելու: Այդ հոգաբարձու-
թիւնները, ասում է, նպատակ են դնում միայն
ծայրահեղութեանց ու վեղճութեան բաւան առնե-
լու, մինչ փորձերով և բժշկական վկայութիւննե-
րով հաստատուած է, որ շատ գէպքերում միակ
ազդեցիկ միջոցը խմելը բողոքովին աղբելեւն է, որ
ալկոհոլը միշտ թունաւորիչ ազդեցութիւն ունի և
թոյլ չէ տալիս խմողին կէս ճանապարհի վերայ
կանգ առնելու: Արրեցութեան դէմ կոռուող ընկե-
րութիւնների վերջին ժամանակներս գումարած
սկանդինավեան համաժողովը վճռել է, որ «ոգելից
ըմպելիների վերայ դրուած հարկերն անպայման
վնասակար են և նպատակին չեն հասնում, որով-
հետեւ անբարոյականացուցիչ կերպով են ներգոր-
ծում, դժուարացնելով միանգամայն կոխն արրե-
ցութեան դէմ»: ուստի քանի դեռ այդպիսի հար-
կերն անհրաժեշտ են համարուում և հոգաբարձու-
թիւնները դառնում են ծածուկ օդի պատրաստող-
ների կամ վաճառողների հետամուտ մարմին՝ ա-
ռանձնապէս բարերար հետևանք նոցա դործունէու-
թիւնից սպասել կարելի չէ:

Առանձին ուշադրութեան խնդիր է նաեւ բա-

րեգործութեան եղանակն ու կազմակերպութիւնը թէ մութագիւտներին փողոցում կոպէկներ բաժանելը բարեգործութիւն չէ՝ այդ գիտակցութիւնը ընդհանրանում է հետզհետէ. վանքերը բարեգործական հաստատութիւնների համար կեդրոն և հովանաւոր դարձնելու ջանքերը զօրանում են. նորանոր ընկերութիւններ են կազմուում կոյրերի, յաշմանդամների, ապուշների ևլն. ինամեկու համար: Ի միջի այլոց *Перк. Вѣстникъ* թերթն իւր վերջին մի քանի համարների առաջնորդողները նուիրում է այն հարցին, թէ որչափ նպատակայարմար է զուարճութեանց հանգէտներով դրամ ժողովել բարեգործական ձեռնարկութեանց համար: Առիթ առնելով Խարկովի Ամբոսիոս արքեպիսկոպոսի մի ծառը, որ բարեգործութեան այդ եղանակն իրրեւրբիստոնէական սիրոյ գաղափարի խելաթիւ բռնում է նկատում ու խտուր գատապարտում, այստեղ ևս ցոյց է տրուած նորա անտեղի անհիմն նոյն իսկ յանցական լինելն՝ իրրեւ գործաբութիւն այն եղութատական սկզբունքի, թէ նպատակն արգարացնում է միջոցը. «Ասել պէտք է միթէ, որ այսպիսի գործածութեան մէջ քրիստոնէական ոչինչ չկայ, որ ծիծաղ և ուրախութիւն այնտեղ, ուր արտասուք է թափուում և ժամ առ ժամ ողբ ու հառաչանք լսուում՝ ոչ միայն հակաքրիստոնէական է, այլ նաև հակամարդկային. որ պարսկերէսութիւն և խեղկատակութիւն այնտեղ, ուր աղքատութեան ծանր տոցնապի մէջ անպատասպար և անօգնական կորչում են մեր մեքաւորները՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ծաղր մարդու, նորա իրաւունքների և արժանապատուութեան դէմ... այսպէս է վերջանում առաջնորդող յօդուածներից մէկը:

Ռուս ժողովուրդի կրօնական կեանքի համար նշանակութիւն ունեցող մի դէպք էր Զնամենսկիյ Աստուածամօր պատկերի հրաշալի կերպով զերծ մնալը Վուրսկի մայր եկեղեցում տեղի ունեցած ոճիրից, որ ընդարձակ ուխտադնացութեանց պատճառ եղաւ. — Սեպտեմբեր ամսում մեծ հանդիսով կատարուեցաւ Մոսկուայի մօտ գտնուած «Ստրոգեվսկոյ» ս. Սարայի վանքի 500-ամեայ յորեւեանը, Պատմական շատ դէպքերի հետ կապուած է այդ վանքի անունը՝ ի միջի այլոց պատմում են, որ 1812 թ. ին ֆրանսիական զօրքի հրամանատարներից մին, իշխան Նեզինսկի, այստեղ գիշերով՝ անսլեան մէջ պատուէր է ընդունել ս. Սարայից զվնասել իւր վանքին և հետեւեալ օրը հեռացրել է ահիւ իւր զօրքը, առանց մի բանի դիպչելու. Կիւզի հոգեւոր ձեմարանը նշանաւոր արաւ սեպտ. 26-ին իւր տարեկան հանդէսը՝ որոշելով ամէն տարին այդ օրը տօն կատարել նոյն ձեմարանից ելած Ռուսաց եկեղեցւոյ 3 սուրբերի համար՝ Ֆէոդոսիյ 2երդնիգովսկիյ, Դիմիտրիյ Թոստուփսկիյ և Իննոկենտիյ Իրկուտսկիյ:

— Ազգային հանդիսի քնաւորութիւն է ստանում տարեցտարի Կրօնշտաղի անուանի աւագերէց, ամենից յարգուած Հ. Իօհաննի անուանակոչութեան տօնը հօկտ. 19-ին: Այս տարի ևս ոչ միայն Պետերբուրգից, այլ նաև հեռու տեղերից պատգամաւորութիւններ և մասնաւոր անձինք եկել էին Կրօնշտաղիների հետ շնորհաւորելու նորան և աջը համբուրելու՝ շատերն իրենց հետ զանազան տեսակ նուէրներ բերելով: Ծաշկերոյթի ժամանակ խօսեց ի միջի այլոց բողոքական պատուր Ե. յզէնի ասելով, թէ Դիոգինէսի լապտերով մարդ որոնողներն այսօր Կրօնշտաղ պէտք է գան՝ այնտեղ կպտեն իրենց ցանկացած մարդուն. — Հայր Կրօնշտաղսկին *Перк. Вѣстникъ* 45 հ. մէջ տպուած իւր նամակով բողոքում է մի կաթողիկէ թերթի հակաքրիստոնէական վարմունքի դէմ, որ իւր մասին մի լուր է հաղորդել և Ռուսաց եկեղեցին «հերձուածողական» անուանել այդտեղ: Այս նամակը իւր աղբու պատճառարանութեամբ իրաւունք է տալիս մեզ ընդունելու, որ Հայր Կրօնշտաղսկին, ինչպէս և Ռուսաց եկեղեցւոյ ուրիշ լայն հայեացքի տէր ներկայացուցիչներ համաձայն չէին լինի Իրկուտսկի արքեպիսկոպոսի մօտ ժամանակներս արձակած մի վճռի հետ, նորա վիճակի քահանաներից մէկը հարց էր առաջարկել, թէ արդեօք հայ—լուսաւորչականները կարո՞ղ են առանց ուղղափառութիւն ընդունելու խոստովանուել և հաղորդուել իւրաքանչէր հայ հայր մօտ: Արքեպիսկոպոսը յայտարարում է թեմական թերթի մէջ, որ հայ—լուսաւորչական եկեղեցին ուղղափառ եկեղեցի չէ, ուստի նորա հետեւողները ուղղափառ եկեղեցւոյ շնորհներից վայելել չեն կարող այսպէս, բայց եթէ նախօրօք ուղղափառութիւն ընդունելով և իրենց դաւանութեան մոլորութիւններից հրաժարուելով, Դորա հետ մէկտեղ արքեպիսկոպոսը մի քանի բացատրութիւններ է տալիս, թէ ինչպէս է բաժանուել Հայոց եկեղեցին Ուղղափառ եկեղեցւոց և ինչ մոլորութիւններ է ընդունում իւր դաւանութեան մէջ:

Միւս օրթողոքս եկեղեցիները աչքի ընկնող գործունէութիւն և յառաջադիմութեան մեծ քայլեր ցոյց չեն տուել անցեալ թուականին: Ուշադրութեան արժանի է Աւստրիոյ հպատակ օրթողոքների միջումը կաթողիկէութեան դէմ և անկախութիւն ձեռք բերելու ջանքը: Սերբիոյ մետրոպոլիտից յետոյ՝ երկրորդ կարեւոր կորուստն ունեցան Վինգրիոյ թագաւորութեան մէջ ապրող օրթողոքս բուլմիները յանձին իրենց հոգեւոր գլուխ Տրանսիլվանիոյ մետրոպոլիտ Միրիոնի, որ վախճանեցաւ հօկտ. 4-ին:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Յորեկաններով և փառաւոր տոնախմբութիւններով սկսեց Հռոմն այս տարին և անցրեց շուրջով՝ նորանոր փայլուն յաղթանակներ տանելով իւր արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ընդարձակելով իւր առաքելական գործունէութեան սահմանները, աշխարհի ամէն մասերում ունեցած զօրութեան և ազդեցութեան փայլուն ապացոյցներ տալով։ Թէ որչափ կշիռ ունի յիշաւի Հռոմէական եկեղեցւոյ հովուապետի՝ Վատիկանի բանտարկեալիւ ձայնը քաղաքական աշխարհում, պարզ ցոյց տուեց կրկին Գերմանիոյ զօրեղ կայսեր վարմունքը՝ որ վերջերս վատիկանի հետ ունեցած ընդհանրամենի տպաւորութիւնը կարեւոր համարեց մեղմացնել՝ Սուլթանից Երուսաղէմում նուէր ստացած «ննջումն ս. Կուսին» անունով գետինը իւր հպատակ կաթողիկոսներին ընծայելով Deutscher Merkur թերթի մէջ պրոֆ. Սէպպի այս գետնի մասին յառաջ բերած պատմական ակնարկից տեղեկանում ենք, որ քրիստոնէական ամենահին, այժմ՝ միլիթի փոխուած՝ ս. Սիոն եկեղեցւոյ հրապարակն է այս և իւր այժմեան անունը ստացել է վերջին ժամանակներս միայն, այն պատճառաւ անշուշտ, որ ս. Սիոնին կից գտնուում է ս. Աստուածածնի ննջման մատուռը (այն խցիկն ուր ս. Կոյսն անցրել է իւր վերջին րոպէները) և Վերնատան ներքին յարկում մի շատ հին նկար կար նոյն ննջողի պատկերացնող։ Այս փոքրիկ հրապարակն ի՞նչ չար ու բարի ասես չի տեսել դարերի ընթացքում։ Վերջին անգամ խլուել է այն Քրանցիսկեան կրօնաւորների ձեռքից Ժե. դարում, որոնք հոյակապ վանք էին կառուցել նորա վերայ, և այժմ երբ կըրկին կաթողիկոսների ձեռքն է անցնում՝ մեծ յոյս ունին սորա, որ իրենց կվերադարձուի շուտով մեր Փրկչի երկրաւոր կենաց ամենանուիրական յիշատակներով թանկագին ս. Սիոնը, մանաւանդ որ դուրա համար չկայ մի քանի ամիս առաջ լրագիրների հազորգած արգելքը։ Դաւիթ թագաւորի գերեզմանը ոչ թէ բողոքովին կպած է ս. Սիոնին կամ նորա ներքին յարկում է գտնուում, այլ բաժան նորանից գէպի արեւելեան կողմը մի առանձին միլիթի է. ուրեմն կարող է մահմեդականների ձեռքը մնալ, առանց արգելիլու, որ առաջինը քրիստոնեաներին անցնի։—Ցաճկաց Արտաքին գործոց նախարարի միջոցաւ Սուլթանի նուէրն հանգիստաւոր կերպով ընդունելիս՝ Վիլհէլմ կայսրն ասաց, որ ինչպէս տասնեակ տարիներ առաջ իւր պապ Վիլհէլմ Ա. ի նուէր ընդունած գետնի վերայ բողոքական եկեղեցի կառուցուեցաւ, այնպէս և ինքն այս գետինը կաթողիկոսներին է նուիրում՝ ոչ մի խտրի չգնելով իւր բողոքական և կաթողիկ հպատակների մէջ։ Նա շտապեց իւր այս որոշումը հե-

ռագրով պապին յայտնել, որ անմիջապէս պատասխանեց «ամենաանկեղծ շնորհակալութիւններով», իւր և կաթողիկ ժողովուրդի կողմից, Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Գերմանական կայսեր մեծ աղմուկով և մեծ յոյսերով սկսած ճանապարհորդութեան միակ շօշափելի արդիւնքն է այժմ յիշեալ նուէրը, և եթէ այն ևս գործ է գրուում Հռոմի խաղաղ աթոռակալի սիրտն առնելու համար՝ որչափ նշանակութիւն է տրուում ուրեմն նորա բարեհաճ տրամադրութեան, եւ այդ հասկանալի է, քանի որ շատ փաստեր հաստատում են, թէ Գերմ. կառավարութիւնը ոչ մի մեծ գործ յառաջ տանել չի կարող, առանց իւր բարձր խորհրդարանի մէջ իշխող ամենազօրեղ կուսակցութեան՝ կաթողիկական կիսրոնի աջակցութեան քանի որ Գերմ. կաթողիկոսների ինչպէս ուրիշ տարիներ, այնպէս և այս տարի գումարած ընդհանուր ժողովում աւելի մեծ ցոյցերով արտայայտուեցաւ այն հպարտ ինքնագիտակցութիւնը, թէ նոքա սերտ միութիւն պահպանելով իրենց մէջ և իրենց եկեղեցւոյ շահերն ամէն բանից վեր դասելով՝ կարող են ամենայն վստահութեամբ նորանոր մեծ յաջողութիւններ սպասել ապագայում։ Զանազան կողմերից երկիւղ են կրում, թէ կաթողիկական քաղաքականութեան համար մեծ սպաւերկ կրացուի շուտով, երբ Փրանց-Բոգէֆ կայսեր մահուամբ, կամ մի ուրիշ այսպիսի կարեւոր դիպուածով՝ Աւստրո ունգարական պետութիւնը քայքայուի և Աւստրեան իւր 70 միլիոն, գրեթէ ամբողջապէս կաթողիկ, ժողովուրդով Գերմանիոյ հետ միանայ, որով վերջնցս 20 միլիոն բնակիչներից կէսն ու աւելին կաթողիկոսներ կլինին։ Մինչդեռ այժմ 50 միլիոնից 1/3 մասը միայն կաթողիկ են։

Յայտնի է որ Հռոմը երբեք իւր ձեռքի տակ եղածով չի բաւականանում, այլ իւր գլխաւոր կոչումն է համարում ամբողջ աշխարհը նուաճել իւր քահանայապետական իշխանութեան ներքոյ, և առաւել այն քրիստոնեայ ազգերին, որոնք իւր հայեցողութեամբ անիրաւ տեղը բաժանուել են իրենից՝ կրկին յետ բերել, որպէս զի լինին մի հօտ և մի հովիւ։ Գորանով է բացատրուում, ասում է մի թղթակից, թէ ինչպէս Նորվեգեան, ծայրէ ի ծայր աւետարանական մի երկիր, Հռոմի համար նոյն տեսակ առաքելութեան մի վայր է, ինչպէս օրինակ Աֆրիկան ու Չինաստանը, որ Նորվեգիոյ ժողովուրդը՝ այդ ամենակենդանի բարեպաշտութեամբ և ամենամաքուր բարոյականութեամբ աչքի ընկնող ժողովուրդը, մի համարի է նորա աչքում, ինչ որ յիշեալ երկրների փայցած հեթանոս բնակիչները, Ակամայ հարցնում է մարդ ինքն իրեն, ի՞նչ խորհուրդ ունի հռոմէական առաքինութիւնը այս երկրում և այս ժողովուրդի մէջ. մի՞թէ կամենում են խաղաղան անաղնուութիւնն ու անհատարմութիւնը Նորվեգացւոյ գրեթէ առած դար-

ձած անհոգութեան և անկեղծութեան տեղը դնել ինչո՞ւ չի նախադասում նա գործել Խաղիայում, թէ՛ կամենում է գուցէ եղբայրական բարոյակա-
նութիւն մտցնել այն ժողովուրդի մէջ, որի սիրտը չի պղծուած դեռ ոչ մի անմարդու խորհրդով, որի մօտ մատաղ մի աղջիկ ոտքով մենակ անվնաս չըջել կարող է յետ ընկած տեղերում...» Հոռոմն պզգի-
սի հարցեր չէ տալիս, նորմալիոյ մայրաքաղաքում մի հոյակապ եկեղեցի կառուցած պատրաստ է ար-
դէն և մեծ զգուշութեամբ ու եռանդով յառաջ է տարուում կաթողիկոսական առաքելութիւնը, Նւ-
ինչպէս այստեղ, այնպէս և աշխարհի բոլոր կող-
մերում:

Սակայն այս բոլորը մի երեսն է միայն, դար-
ձրէք միւս երեսը, և բոլորովին ուրիշ պատկեր կը-
ներկայանայ, Հոռոմէական եկեղեցին զօրեղ է և ազ-
դեցութիւն ունի զժառանգաբար այնտեղ ու այնպիսի
ինքնիշխանութիւն, որ նորա զօրութիւնն ու ազդեցու-
թիւնը անտեղի են և բոստ մեծի մասին չարիք են
յառաջ բերում, քանի աճում է նորա քաղաքա-
կան ազդեցութիւնը՝ նոյնքան կարծես բուն եկեղե-
ցական ու բարոյական հեղինակութիւնը ընկնում է
կամ պլոստեղուում, քանի հեռու է տարածուում
նորա քարոզութիւնը և ընդարձակուում օտար եր-
կրներէր անմեղ քրիստոնեաներին՝ միակ երանացնող
եկեղեցու գիրկը որսալու ջանքը, նոյնքան աւելի է
կորցնում նա ոտքի տակի հողը իւր բնիկ դասու-
ներում և սնանկանում բարոյապէս, Արծնական—
բարոյական տեսակէտից նայած շատ անմխիթարա-
կան էր այս տարի բոլոր այն երկրների վիճակը,
որ ի սկզբանէ անտի կաթողիկոսութիւնն է իշխում
անփոփոխ, Պապի անմիջական հովանու ներքոյ
գտնուող Խաղիան անիշխանականների հայրենիքն
է դարձել, երբ Աւստրիոյ ազնիւ կայսրուհին զոհ
եղաւ մի խելացնոր պատանու, ոճրագործութեան,
կաթողիկ թերթերն ամէն տեղ աղաղակ բարձրացրին,
թէ այժմեան ազատ Խաղիոյ ազատ ուսումնարան-
ներն են այդպիսի ոճիրներ սնուցանում, թէ նոցա
առաջը միայն այն ժամանակ կանոնի, երբ եկե-
ղեցին կրկին բացարձակ իշխող և դաստիարակ կղա-
նայ Խաղիայում, Գորա դէմ իրաւամբ նկատում
են, որ նոյն այդ Հոռոմէական եկեղեցու անսխալա-
կան քահանայապետները, ինչպէս Ուրբանոս Բ.,
Պիոս Ե. արդարացրել են եկեղեցւոյ թշնամի հա-
մարում թագաւորների ու հերետիկոսների սպա-
նութիւնը, պաշտպանել այն եղբայրական բարոյա-
կանութիւնը, որի համաձայն Ֆրանսիոյ Հենրիկոս
Գ. ին սպանողը «չափազանց բարձր անուան է արժա-
նացել», ինչ օրէնքի հիման վերայ պէտք է սովորեցնեն
նոքա ուրեմն ուրիշներին մարդ չուպանել,
երբ սոցա համոզմունքն է զրդում՝ այդ անել՝ նոյն
կերպով, ինչ կերպով եղբայրների սաներին նոցա հա-
մոզմունքը, 26-րդ այդ եղբայրական բարոյականու-

թեամբ դաստիարակուած մարդիկ նոյն իսկ այո
տարի լանուոր դասակարգի Խաղիայում յառաջ
բերած խռովութիւնների միջոցին ցոյց տուին, որ
ընդունակ են քաջալերելու ապստամբական հակում-
ները օրինաւոր իշխանութեան դէմ, երբ եկեղեց-
ւոյ օգուտն են տեսնում դորա մէջ, — Աւելի տխուր
երեւոյթներ հանդէս եկան կաթողիկոսական մոլեռան-
գութեան և ինկվիզիցիայի հայրենիք Սպանիայում,
երբ ամերիկացիների տարած յաղթութիւններից
յետոյ նա իւր բոլոր մերկութեամբ երեաց, թէ ինչ
կլինի մի երկրի դրութիւնը, որտեղ Հոռոմէական
եկեղեցին տասնեակ տարիներ ու դարեր անպայման
տիրապետող է եղել՝ դորա տխուր պատկերը ընծա-
յում են Փիլիպպական կղզիները, որոնք, ինչպէս
վերջին հետ է գիրքներից տեղեկանում ենք, ամերի-
կացւոց ձեռքն են անցել այժմ և այդպիսով բա-
ցուել քաղաքակիրթ աշխարհի համար, Յայտ-
նուում է, որ այս բնութեան ամենահարուստ պար-
գեներով օժտուած կղզիները մի շատ աղքատ եր-
կիր են ներկայացնում, շնորհիւ այն հանգամանքի
միայն, որ մի քանի կաթողիկ կարգեր՝ զլիաւորա-
պէս օգոստինեան կրօնաւորները, կատարեալ տէր
էին այստեղ և ամէն մտաւոր ու նիւթական յա-
ռաջագիմութեան, ազգաբնակչութեան ազատ զար-
գացման ամէն միջոց արգելում էին, որպէս զի
իւրեանց անսահման իշխանութիւնը աւանդական
հանգիստ ճանապարհով վարել կարողանային, Բնա-
կիչների ապստամբութիւնը, որ պատճառ եղաւ
կղզիների օտարի ձեռքն անցնելուն, իրօք այդ կրօ-
նաւորների բռնութեան դէմ էր միայն ուղղուած,
— Իսկ ինչ պատկեր էր ներկայացնում արդեօք
կաթողիկոսական պաշտպան և միանգամայն լուսա-
ւոր աշխարհի կեդրոն Ֆրանսիան, բարբերի մեծ
անկումն, կատարեալ բարոյական սնանկութիւն, ամ-
բողջ տարին ներքին վեճերով անցաւ, որոնց մէջ
շատ փառաւոր գեր չէր կատարում կաթողիկ հո-
գեւորականութիւնը, Մի քանի անգամ արդէն ա-
ռիթ ենք ունեցել յիշելու Ֆրանսիոյ կաթողիկ ե-
կեղեցականութեան մէջ սկսուած վերանորոգութեան
շարժման մասին, որի շնորհիւ արդէն տասնեակ-
ներով աչքի ընկնող հոգեւորականներ հրաժա-
րուել են իրենց նախկին պաշտօններից և կ'ւմ բո-
ղոքականութեան յարել, կամ անկախ գիրք բռնե-
լով եւանդուն գործունէութիւն սկսել՝ իրենց եղ-
բայրակիցներին ևս գրաւելու իրենց կողմը և կա-
թողիկ եկեղեցին հետզհետէ աճող զեղծումներից
մաքրելու, «ես եմ և կ'մնամ յաւիտեան քրիստո-
նեայ ու քահանայ, ասում է նոցանից մէկը, ես
բողոքում եմ միայն կղերականութեան դէմ, որ
կրօնի խելամիտութիւնն է, խաբեւայութիւն, կողոպ-
տելու միջոց, Իմ հայեացքով կղերականութիւնը
միացած կուսակցական քաղաքականութեան հետ
բոլոր ցաւերի պատճառն է, որ տանում է Ֆրանս-

սխան»։ — Եւ այս բողոքը զնալով զօրանում է բոլոր կաթողիկէ երկրներում։ Նոյն իսկ Գերմանիայում ուր կաթողիկէներն անընդհատ մաքառման մէջ լինելով բողոքականների հետ աւելի նախանձախնդիր են իրենց եկեղեցւոյ անուան և տրամադիր աչք գոցելու նորա պակասութիւնների համար։ Յիսուսեան կարգից ելած անուանի կոմս Հէօնսբրուի ինչպէս Chronik d. Chr. Welt վերջին համարից տեղեկանում ենք, 36 նամակներ է ստացել պաշտօնի և դիրքի տէր այլ և այլ եկեղեցականներից, որոնք ամէնքը դէմ են անդրադարձնական ուղղութեան և համակրող Ֆրանսիայում սկսուած շարժման։

Ամէն տեղ կաթողիկոսութեան թոյլ կողմը նոյնն է, ինչ որ նորա արտաքին զօրութիւնն է կազմում։ Արթուրութեան որոշ եղանակի միջոցաւ կղերական դասակարգն այնպիսի մարդութեան է ենթարկում մարդոց հոգիները, որ նոքա ամենայն հնազանդութեամբ հետևում են իրեն, իրրե անսխալ առաջնորդի և նորա աշխարհական ձգտումներին ծառայելը հոգու պարտք ու փրկութեան միջոց համարում։ Այս պատճառաւ և ներկայ պապը մանաւանդ մեծ նշանակութիւն է տալիս ամէն տեսակ կրթական միջոցների և քաջալերում մեծապէս կաթողիկէ դպրոցական հաստատութիւնները, Գեո նորերս նա ժէ դարում Ուրանոս Ը -ի հիմնած միջնակարգ «պատիկանեան սեմինար բարձրագոյն «պապական ինստիտուցի» է վերածել և նիւթական հարուստ միջոցներով ապահովել, իսկ ամերիկական մի մեծ թերթի հոգեւորական խմբագրի հետ ունեցած խօսակցութեան միջոցին հետևեալ կարծիքն է յայտնել մամուլի մասին. «Նա համարում եմ մամուլը, եթէ նա կատարելապէս ու ամբողջովին մեր հայեցակէտն է պաշտպանում» ամենայամար միջոցը կրօն ու հաւատ տարածելու կրկին այն շրջաններում, որոնք թէև կաթողիկէ են ցոյց տալիս իրենց, լայց անունով միայն կաթողիկէ են։ Կաթողիկական մամուլը յաճախ այն տեղերն է մուտք գործում, որտեղ հոգեւոր հովիւը հասնելու հնարաւորութիւն չունի»։ Խնդիր է սակայն, թէ ինչպէս են կատարում այդ սեմինարներն ու այդ մամուլն իրենց կոչումը։ Մի Ֆրանսիացի հեղինակ ասում է այս առթիւ. «Մենք վկայում ենք, որ Ֆրանսիայում 50,000 քահանաներ կան հովուութեան, կրթութեան, ամէն տեսակ առաքելութեան գործերով զբաղուած, և այնուամենայնիւ հասարակութիւնը սպրդում է նոցա ձեռքից։ Արտեղից է յառաջանում այս անմիջիմարական շար երեւոյթը, սեմինարներից, Սոքա անկարող են այնպիսի հոգեւորականներ պատրաստել, որ ժամանակակից անհաւատութեան հետ չափուելու ձեռնհաս լինէին... Աւսուցումն այստեղ հոգի սպանող մի մարդութիւն է։ Կենդանի խօսքի տեղ սաների ձեռքը մի չոր դասագիրք է տրուում և նոքա պէտք է իրենց յիշողութիւնը լցնեն ամէն տեսակ կարելի ու ան-

կարելի բաներով, ուրախ լինին, եթէ քննութեան միջոցին այդ բաները ծայրէ ի ծայր ցուցակագրել կարող են»։ Շատ աւելի բարւոք վիճակի մէջ չէ կրթութիւնը նաև կաթողիկէ Գերմանիայում. այստեղ ևս Հոսմի հաւատարիմ գործակալները, ինչպէս օրինակ Տրիէրի եպիսկոպոսը, ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով ոչ միայն արտաքին գիտութիւնն են հալածում, այլ աշխատում են ապագայ հոգեւորականներին հետու պահել նոյն իսկ կաթողիկական համալսարանների աստուածաբանական բաժիններից, որպէս զի նոքա ոչինչ չուսումնասիրեն, ոչինչ իրենց սեփական հայեացքով չգիտեն ու չքննադատեն, այլ մնան սեմինարների մէջ փակուած մինչև այն հասակը, երբ այլևս ազատ շարժման երկիւղ չկայ նոցա կողմից։ — Աւելի հետաքրքիր է այն կրթութիւնը, որ տալիս է կաթողիկէ կղերը ժողովրդին մամուլի և զրականութեան միջոցաւ զարհուրելի է, թէ ինչպիսի ծայրահեղութեանց է հասնում յաճախ նորա սնուցած սնոտիապաշտութիւնը, ինչպէս աններելի կերպով ի չարն են դործ գրուում քրիստոնէական ամենանուիրական սրբութիւնները։ Այս մասում ամէնից յառաջադէմն է ժողովրդի մէջ շատ տարածուած Պեկլիսն թերթը, որ իւր ասելով այդպիսի մեծ յաջողութիւն է գտել և Բովսէփի հետ կապած ինչ որ դաշնագրութեան շնորհիւ բաժանորդներ է գրաւում հարկւրաւոր քահանաների օրհնութիւնն ու բարեխօսութիւնը խոստանալով նոցա ննջեցեայների համար սարսափելի հրաշագործութեանց պատմութիւններ է անում, որոնց արժանացել են մարդիկ Պեկլիսն կարդալով կամ տարածելով և չնայած Վաթողիկէների մէջ անսովոր բան չէ այնպիսի վիճակաւոր, որով առաջին վիճակ հանողի հոգին քաւարանից փրկուում և երկնային ուրախութեան արժանի է լինում անսովոր չեն քաւարանից ստացուած նամակներ, սուրբերի պարագմունքը երկնքում նկարագրող գրքեր և չնայ մի տեղ հարկաւ ամբողջ ազատ չէ սնոտիապաշտութիւնից, լայց ցաւալին այն է, որ կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ նախապաշարմունքն իրրե քրիստ, կրօն է ներկայանում պաշտպանութիւն գտնում եկեղ. իշխանութեան կողմից, իրրե անհրաժեշտ միջոց ծառայում ամբողջի միտքն ու խիղճը կաշկանդուած պահելու ուստի և երբ հոգիներն ազատուում են այդ կապանքից՝ թշնամութեամբ և ատելութեամբ են վերաբերում դէպի քրիստոնէութիւնը, որ նոցա այդպիսի խեղաթիւրուած վիճակի մէջ էր ներկայացել, շարունակում են քրիստոնէութեան անհրաժեշտ տարր համարել այն, ինչ որ մի որոշ դասակարգի շահագիտական ձեռնարկութիւնների արդիւնքն է միայն։ — Լուսաւոր երեւոյթներ ևս պակաս չեն անշուշտ կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ, լայց այժման տիրապետող ուղղութիւնը դժուարացնում է աւելի ճշմարտութեան աւետա-

րանի քարադուխունը և ձգում խեղճան եկեղեցւոյ վարկը շուտաւորեալ աշխարհի առաջ:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Պերմանիս.

Տարուայ ամենախաբար և բոլորի յեշտոյթեան մէջ դեռ ևս թարմ գէպըն այտաեղ Վիլհէլմ կայսեր ուխտադնացոյթիւնն է: Խօսակցոյթիւնները լրագրական տեղեկոյթիւններն ու քննադատութիւններն այս մասին դեռ չեն վերջացել. առաջին անգամ չէ որ «Ճանապարհորդող կայսեր», ինչպէս Բերլինցի որախօսներն ասանուանել են իրենց թագաւորին՝ տարօրինակ և ըստ երևութիւն ներքին հակասութիւններով լի դործադուխունները տարուբեր կարծիքներն ու տարակոյտներն տեղիք են տուել թէ Գերմանիայում և թէ արաատահմանում և նոյն իսկ բարեկամներն ստիպել որ զարմացած գլուխ թափ տան և ուսեր շարժեն: Արատահմանեան մի քանի թերթեր, ի միջի այլոց С. Петер. Вѣдомости-ում համակրելի աշխատակից Գորմարէմի բերանով՝ խտիւ քննադատում են կայսեր մի քանի արարքները և չարաչար դատապարտում նորա պատշաճութեան սահմաններէն ելնող քրիստոնէոյ գահակալին անվայել սերահաճութիւնը մահմեդական տաճիկներին և նոցա սուլթանի հետ՝ քաղաքական նպատակներին համար հաւատոյ խնդիրներ դործ գնելը. գերմանական ինչ ինչ թերթեր ևս յայտնի կերպով դժուարանում են այս ճանապարհորդութեան մանրամասնութեանց մէջ մանել և յակամայից ցոյց տալ իրենց ահաճութիւնը շատ պարագաների նկատմամբ: Ամենախաբար գէպըն որ ընդհանուր հաւանութիւն է գտնում և որ դոնէ բոլոր բողոքականներն ստանց բողոքում թեան գովեստով և ողբերութեամբ յեղել կարող են՝ հոկտ. 31-ին ու Փրիլի նորախառոյց տաճարի օրհնութեան հանդիսին բեմի վերայից կայսեր կարգացած հետեւեալ ճառն է. «Աստուած ողորմածաբար արժանացրեց մեզ որ այս բոլոր քրիստոնէաներին համար սուրբ քաղաքում՝ ուսպետական սիրոյ դործով նուիրական դարձած մի տեղի վերայ՝ * ի պատիւ աշխարհի Փրիլի կառուցած Աստուծոյ տունը օրհնել կարողանանք: Այն ինչ որ իմ ի տէր հանդուցեալ նախորդները մի դարուց աւելի է փափագել և իբրեւ նպատակ ու պաշտպան այտաեղ աւետարանական մտք հիմնուած սիրոյ դործի՝ գլուխ բերել ձգտել են որ այժմ Փրիլի եկեղեցւոյ շինութեամբն ու օրհնութեամբ

կառարումն ընդունեց: Անձնու էր սիրոյ դրուել ու ժող պէտք է առաջնորդուին: այտաեղ սրտերը գէպի նա ուրի մօտ միայն մարդկային անձկոտ սիրաբ յիշու թիւն հանգիստ և խաղաղութիւն գտնել կարող է այժմ և յաւիտեանս: Իւր բարեխօսական ազօթքներով մասնակից է մեր հանդիսին աւետարանական աշխարհը՝ ոչ միայն Գերմանիայում, այլ և հեռու դուրս նորա սահմաններից: Աւետարանական եկեղեցիներն պատգամաւորներ և բաղմաթիւ աւետարանական հաւատակիցներ բոլոր տեղերից եկել են մեզ հետ այտաեղ սրտէն զի անձամբ վերջ լինին այն հաւատոյ և սիրոյ դործի կառարմանը որով Բարձրադոյն Տիրոջ և Փրիլի անունը պէտք է փառաւորուի և Աստուծոյ արքայութեան շէնքը երկրի վերայ յառաջ տարուի: Երուսաղէմ, բարձրախառոյց քաղաքը, ուր կոխում են մեր սրտերը, մեր Տիրոջ և Փրիլի յիշու թեան մեծ դործի յեշտաակն է դարձեցնում մեր մէջ: Նա վկայում է այն միահամուռ դործունէութեան մասին, որ միացնում է բոլոր քրիստոնէաներին դաւանական և ազգային խրատութիւններից բարձր առաքելական հաւատով: Այտաեղից ելած աւետարանի աշխարհ նորոգող դրու թիւնը դրուում է մեզ հետեւել նորան, յորդորում է մեզ լի հաւատով հայեացքը գէպի նա ուղղած, որ մեզ համար մահ է իրել խաչի վերայ, քրիստոնէական համբերատարութիւն սովորել, անձնուրաց ընկերակցութիւն գէպի բոլոր մարդիկ վտահեցնում է մեզ որ աւետարանի մաքուր ուսումը հաւատարմութեամբ պինդ պահելուց յետոյ դժոխքի դռներն իսկ պիտի չկարողանան մեր թանկագին Աւետարանական «եկեղեցին յաղթարել: Երուսաղէմից եկաւ աշխարհի համար այն ըստ, որի ճառագայթներն տակ մեր գերմանական ազգը մեծ է դարձել և փառաւոր: Այն ինչ որ գերմանական ազգերը դարձել են՝ Գողգոթայի խաչի դրօշի ներքոյ են դարձել, որ նշանաւորան է անձնազոհ ընկերակցութեան: Ինչպէս դրեթէ երկու հազար տարի առաջ՝ թոյն նաեւ այսօր այտաեղից տարածուի գէպի ամբողջ աշխարհ այն ձայնը, որ մեր բոլորի ըզձալի յոյսն ամփոփում է իւր մէջ. «Յերկիր խաղաղութիւն»: Ո՛չ ժող, ոչ դրու թիւն, ոչ համբաւ, ոչ պատիւ, ոչ երկրաւոր բարեք է մեր այտաեղ յիշատարածը. մենք փափագում աղբրում և մաքաւում ենք մի քանի համար միայն՝ մի բարձրադոյն բարեքի, մեր հոգիների յիշու թեան համար: Եւ ինչպէս Ես կրկնում եմ այտաեղ, այս հանդիսաւոր օրը իմ ի Տէր հանդուցեալ նախնեաց երդումն՝ «Ես և Իմ տունը՝ Տիրոջ պէտք է ծառայենք մենք» այնպէս և ձեզ բոլորից հաւիրում եմ նոյն երդումն անելու: Իւրաքանչիւրը թող իւր գերքի և կոչման մէջ հոգ տանէ, որպէս զի բոլորեքեան նորա սրտը Խաչեցեալ Տիրոջ անունն

* Խօսքը խաչակրաց արշաւանքի մասին է, որովց մեզ փառաւոր դեր են կատարել մի քանի Գերմ. կայսրեր, ինչպէս Փրիլիկոյն Ա. և Բ:

են կրում՝ այդ ամենագուրդի անուան համարա-
տասխան վարեն իրենց ընթացքը, բոլոր մեղքից և
անձնասիրութիւնից բխած սեւ զօրութիւնները
դէմ յաղթանակելու համար. Աստուած տայ, որ
այստեղից առատ օրհնութեան դետեր հոտեն կրկին
դէպի ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը՝ որ դահի վե-
րայ, թէ խրճիթում, հայրենիքի մէջ, թէ օտար եր-
կրներում վստահութիւն առ Աստուած, ընկերու-
թութիւն, համբերութիւն ցարի մէջ և ասիուն աշ-
խատութիւն մնան դերմանական ժողովուրդի
ամենազինւ զարդը՝ որ խաղաղութեան հոգին ա-
ւելի ու աւելի թափանցէ ու սրբադուրծէ Աւետա-
րանական եկեղեցին: Նա, Առաքաւորհան Աս-
տուած, կը մեր պաղատանքը՝ մեր հաստատուն
յոյսն է այդ: Նա, Ամենակարողը, այն ամուր
պատուարն է, որին ապաւինում ենք: (Հետեւում
է մի ատեն Լուսերի երգից):— Յիրախ, ո՞ր՝ ո՞չ
միայն բողոքական, այլ և առհասարակ քրիստո-
նեայ մարդը անխածանօք և հոգեկան զուարճու-
թեամբ չի լսի այս խօսքերը և փառաւորուի ու
սքեւորուի, երբ տեսնում է թէ ինչպէս զօրաւոր
կայսրը, մեր լուսաւոր դարի բոլոր նախապաշա-
րումներն արհամարհելով, նուիրական հողի վերայ,
Գողգոթայի հանդէպ կանգնած, երգում է. «Ես
և իմ տունը՝ Տիրոջ պէտք է ծառայենք մենք»: Բայց
ինչ կարելի է մտածել, երբ նոյն կայսրը պատմա-
կան Դամասկոսում՝ մահմեդականութեան «սկիզբ
ու վախճան Շամուս»՝ մի շէյխի ճառին պա-
տասխանելով ասում է. «Թող սուլթանն ու այն
300 միլիոն մահմեդականները, որոնք երկրագուն-
դի վերայ ցրուած ապրելով նորան պատուում են
ինչպէս իրենց խալիֆին՝ վստահացած լինեն, որ
Գերմանական կայսրն ընդ միշտ նոցա բարեկամն
է»:— Այդ ինչ է արել մեր կայսրը, բացական-
չում է Christliche Welt-ի խմբագիր Ռադէն. «Նա չի
բաւականացել Օսմանական պետութեան ինք-
նակալի հետ իւր բարեկամութիւնը՝ կրկին ու կր-
կին հաստատելով, այլ փառաբանել է սուլթա-
նին իբրեւ մահմեդական ժողովուրդի պետի և բո-
լոր այդ կրօնին պատկանողներին մշտնջենական
բարեկամութիւն խոստացել: Ճշմարտ, այս Ե-
րուսաղէմի ուխտագնացութիւնը Գերմանիոյ այն
աւետարանականներն համար, որոնք բաւական խոր
են զգում, այլ և այլ ծանր վայրկեաններ է յա-
ռաջ բերել: (Պէտք է այստեղ առանձնապէս շեշ-
տել, որ Նիքոլմ և Կոստին դետեն դերմանայի կա-
թոլիկներին նուիրելը մենք այլ կերպ չենք նկա-
տում, բայց եթէ մի խոհմեւ արդար դուրս): Խիստ
գայթակղութիւն է մեզ համար մանաւանդ այն
յարգանքը, որ արտայայտել է մեր կայսրը Դամաս-
կոսում Իսլամի և նորա գաղանաղներին նկատմամբ:
Դեռ այն ժամը չի հասել, որ մեր կայսրը դէպի
արեւելք կատարած ճանապարհորդութիւնից վերջ-
նական եղբակցութիւն հանենք: Ա՛յ իսկ այն տե-

ղեկութիւնները, որ մենք ստացել ենք ահլի ու-
նեցած դէպքերի մասին, բաւական են մի խոհա-
կան վճիռ կազմելու: Բայց կայսրը Դամասկոսում
արտասանած խօսքերն նկատմամբ, մենք պէտք է
առանց տատանուելու ասենք, որ այդ բանում
մենք նորոն հետեւել չենք կարող: Գերմանիոյ
աւետարանական քրիստոնեայ ժողովուրդը ա-
րեւելքի քրիստոնեաների հետ նորա բոլոր թոյլ
կողմերին ու պակասութիւններին չնայած, բոլոր-
ովին այլ կապերով կապուած դեռ իրեն, քան
Իսլամը գաղանաղներին հետ»:

Ի դէպ, չենք կարող չլիշատուել այստեղ
նոյն Ռադէի մի ուրիշ ազգու. բողոքը լրագրական
մի յօդուածի դէմ, որից պարզ երևում է, թէ
որպիսի պղտոր աղբիւրներից է առնում դժբաղ-
դաբար Ռեմանիոյ առեւտրական ժողովուրդը իւր
աւելիութիւններն «արեւելքի քրիստոնեաների»
մասին, եթէ նա յաճախ այնչափ անարդար կեր-
պով է վերաբերում դէպի հայերը կամ ծուռ
ճանապարհներով բարեկամութիւն ցոյց աւելի
մեղ: Յաւանք և ուշադրութեան արժանի երեւոյթ
է այդ յօդուածը մանաւանդ նորա համար, որ
հեղինակը, անուանի պատուր Նաուման, մի տա-
ղանդաւոր, ըստ ամենայնի պատկառելի և հա-
մալիւրի հոսարական կարծիք է: Նա ևս արեւելք
ճանապարհորդողներից էր և խոստացած է եղել
ժողովել իւր հայրենակիցներին կարծիքները հա-
յերի մասին, որն յառաջ է բերում իւր խմբա-
գրած Hilfe թերթի մէջ: Կ. Պոլսում ապրող մի
բուռ և ուրիշները նկարագրում են այստեղ
հայերին իբրեւ ամենաանպիտան ժողովուրդն աշ-
խարհի երեսին: Ամէն հասկացող մարդու համար
պարզ պէտք է լինէր, ասում է Ռադէն, որ ու-
րիշ բան սպասել նաումանի ձեռնարկութիւնից
կարելի չէր: «Արեւելքում ապրող մեր հայրենա-
կիցները բոլոր հողով դէմ են հայերին: Առեւտու-
րի մրցութեան մէջ նոքա ամէն տեղ հայերն են
հանգիստում և սովորում են նոցա ամենավատ
կողմից ճանաչել: Աւելացնենք դուրս վերայ ողբու-
րութիւնը մեր դերմանական քաղաքականութեան
նորագոյն շրջանի նկատմամբ, այն համարձակ
բարեկամութիւնը տաճիկ հետ, որից ամենաշատ
օգուտը դերմանայի վաճառականն ու դործա-
տէրն է տեսնում՝ հասկանալի կլինի այն ժամա-
նակ, թէ ինչու իրան տաճիկն աւելի ու ա-
ւելի լուսաւոր և հայն աւելի ու աւելի խաւար
պատկերով է երևում»: Ռադէն պատմում է այ-
նուհետեւ, որ Նաումանի դիտողութիւնները կար-
գաւորաց մի օր առաջ այցելել է իրեն արեւելքից
նոր վերադարձած մի բարեկամը, որ Հայաստանի
ու Փոքր Ասիոյ ամենախալ անկիւններում պտակ
է և ընդհանուրապէս վիպար է, «որ հայերը հա-
մակրութեան արժանի, խելացի աշխատակեր ժո-

զովումը են, խիստ բարձր կանգնած այն սկիզբը, որ նույն շուրջն է բնակում ու մի առանձնապէս տաճիկները, որոնց զարհուրելի անընդունակութեան և բոլոր թեան մասին ոչինչ այնպէս պարզ չի վկայում, ինչպէս նայն իսկ նույն վարմունքը հայերի հետ: Այստեղ յիշատած բարեկամն անշուշտ Դր. Բորբախն է: «Տուրան և Հայաստան» գրքի* հեղինակը, որ օգտատուի սկզբին Ս. Էջմիածնից անցնելով իւր նորապատկ կնոջ հետ դէպի Տաճիկահայք ուղևորուեց, և ուրեմն այժմ հայրենիք է վերադարձել: Պէտք է յուսաւ, որ նա շուտով լոյս աշխարհ կհանէ իւր ճանապարհորդական ապուս որոյ թիւնները և մեծապէս կնպաստէ գործնով՝ դժբաղդ երկրի մէջ տիրող իրերի խոսկական գրութեան մասին գաղափարները պարզելու: Christliche Welt 45 հ.-ում նա արդէն զեղեցիկ խորհրդածութիւնների մի նկարագիր է բնծայել իւր Պաղեստինում կատարած ճանապարհորդութիւնից, որ ի միջի այլոց իր յայտնում, որ Գերմ. կայսրն ու իւր ճանապարհորդակիցներն այն համոզումը ասան են իրենց հետ, թէ «Քրիստոնէական կրօնը կեանք է, հոգի է, արդարութիւն է»:

Մենք գուցէ տեսի երկար կանգ առնեք Վիլհելմ կայսեր ճանապարհորդութեան վերայ քան կարելի էր ըստ երեւութի՝ ամբողջ տարուայ եկեղ. կեանքի վերայ մի ընդհանուր հայեացք ձգած միջոցին. սակայն այդ ճանապարհորդութիւնը բացի արդէն յիշած բնաւորիչ կողմերից շատ զգալի կերպով հրապարակ է հանում մի կարեւոր խնդրի, որ գուցէ ոչ միայն Գերմանիայ, այլ և բոլոր Եւրոպայի աւետարանական համայնքների համար ամենակենսական խնդիրն է՝ պետական ու հասարակական կեանքի հետ եկեղեցւոյ ունեցած և ունենալիք յարաբերութեան խնդիրը: Բողոքական եկեղեցւոյ պապական թիւն չէ զգում գործիչների կողմից, պատկառելի, դիտուն, բարոյական, եւանգելիս, գործունեայ մեծ ու փոքր պաշտօնականների ամբողջ դնդեր կարող է նա հանգէս բերել. իրաքանչիւր տարի նորա հովանու ներքոյ անթիւ ժողովներ են լինում, նորանոր ընկերութիւններ են կազմուում, բարեգործական հաստատութիւնները բազմանում, խօսուում ու գրուում է անչափ, բայց համեմատաբար զրական գործ քիչ է երեւում մէջտեղ: Ինչն է այդ: Պէտք է ենթադրել՝ նորանից, որ այս եկեղեցւոյ այդպէս ասած օրգանական միութիւն չունի ժողովուրդի պետական ու հասարակական կազմի հետ, ինչպէս ունեցել են տեսի կամ պակաս չափով հին եկեղեցւոյները, նա

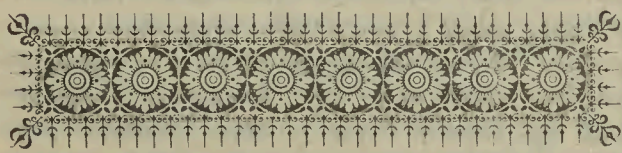
մի տեսակ կիւրակնօրեայ եկեղեցի է, ամենօրեայ գործերի մէջ չի խառնուում, ամէն տուն չի մանում, քրիստոնեայ մարդու կենցաղավարութեան իրաքանչիւր գծի վերայ իւր դրոշմը չի դնում: Այդ թեւութիւնը ասանում են անշուշտ բողոքական եկեղեցւոյ խոհուն ներկայացուցիչները և ուրիշ լեցնել աշխատում ներքին միոններ, զանազան ընկերութիւնների միջոցաւ. բայց եթէ նորա չեն յաջողում մանաւանդ քաղաքական ապարդիլ վերայ հեղինակութիւն ձեռք բերելու. իրենց եկեղեցւոյ համար՝ պակաս զօրեղ խոչնդոս չեն դնում դէմ ներկայումս Վիլհելմ կայսեր կենսապատկան ձգտումները և յեղեցւում քաղաքականութիւնը: Նա իրեն կատարեալ աէր է համարում բողոքական եկեղեցւոյ մէջ և կամեում է, որ սա պատրաստ լինի միշտ ոչ միայն իւր հաճոյքը, այլ նաեւ շատ անգամ քաջահաճոյքը կատարելու. որ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներն, իբրեւ հասարակ պաշտօնականներ, դնան այնտեղ և անեն այն, ինչ որ ինքը հրամայում է. չմտնակցեն երբեք մի ժողովական կամ հասարակական խնդրի մէջ, որին ինքն անձամբ չի համակրում, և իրեն հակառակ կարծիքներ չունենան. իսկ այս բոլորը դժուար տանելու բաներ են ապա մի աշխարհի, անձնական արժանապատուութեան զգացմունք, մանաւանդ թէ կրօնական ու բարոյական հաստատուն համոզմունք ունեցող մարդոց համար, որոնք ոչ միայն իրենց վերայ այդպիսի ճնշումն ասանել, այլ և ասանել չեն կարող, թէ ինչպէս յանձն հաճոյակատար եկեղեցականների նուստանում է եկեղեցւոյ պատիւն ու անունը՝ կողմնակի նպատակներ ծառայում: Անցեալ թուականի ընթացքում մի քանի անգամ բուռական ու ժեղ կերպով արտայայտուած խուլ արտունջն այս առթիւ բարդութիւններ պէտք է յառաջ բերէ անկասկած ապագայում. և շատ հետաքրքիր է, թէ ի՞նչ պէտք է անէ նոր տարին ուրիշ մեծ խնդիրների շուրջում նաեւ այս կարեւոր հարցը լուծելու. համար, իսկ ի՞նչ որ շարժում ու լուծումն է ընդունում Գերմանիայում՝ նշանակալի թիւն ունի ամբողջ բողոքական աշխարհի համար բոլոր տեղերում ընդհանուր երեւոյթները գրեթէ նայն են: Մենք կրաւականանանք մի քանի խօսք տեսլացնելով միայն Անգլիկան եկեղեցւոյ մասին:

Անգլիկա.

Անգլիկայ եկեղեցական կեանքի պատկերը ամենայնպէս կերպով կարելի է ասանել տարեցտարի գումարուող «Եկեղեցական համաժողով» մէջ (Church Congress, որին մասնակցում են) սկսած Կենտրոնական արքեպիսկոպոսից, ամէն կուսակցութեանց և ամէն կարգի հոգևորական ու աշխարհ-

* Այս գրքի մասին տես Պրոֆ. Գրիֆի յօդուածը՝ Призвание России на Востокъ «Братская помощь» Ժողովածուի Բ. հրատարակութեան միջ. հր. 235.

հոկտեմբեր և որ այս տարի տեղի ունեցաւ Բրաքֆորտում տեղաւոր 27-30-ին (ն. ա.), Ռեպոնի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ: Նոյն իսկ առաջին ճառի մէջ, որ արտասանեց ժողովը քանակով Իորիկ արքեպիսկոպոսը՝ գլխաւոր տեղ էր բռնում Անգլիական եկեղեցւոյ համար ներկայումս ամենահրատապ խնդրը ծէսերի կարեւորութեան մասին: Արքեպիսկոպոսը, և նորա հետ «բարձր» կոչուած եկեղ. կուսակցութեան ներկայացուցիչները կամ եպիսկոպոսներն մեծագոյն մասնա՝ այն կարծիքն են, որ քանի հարուստ և բազմակողմանի լինի ծիսարանը, այնչափ աւելի պահատ կլինի ծիսական անշարժութիւնը: Սակայն ժողովը ընթացքում երևաց, որ հակառակ աղատամիտ կուսակցութեան ներկայացուցիչները մեծամասնութիւն էին կազմում և գերակշռող դերը տնէին: Երկու գլխաւոր ճառերը, որ արտասանեցին նախագահն ըստ մանչեսթարի եպիսկոպոսը, այն դադարեալն էին պաշտպանում, թէ Քրիստոսի կենդանի անձնությունների մէջ է կրօնի բոլոր էությունը. թէ «Ապոկալի կրօնը ոչ բողոքական կլինի և ոչ կաթոլիկ, այլ պարզ քրիստոնէական. եկեղեցին բաժանող դասանանքները կընկնեն, ինչպէս տերեւներ Աստուծոյ թարմ շնչման առաջ»: Առհասարակ ամբողջ ժողովը ցոյց էր տալիս, որ քննադատական ոգին աստուածաբանական դիտութեանց մէջ, ազատ դատողութեան և համոզումներ կրօնական կեանքի մէջ գնալով զօրանում են Անգլիայում և շատ առաջ է դնալով մանուսկր քրիստոնէական սուրբությունները բանաւոր դատակարարի վերայ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅՐԱՍԱՆԵԱՅՑ.

1898 թ.-ի համար

ԸՆԴՀԱՆՈՐ ԸՆԴՈՐԿ.

Թող ներուի մեզ մի քանի խօսք ևս Արքապոսի մասին ասել, որ իբրև Հայոց միակ եկեղեցական թերթ կոչուած է իւր

չափով եկեղեցւոյ շահերը պաշտպանելու և կրօնական բարոյական կեանք արծարծելու: Մեզ ևս շատ բանի մէջ մեղադրում են իրաւացի և անիրաւացի պահանջներ անում: Իրաւացի ենք գտնում մենք օրինակ այն պահանջը, թէ Արքապոսը գործնական բնաւորութիւն չունի, թէ նա մատչելի չէ տգէտ քահանաներին և բաւական չափով նիւթ չէ մատակարարում հասարակ ընթերցողների հոգեւոր կրթութեան համար: Թեպէտ մենք դժուարանում ենք այնպիսի մի թերթ երևակայել, որ բոլոր «տգէտ քահանաներին» հաւասարապէս մատչելի հետաքրքրական և օգտակար ընթերցանութեան նիւթ մատակարարել կարողանար՝ խոստովանում ենք այնուամենայնիւ յօժարութեամբ, որ նաև հնարաւոր «գործնական» հանրամատչելի մասը շատ պակաս տեղ է բռնել մինչև այժմ Արքապոսի մէջ: Ինչպէս լրացնել այդ պակասը: Քանիցս կոչում արինք մենք ընդհանուր հայ եկեղեցական և եկեղեցւով հետաքրքրուող դատակարարին, որ կեանքի մէջ եղած, գործնական մարդիկ իրենց փորձառութիւնից և իրենց կենցաղադրական ծանօթութիւններից բաժին հանեն Արքապոսի համար, որ մեր ժողովուրդի կրօնական—բարոյական կեանքի մէջ դեղձուններ անսնդները և բարեփոխութեան պէտք զգացողները՝ զրկեն մեզ և միջոցներ առաջարկեն կամ հարցեր դնեն. սակայն մեր կոչումներին գրեթէ ուշադրութիւն դարձնող չեղաւ: Մի որոշ ժողովուրդի կամ դատակարարի կեանքին յարմար կենդանի և կենսական պահանջներ լրացանող ընթերցանութեան նիւթը պէտք է նոյն իսկ այդ ժողովուրդի կամ դատակարարի միջոց բղխէ. զրաից բերածով դժուար է նորան գոհացումն տալ: Մենք ի հարկէ դժուարութիւնների առաջ չենք ընկճում. ինչ որ իբրև պակասութիւն զգում ենք՝ պէտք է ամէն ջանք գործ դնենք և միջոցներ ձեռք առնենք լրացնելու. բայց ցանկալի էր, որ մեր ընթերցողները դիտակցէին, թէ լոկ մեր ջանքով ամէն ինչ ուղղել կարելի չէ, և միայն այն դէպքում երբ կեանքի մարդը գրասեղանի մարդուն օգնութեան կգայ ու բազմաթիւ աշխատողներ կը լինեն, Արքապոսը հետաքրքրական դարձնելու

և նորա ընթերցողներն թիւր բողբոջներու՝ նա կտանայ նաև իրեն վայել ընդհանրական բնաւորութիւնը և կգտնայ մտաշէլի ու սիրելի Մայր Աթոռի բոլոր զաւակներն համար: Այդ գիտակցութեամբ մենք զիմում ենք կրկին Մայր Աթոռի բոլոր հարազատներին՝ չինտցիլ իրենց ձեռննուութիւնը՝ նորա բարգաւաճման և ծաւալման նպաստելու: Մորա էջերը բաց են անխտիր բոլորի առաջ, որոնք միայն «ապրանք սողացնել» կամ անուն վաստակել չեն կամենում, այլ օգտակար լինելու ցանկութեամբ են գրիչ ձեռք առնում: Մորա համակրողների և ոչ պարտադիր բաժանորդների տարեցտարի բազմանալը խրախուսում է մեզ՝ յոյսերով փակել անցեալ թուականը և կրկնապատկուած եռանդով նորն սկսել:

ՄԱՐԿԱՆԵՐ.

Հսկո. 25. Գիւտ Խաչի տօնի օրը՝ Մորին Ս. Օծութիւնը պատշաճաւոր հանդիսով, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ, եպիսկոպոսական աստիճանի շնորհը բաշխեց Բարձր. Տ. Յակովբ-Աշոտ Տ. վարդապետ Փափազեանին, Գեորգ Տ. վարդ. Խլթուճեանին, Յովհաննէս վարդ. Շիրակունուն և Նդիշէ Տ. վարդ. Դուրեանին: Չեռնադրութեան ժամանակ, երբ ընծայեալներին պիտի բարձրացնէին եօթներորդ աստիճանից «երկնաթռիչ արծուի» վերայ, Մորին Վեհափառութիւնը մի քանի խօսքով յիշեցրեց նոցա իւրաքանչիւրի անցեալ գործունէութիւնը, ապա յաջորդ ընթերցուածների մէջ՝ ընդհատելով տեղ տեղ մաշտոցի իմաստուն խրատները, զեղեցիկ խորհրդածութիւններով բացատրում էր նոցա միաբեր, յորդորում ընծայեալներին առանձնապէս ուշադրութեան առնելը թէ «եպիս-

կոպոսին պարտ է աղքատասէր լինել» և հոգալ անպարտ աղքատների, տնանկների, որրերի համար, փայլել համեստութեամբ և չնմանել այնպիսիներին, որոնց դռնից յետ է դարձնում ծառան խնդրատուններին, միշտ նոյն խօսքերով՝ «եպիսկոպոսը քնած է, եպիսկոպոսը ժամանակ չունի» և չն:

Յաջորդ երկուշաբթի օրն իւր անդրանիկ եպիսկոպոսական պատարագը մատուց Տ. Յակովբ Սրբազան, երեքշաբթի Նդիշէ Սրբազան և հինգշաբթի Դեորգ Սրբազան:

Միաբանական սեղանի ծախսը նորընծայ սրբազաններն էին հոգացել: Ծաշի ժամանակ Արժ. Գարեգին վարդ. Յովսէփեանը բարեմաղթութիւններ արաւ և առաջարկեց նորընծայ սրբազանների կենացը, շեշտելով նոցանից իւրաքանչիւրի գործունէութեան յատկանիշ կողմերը և հրաւիրելով մաղթել առ Աստուած, որ նոցա կարողութիւն տայ իւրաքանչիւր ասպարիզում՝ գործելու եռանդուն կերպով և Մայր Աթոռի հեռաւոր զաւակներին հաստատուն կապերով կապելու նորա հետմասնաւորացէս նորընծայ Նդիշէ սրբազանի համար ցանկալ, որ իւր տեսչութեան յանձնուած Արմաշի Դպրեվանքը այդ բարձր կոչման արժանի դիրքի մէջ պահէ, որպէս զի իսկական Դպրեվանք լինի և անուցանէ իւր սաների մէջ այն սիրտն ու հոգին, ինչ որ ունեցել են փառաւոր անցեալում մեր հին դպրեվանքերի սաները, և արգիւնաւոր կացուցել հոգեւոր ասպարիզում: Սորանից յետոյ երգուեց «Հայ մեռնինք» երգը, որին կցելով իւր խօսքը՝ Յակովբ սրբազանը իւր օժակիցների կողմից շնորհակալութիւն յայտնեց, հաւատարմական զգացումներ արտայայտեց դէպի Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռը, և առաջարկեց Մորա Աստուածընտիր Դահակայի համար երկար օրեր մաղթել, յարատե հաստատութիւն Մորա աջակից միաբանութեան և հայ ապրելու զօրութիւնն ու տոկունութիւն Մորա հեռու և մօտիկ գտնուող հոգեւոր որդւոց:

Մոյն օրը երեկոյեան երեք օտարահալտակ Սրբազանները մեկնեցին միասեղ դէպի իւրեանց պաշտօնատեղիքը Տ. Գեորգ Սրբազան, ինչպիս յայտնի է, ընդհանուր հովիւ է

կարգուած հերոսական զանազան երկրներում
բնակող հայերի: իսկ Տ. Յովհաննէս Սրբազան,
որ հետեւեալ կիւրակէ օրը եպիսկ. անդրանիկ
պատարագ մատոյց, կարգուած է Սանահնի
վանքի վանահայր, ուր և ուղեորուեցաւ նո-
յեմբերի 9-ին:

Նոյեմբ. 15-ին Մայր Աթոռ եկաւ Ղար-
սի փոխանորդ Արժ. Եղիշէ վարդ. Մարգարեա-
նը իւր վիճակի ինչ ինչ կարեւոր գործերի հա-
մար, նոյեմբ. 17-ին Նոր Եփեսոսեանի փոխա-
նորդ Արժ. Միսիթար վարդապետը, որին Վե-
հափառ Հայրապետը հեռագրով հրամայել էր
վիճակի գործերը ս. Խաչի վանահայր Արժ.
Մուշէ վարդապետին յանձնել և շտապել
այստեղ նոր պաշտօն ստանձնելու. նոյեմբ.
21-ին Սաղեանի վանահայր Արժ. Թոմա
վարդապետը, որ նշանակուած է վանահայր
ս. Տաթևի վանքի և փոխանորդ նոյն վիճակի:
Արժ. Թոմա վարդապետը ուղեորուած է ար-
դէն դէպի իւր պաշտօնատեղին. իսկ Արժ.
Միսիթար վարդապետը կարգուած է փոխա-
նորդ Աղէքսանդրապոլի վիճակի, և կմեկնի
շուտով:

Նորին Վեհափառութիւն Սրբ.
Հայրապետն ուղեորուեցաւ դէպի
Տփլիսի դեկտեմբերի 2-ին ճաշից յե-
տոյ 1 1/2 ժամին: Մեկնելուց առաջ՝
երկկարգ ճամբարանի սաների և Մայր
Աթոռոյ միաբանների միջից անցնե-
լով Նորին Սրբութիւնը տաճար
մտաւ և ծնկաչոք ու գլխաբաց ա-
ղօթեց Իջման ս. Սեղանի առաջ: Ե-
պա դառնալով դէպի միաբանները՝
յիշեց սաղմոսի խօսքը „Ըստուած
օգնական իմ և ես յուսամ ի Նա,
ապաւէն իմ և եղջիւր փրկութեան
իմոյ“, յորդորեց միաբան սիրով լի-

նել և աղօթել Իւր համար, ապա
օրհնեց ամենքին և մատոյց ս. աջն
ի համոյր: Նորին Վեհափառու-
թեան ճանապարհ ձգեց մինչև Ե-
րևան Գեր. Երիստակէս արքեպիս-
կոսոսը մի քանի միաբանների հետ.
մինչև Տփլիս կուղեկցէ միայն Գի-
ւանապետ Երժ. Կորիւն վարդապետ,
իսկ մինչև Գիլիջան, այնտեղից՝ արտ
գնալու համար՝ Երժ. Եղիշէ վարդա-
պետ:

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ.

Մայր Աթոռի մատենադարանի համար շնոր-
հակալութեամբ ստացել ենք հետեւեալ նուէր-
ները.

Ձեռագիր

1. Արժանապատիւ Էմմանուէլ Գալանտի Հափառանից,
Թոփիսի դիւղ մի բողոքագիր աւետարան:

Տպագիր

1. Պ. Չարապաշեանից «Սրբազան պատարագամա-
տոյցը Հայոց» Լ. Գաթրճեանի Հրատ. Լ.
Տաշեանի. Վիեննա. 1897 թ.:
2. Լազարեան ձեռնարանի Վարդապետից Միսիթէ Էմմէնի
երկասիրութիւնները. ВЫПУСКЪ IV. Մոս-
կուայ. 1898:
3. Պ. Արտեմիւս Արգումանեան Արտեմիւսեանից Լ.
Բենիկ վարդապետի ձեռքով մի օր. Брат-
ская Помощь Армянамъ 2-ое издание, Мо-
сква, 1798.
4. Ներսիսեան դպրանոցի Խոսրոսեանից. 2 օր.
Պատմութիւն 75 ամեայ դոյութեան Հայոց
հոգեւոր դպրոցի. Հատար Ե. Աղէք. Երեւ-
եանի. Թիֆլիզ. 1897:

Արկին անգամ ի սրտէ շնորհակալութիւն
այս ընտիր նուէրների համար:

Մատենադարանային՝

Գ. Վ. ՅՈՎ. ՓԵՆՆ.

Հասցէն. Эчмиадзинъ. Въ Монастырскую
Библиотеку.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Սորին Բ. Սրբազնութիւն Տ. Սուրբիաս արքեպիս ոպոս յայտնում է ի գիտութիւն հասարակաց, որ իւր մօտ գտնուած Ռուսոմն. Յանձնաժողովոյ վերաբերեալ գրութիւնները Հայրապետական Դիւանին է յանձնել, ուր և զիմել պէտք է այսուհետեւ. այդ գրութեանց մէջ մնացած վկայութիւնները յետ ստանալու համար:

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Բ.

Վանայ Սալնապատի Ս. Գրիգոր վանքին մէջ աղջկանց Մանկանոց մը բանալ որոշուած էր, Սակայն վանքին դասարանի, ննջարանի ու սեղանատան մէջ յարմար տեղ չգտնուելուն, վանքին անունով վարձուած տան մը մէջ հաստատուեր է Մանկանոցը, որուն բացումը կատարուեր է Սեպտ. 1ին: Առ այժմ հոն պատսպարուած են 16 դեռատի աղջիկներ, որոնք ցորեկները կը յաճախեն քաղքին Սանդխտեան երկսեռ վարժարանը.

— Ամերիկայի Հայոց հոգեւոր հովիւ Տ. Յովսէփ եպիսկ. Սարաճեան Խաչվերացի կիրակի օրը պատարագ մատուցեր է Մանչեսթրի մատրան մէջ և Ս. Հայրապետին օրհնութեան Վոնդակը կարգացնել տալով, քարոզ խօսեր է: Մանչեսթրի փոքրամիւ հայ գաղթականութիւնը, որուն բարեսրտութեան գիմում կըլլայ շարունակ՝ թէ իր մէջէն և թէ դուրսէն՝ այս անգամ ալ հանգանակութեան մը ձեռնարկելով երկու օրուան մէջ 100 անգլ. ոսկի հաւաքեր և յանձներ է այցելու Սրբազանին ի նպաստ Ուսման Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն պարտքին լարման: Տ. Յովսէփ եպիս. հոկտ. 1-ի շաբաթ օրը Լիվրուէն մեկնել է Քամբրիձ շոգենաւով դէպի Նիւ-Եօրք:

— Տ. Վահրիճ Վ. Շահլամեան, որ 10 հոկտ. վարդապետական գաւազանի իշխանութիւն առաւ՝ Ս. Պատրիարքին անձնական քարտուղար կարգուած է փոխանակ Տ. Փառէն վարդապետին որ, ինչպէս յայտնի է, Սղերդի առաջնորդական տեղապահ կարգուելով՝ մեկնեցաւ մայրաքաղաքէս:

— Ինչպէս ամէն տեղ, Տրապիզոնի մէջ ալ վերաբացուեցան դպրոցները, եռամսեայ արձակուրդէ մը ետքը: Քաղաքս ունի ազգ. երկսեռ վարժարան մը ուր կը յաճախեն երկու սեռէ մօտաւորապէս 500 աշակերտ: Այս տարի, նախորդին համեմատութեամբ՝ ուսուցչական մարմինը աւելի կարող օու. բազմաթիւ է (17 պաշտնէայ, որոնց 12ը ու-

սուցիչ և 5ը ուսուցչուհի). պիւտճէն ալ համեմատաբար աւելի բեռնաւորուած է, այսինքն 700 լիրայ, որուն հազիւ 100ին 25ը ժողովուրդը կը վճարէ, իսկ մնացեալը Առաջնորդարանը կը հոգայ իր հասութեան կալուածներով: Գպրոցին ծրագիրը թէ և բարձրագոյն նախակրթարանի է, սակայն առ այժմ բարձր դասարաններ չի կան մէկ-երկու տարիէն միայն բարձր դասարանները պիտի կրնան բացուիլ, վասն զի հիմա թէ պիւտճէն չի ներեր, և թէ աշակերտ չի կայ անոնց յարմար:

«Տրապիզոնի մէջ ուսման կարեւորութիւնը զգացուած է. քաղքին մէջ գրեթէ հայ տղայ մը չի տեսնուիր, որ դպրոց չյաճախէ. աղջկանց մասին ալ նոյնչափ հոգ կը տարուի: Սակայն գիւղերը կրթական տեսակետով շատ անախանձելի վիճակի մէջ կը գտնուին. շատ գեղեր դպրոց չունին, ունեցողներուն ալ աննշան բաներ են, հազիւ գրել կարգալ կուսուցուի: Այս պատճառաւ ներկայ գիւղացի սերունդը չափազանց տգէտ վիճակի մէջ է ու պիտի մնայ, եթէ լուրջ ուշադրութեան չառնուի այս կարեւոր կէտը:

— Տ. Գարրիէլ ճէփահիրճեան և Տ. Ներսէս Ասլանեան նորապսակ եպիսկոպոսները 18 հոկտ. քաղաք հասան, Սամաթիոյ Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ քահանաներն ու դպիրներն ընդ առաջ գացին Տ. Գարրիէլ եպիսկոպոսին, որ հանդիսաւորապէս եկեղեցի առաջնորդուեցաւ:

— Երուսաղեմէն կը հեռագրեն, թէ Գերմանիոյ Վեհ. Վայսերն ու Վայսրուհին 19 հոկտ. երկուշաբթի օրը բողոքական նորակառոյց տաճարին օծման ներկայ գտնուելէ ետքը, իրենց վրանը վերադառնալով ու պահձը հանգիստ առնելով, իրիկուան ժամը 10ին այցելեր են Ս. Յակոբեանց վանքըն ու եկեղեցին, և տեսակցեր են Ամեն. Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարք Հօր հետ: Նոցին Վեհափառութեանց այս այցելութիւնը տեւեր է երկու ժամէ աւելի:

Երուսաղեմի մեր Ս. Պատրիարքը, Վիլհելմ Բ. Վայսերն ու Աւկուսթա Վիքթորիա կայսրուհւոյն Ս. Յարութեան տաճարը այցելած պահուն, միւս Պատրիարքներուն հետ դիմաւորած էր Նոցին Վեհափառութիւնները, Քրիստոսի գերեզմանը առաջնորդելու համար, և այս առթիւ ստացած էր Բուրսակոն Թագ պատուանշանի առաջին աստիճանը, զոր յանձնեց Վայսեր հետեւորդներէն Պարոն Քոն Մուլինէ:

Տիարեքիցի իտալացոյ. — Լճէ դաւառակի Շամշամ գիւղէն Տաս Ն'ամէ անունով ասորի քահանայ մը անցեալ չորեքշաբթի, սեպտ. 23ին, ջորիի մը վրայ յարդ բեռցած՝ քաղքիս արևելեան դռնէն ներս կը մտնէ. դրան պահապանները ծիախոտ փնտռելու նպատակով ջորին կը խուզարկեն. բեռցուած յարդին մէջ ինչ գտնեն աղեկ, — ու թսուռն

կտորի չափ ոսկեղէն, արծաթեղէն խաչեր, եկեղեցական սրբազան անօթներ, զգեստներ և եկեղեցւոյ վերաբերեալ զանազան անօթներ, և ինչ, Ասորիներու կաթուղիկոսին երաշխաւորութեամբ՝ Տաս 'Ն' ամէն բանտը գրուելէն ազատ կը մնայ հիմա, մինչև որ հարկ եղած հարցաքննութիւնները կատարուին:

Այս բռնուած եկեղեցական սրբազան անօթները, սպասները, և ինչ իրենց վրայ կը կրեն յատուկ արձանագրութիւններ, և ամէնքն ալ կը պատկանին Առաքելոց վանքին: Զմոռնամ ըսել թէ այս իրեղէններուն մէջ կը գտնուի նաև Թադէոս Առաքելին Աջ բազուկը՝ որ գէթ մեզ համար թէ թանկագին հնութիւն մըն է և թէ յարգելի նուիրական մասունք մը:

Թէ սրբազան իրեղէնները ասորի խաչագողը ինչ նպատակաւ գողցած էր և ո՞ր պիտի տանէր:

Մակարայեցւոց կամ առաքելոց վանքը, որ մեր ազգին սեփականութիւնն է և սկիզբէն—Թագէոս Առաքելի ժամանակէն—մեր ձեռքը կը գրտնուի, այսօր Ասորիներ կը կողոպտեն իւրացնել և որովհետև չունին փաստեր և զօրաւոր ապացոյցներ, զանազան միջոցներով կաշխատին մեր ձեռքը եղած փաստերն ալ ջնջել: Այս նպատակաւ, գաղտնի կերպով վանքին մէջն ու շուրջը գտնուած տապանադիրները, գրաւոր յիշատակարանները և դարաւոր զանազան արձանագրութիւնները կոտորեցին ու ջնջեցին. ասոնք բաւական չսեպելով վանքին սրբազան իրեղէններն ալ գողնալով անհետացնել կաշխատին, այն նպատակով թէ ալ գրաւոր արձանագրութիւն չպիտի գտնուի մէջտեղ, որով դիւրաւ պիտի կրնան իւրացնել վանքը, իրենց կարծիքով: Կայս. Կառավարութեան կողմէ Առաքելոց վանքը զրկուած պաշտօնական քննիչները, իրենց քննութիւնը կատարելով՝ վերադարձան:

— Գուրտպէլէնի կրօնափոխութեան խնդիրը բոլորովին լմնցած չէ, և ինչ որ եղած ըլլայ Ազգ. Պատրիարքարանին և տեղւոյն Առաջնորդարանին կողմէ, հակառակ կողմէ ճիգերն ու ձեռնարկները չեն գադրած, Բայց Գուրտպէլէնի կրօնափոխութեան դէպքէն շատ աւելի ստիպիչ հանգամանք մը ստացած է նոյն նիկոմիդիոյ վիճակին մէջ Եալագտէրէի ազգայնոց կրօնափոխութեան գործն, որք հողային կամ կալուածական ծանօթ խնդրին բերմամբ, Պատրիարքարանի իրաւասութեան փոփոխման մը հակում կցուցնեն եղեր:

Կաթողիկ ազգայնոց առաջնորդը խնդիրն ի նկատ կառնու լրջութեամբ, բայց կասկածելով թէ մի գուցէ այդ հողային իրաւունք առաջնորդարանի միջոցաւ գիւղացիին դարձուելէ զկնի, գիւղացին հոռմէական իրաւասութիւնը թօթափելով վերադառնայ Ազգ. Եկեղեցիին, կառաջարկէ գիւղին երեւելիաց, որ այդ հողեր գիւղացիին դարձուելէ զկնի, գիւղացին ալ փոխանցէ վենետիկի

Միարանութեան, և Միարանութիւնը տէր ըլլալով հանդերձ, առանց վարձու գիւղացին ըստ առաջնոյն հերկէ մշակէ, մինչև այն ատեն, որքան Աթողիկութեան մէջ յարստեն. հակառակ պարագային, Միարանութիւնն ինք տէր մնայ. ահա առաջարկ մը որ իր տեսակին մէջ շատ գործնական է: Կերևայ թէ Գուրտպէլէնցիք սթափեցուցած են Հայ-հոռմէական յարգելի առաջնորդ Հ. Ապտուլահան, որ այս անգամ հաստատուն հիմանց վրայ գնել կաշխատի Եալագտէրեցւոց խնդիրը, Գիւղացիք կհաւանին: Հ. Ապտուլահան անցեալ շարժումընէ մեկնած է աստի Պոլիս, յայտնելով թէ յոսալից է յաջողելու: Գիւղացիք առ այժմ կնկարողց կսպասեն իրենց նոր կզերին գալստեան:

— Մի քանի ամիս յառաջ, բողոքական եղած քրիստոնէի մը կինն աղջիկ դաւակ մը կծնի. կինն որ ճնշման տակ Բողոքականութիւնն ընդունած էր, իր պրէն գաղտնի մեր եկեղեցին կզրկէ մկրտուելու, և անունը կզրուի «Հայկանուշ»: Այն երբ կլսէ, կրակ կտրած, տեղւոյս Միսիոնարաց կզիմէ, որք հետ խորհրդակցութեան, կորոշեն կրկին մկրտել, կնքահայրութեամբ հօրն և այս անգամ մանկիկը կկոչուի «Ավանան», Հիմակ «Ավանան», թէ «Հայկանուշ»: Արդեօք Պատ. Միսիոնարներն օրինաց ո՞ր տրամադրութեան համաձայն կրկնակրտարին ըրին:

ՊԵՐՍԿԱՆԱՅԻՔ.

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ. *

ՂԱՐԱԳԱՂ.

Հին հայաստանի Փայտակարան Նահանգի հարաւային մասն է, որ այժմ կոչուում է Ղարաբաղ, կամ ըստ Պարսից պաշտօնական կոչման «Ղարաճաղաղ»: Թէև Ատրպատականի մայրաքաղաք Թաւրիզին բաւական մօտ և նրա կենտրոն մի պիտոյքի (ածուխի) հայթայթիչ, սակայն բոլորովին անծանօթ է մնացել՝ «աչքից հեռացած, մութից մոռացած»: Մեր Թեմակալ Առաջնորդները արժան չեն համարել այս բազմահայ վիճակն այցելել, որովհետև աղքատ է և ճանապարհները տաժանելի անցեալ ամբան միայն Առաջ. Տեղապահ Բարձր. Յ. Վ. Սարաճեանը այցելեց ամբողջ Ղարաբաղը, որով և պատահութիւն եղաւ ճիշդ վիճակագրութիւն կազմելու:

* Տե՛ս. Արարաց, 1898 թ. հունար. Ժ. էր. 449.

Ղարադաղը գտնվում է Թուրքի Տիւսիսա-
յին արևելեան կողմը, երեք օրուայ հեռավորու-
թեամբ, սահմաններն են՝ հիւսիսից Արաքսը, արե-
ւելքից Մուղանի անապատը, որից բաժանվում է
Գարասու գետով, հարաւից Հասանօվայի և Ահարի
գաւառները, արեւմուտքից Մարանդի գաւառը:
Ղարադաղը ամրոցապէս լեռնապատ է, թէև շատ
բարձր գագաթներ չունի, բայց անհամար լեռնա-
շղթաներ տարբեր ուղղութեամբ իրար կտրատելով
և միանալով կազմում են մի բարձրամեղակ, որ
ծովից 6500 ոտնաչափ և աւելի բարձրութիւն ու-
նի: Այս լեռները ծածկուած են անտառներով,
ամբողջ Ասորպատականում այստեղ միայն կան ան-
տառներ, որ անխնայ կտրատվում են անուխի հա-
մար և այրվում: Որպէս զի վարկահող դառնան,
Լեռներից բղիւում են բազմաթիւ վտակներ, որոնք
թափվում են Արաքս, նշանաւոր են Չոլինի և
Մարգանաղմի և Քեւաշէյրարի գետերը:

Հանքային ջերմուկներով հարուստ է Քէյվանի
գաւառակը: Օդը ցուրտ է, խոնաւ, բարձրամեղակ-
ներում, ուր հաղիւ է աճում ցորենը, մասախու-
ղը մշտական է, շատ գիւղեր շաբաթներով արեւի
երես չեն տեսնում: Չորերը և գետաբերանները
ձմրան բարեխառն են, իսկ ամրան սաստիկ տաք,
այնպէս որ այստեղ յաջող բուսնում է թզենին և
նռնենին:

Ղարադաղը հարուստ է երկաթի և պղնձի
հանքերով, կայ նաև արծաթ, Պղնձի մի քանի հան-
քեր գեւ շահագործուում են, ինչպէս Ասգամալի,
Ավանի և Աղադանի մօտ կղաճները, վարպետները
յոյներ են, որ գործում են մի Անգլիական ընկի-
րութեան հաշուով: Հայերն ևս ժամանակով շահա-
գործել են տուել և մի քանիսը գեւ հայի անուն
են կրում՝ ինչպէս Աէթ խանի պղնձահանք և ըն-
սակայն նորա այժմ բարձի թողի են արել այդ
գործը, քանի որ ճանապարհների դժուարութիւնը
և վարպետ հանքագործների պակասութիւնը ար-
գելք է լինում: Տեղացի հայ դարբինները երկաթի
հանքը հալելով երկրագործական պիտոյից համար
պէտք կղաճին չափ երկաթ պատրաստում էին,
բայց այժմ երբ ռուսական երկաթը պատրաստի
ստանում են, այլ ևս նեղութիւն քաշելու պէտք
չեն տեսնում:

Անտառները հարուստ են կաղնի և տղաւի
ծառերով, կայ նաև մշիւ, հանի, ընկոյզի, կաղնի
և ըն, Չորերում և հովիտներում առատութեամբ
բուսնում են շատ պտղատու ծառեր՝ կեռասի, սա-
լորի, թզենի, նռնենի, թթենի, շատ լաւ յաջո-
ղում է խաղողը, Բարձրամեղակները գրկուած են
պտղատու ծառերից, մշակութեան հողի քիչու-
թեան և օգի ցրտութեան պատճառով գիւղացինե-
րը չեն կարող իրենց բաւականացնող արմտիք ար-
տադրել, այդ պատճառաւ Տղմարի և Մէլափարայի

ընակիչները ստիպուած են ամէն տարի մեծ աշխա-
տանքով Մհարից արմտիք բերել: Աւելի ցանում
են կորեկ, որ խոնաւութիւնից չի վախում, կա-
նայք գիւղերի մօտերըում մշակում են փոքր
բանջարանոցներ՝ վարունդ, լօրի, սոխ, գգում,
քարտօֆիլ և միւս հասարակ բանջարներ, Արաքսի
հովտում մեծ քանակութեամբ ցանում են կարմը-
րագոյն բրինձ:

Անտառներում վայրենի կենդանիներից յայտ-
նի է արջը, որ ցանքերին և բանջարանոցներին մեծ
վնաս է հասցնում, գիշերները հրացան ձեռքին
պահպանութիւն անելու են ստիպուած գիւղացի-
ները, որ առանց այն էլ իրենց չբաւականացող կո-
րեկի արտը արջի կերակուր չգառնայ: Ղարադա-
ղում է Պարսից գահաժառանգի նշանաւոր որսա-
տեղին, որ լիքն է ամէն տեսակ կենդանիներով,
խիստ հսկողութեան տակ է և ուրիշներին արգե-
լուած է որս անել:

Ղարադաղը բաժանուած է 4 գաւառների
(Հայերի բնակած գաւառները), Նոդմար, Մէլափա-
րա, Մնճվան և Քէյվան, առաջին երկուսը բոլո-
րովին լեռնոտ և անտառոտ են, ճանապարհներ
երբէք չկան, հունձը կալատեղ բերում են շալակով
կամ ջորիով, աշխարհի սկզբից սալ չէ մտել այս
երկրը, մինչև անգամ մի քառ, սաժէն տափարակ
տեղ չկայ, Մնճվան, մանաւանդ Քէյվան համե-
մատաբար փոքր գաւառի ունին, հողագործութեան
արդիւնքը իրենց բաւականացնում է, Քէյվանում
անտառներ քիչ են:

Հայերը բնակուած են բարձրամեղակներում,
անմատչելի զառիվայրերում, թուրքերը ձորեր և
հովիտներն են բռնել, Հայերը զրաղուած են եր-
կրագործութեամբ, քիչ անասնապահութեամբ և
մեղուաբուծութեամբ, անխաղաղութիւնով քիչ են
պարապում, թուրքերի մենաշնորհն է այս գիւղա-
ցիները կացնի փող անունով մի թեթեւ գումար
տալով կարող են ուղածին չափ փայտ կոտորել, Հայ
գիւղացիները պահում են բաւական ձի և ջորի, ա-
ռանց ջորիների Ղարադաղում ապրել սնկարելի է:

Բնակիչներն են Հայեր, Թուրքեր, Ալալահի-
ներ, Գարափափաներ, Շահսէփաններ, որ ամառն
ախտեղ են անցկացնում, իսկ ձմեռը Մուղանի անա-
պատում, Հայերը իրանց դրացիների հետ լաւ յարա-
բերութեան մէջ չեն, ինչպէս արջերից, նոյնպէս
սոցանից միշտ զգոյշ են լինում և հրացանը ձեռքին
պաշտպանում, այնուամենայնիւ սպանութիւններ
և գողութիւններ անպակաս են: 8—10 տարի առաջ
Հայերն աւելի նեղութեան մէջ են եղել աւաղա-
կաբարոյ աղաների և խաների պատճառով, ամէն
Ղարադաղից օրհնութեամբ է յիշում հանգուցեալ
Ստեփաննոս Լալիսկոպոսի անունը, որ այդ աղգե-
ցիկ աղաներից զլիաւորներին Թուրքի տանել տալով
ահագին տուգանաց և բանտարկութեան է ենթար-

կել տւել, որով սանձուել են և Հայերի հետ սկսել են ակնածութեամբ վարուել, Բէյվանում մանաւանդ անասելի նեղութիւն էին տալիս ժողովրդին Ստեփան Կախկապոսի օրով տեղացիները խիստ բողոքներ են հասցրել մինչև Թէհրան՝ Շահին և յաջողել են այդ գաւառակը թուրք աղաների գերութիւնից ազատել, հրովարտելով Բէյվանի կառավարութիւնը Հայոց է յանձնուած, այնուհետև Մելիք Սարգիսն եղել է կառավարիչ, երկու տարի է ի վեր չնչին պատճառներով իրարու հետ կռուի բռնուած լինելուն պատճառաւ վախ կայ, որ շնորհուած արտօնութիւնները ետ առնուին Հայերից:

Վարադաղի գիւղերը մեծաւ մասամբ տեղացի կամ Թաւրիզեցի թուրք խաների և մելլաների սեպհականութիւնն են, Հայոց Առաջնորդարանը գնել է նոյնմարում մի քանի գիւղեր

Նորաշէն * հայաւնակ գիւղն ամբողջապէս

Խոթ թրքաւնակ

Օղա հայաւնակ * ից երկու աղչա

Ռաշու թրքաւնակ * ից *

Այս գիւղերի հասոյթը ստանում է Արամեան ուսումնարանը, որ վարձու է տուել բողոք 140 թումանով (280 ռուբլի) մի հայի որ Թաւրիզում նստած թուրք մուբարիբներով հաւաքում է հասոյթները, այդ պատճառաւ և գիւղացիները հայ աղայ ունենալուն համար աւելի բարեբախտ չեն, Պարսկաստանի նշանաւոր վաճառական Թումանեանցները, որոնց հայրենիքն է Վարադաղը, գնել են մի քանի գիւղեր, իրենց պապի ծննդավայր Ողան Մզկիթ և մի քանի թրքաւնակ գիւղեր, վերջին ամիսներում գնել են նաև 8—10 գիւղեր, որով Վարադաղում ամէնից մեծ կալուածատերեր դարձան, Թումանեանցները 7 տարուց ի վեր իրենց հողերում եղած անտառները պահպանել են տալիս, ստանում գիւղացու բերքից տասներորդ միայն, մինչդեռ միւս գիւղատերերը կէսը կամ երեք մասից մի մասն են ստանում, Ողան գիւղի պետական 130 թուման հարկից 100ը միայն ստանում և 30ը իրանք են լրացնում, Այս գիւղում շինել են մի հիւանալի ամարանոց, որի ստորին յարկը կենդրոնական ուսումնարանի յատկացնելու միտք ունին, եթէ այս նպատակն իրագործեն Վարադաղի լուսաւորիչը պիտի դառնան, քանի որ ինչպէս պիտի տեսնենք ամբողջ Վարադաղը մտաւոր խաւարի մէջ է:

Վարադաղում կայ միայն մի վանք, Նորաշէն գիւղի սահմաններում, Ս. Գեորգ անունով:

* Նորաշէնն սուս Լ. Գեորգայ վանքի սեպհակաւնայրիսն է եղել, բայց անհոգութեամբ Թրքերի ձեռքն է անցել, Թաւրիզի տոպօնայի ջանքով Հայոց իրաւունքը վերականգնուեցաւ:

ի հարկէ Հայաստանի միւս վանքերի նմանութիւնը չունի, աւելի մատուց կարելի է համարել, հրաշագործի համբաւ է վայելում, ամբողջ Վարադաղից մինչև անգամ Թաւրիզից հայեր ուխտի են գալիս, Բուրքերն ևս յարգում են և շնայելով որ դուռը միշտ բաց է, կնքուած գանձանակին ձեռք չեն տայ, Այս գանձանակի հասոյթն ևս Թաւրիզից իրենց ուսումնարանին են յատկացրել, առարկելով թէ իրենց հողումն է, Չնայած որ Վարադաղը հին Հայաստանի մի նահանգն է համարվում, սակայն նախկին Հայոց ոչ մի հետք չի գտնուում այնտեղ, ոչ բերդի կամ վանքի աւերակներ և ոչ էլ հոյակապ եկեղեցիներ, սոքա առհասարակ իրենց շինութեամբ չեն զանազանում, գիւղացոց միւս շինութիւններից, միայն Սարգու և Խանագեաճ գիւղերի եկեղեցիները քարաշէն են, Վարադաղում առաջները անշուշտ աւելի բազմաթիւ հայեր բնակուելիս են եղել, քանի որ Թաւրիզի Հայոց մեծ մասը այստեղից գաղթածներ են, սահմանակից Ռուս, նահանգները գաղթողներ ևս պակաս չեն:

Վարադաղը մտաւորապէս բացարձակ խաւարի մէջ է, մի քանի գիւղերում ուսումնարանի փորձեր եղել են, բայց չուտով վերջացել, այժմ ուսումնարան կայ միայն Աղաղան գիւղում, որ 41 տուն ունի և միայն 15 աշակերտ, Սարգուում ևս եղել է մի վարժարան, ինչպէս և Խանագեաճում, * երեք տարի մի համեստ բայց աշխատասէր երիտաւար գաւառի ոչինչ վարժարան թեան կրթել է ժողովրդի վաւակները, Ինչպէս ասացինք Վարադաղի լուսաւորութեան գործը Թումանեանցներից է սպասուում, իւրաքանչիւր պաւառում առ այժմ մի ուսումնարան կը բաւականանայ, Զարմանալի են Վարադաղցիները, բազմաթիւ են Թաւրիզի Հայոց և միսօնարաց վարժարանների մէջ կրթուող աշակերտները, բայց սոցանից և ոչ մին այլ ևս չի վերադարձել Վարադաղ: Քահանաները վերին աստիճանի տղետ են, և ի՞նչպէս սպասել այստեղ ուսեալ քահանայ, Մենք հանդիպեցանք նոյն իսկ այնպիսի քահանաների, որ կարգաւ չգիտեն, Ուրեմն զարմանալի չէ, որ Վարադաղցիները խիստ աւելորդապաշտ են, մի կարգ սօսի ծառերին մեծ յարգ են տալիս, գիշերները տակին ճրագ են վառում, քարաթաթօշը յարգում են պաշտելու չափ՝ չգիտեմ նրա մէջ ինչ բարի ոգի բնակուած կարծելով:

Ընդ. սեպհակաւնայրիսն յորս գաւառները վրայ: Ընդհանրապէս հայերն ապրում են լեռների լանջերում, ամուր գիւղերի վրայ, ուր հողը պակաս է

* Թաւրիզում վախճանած Մկնաթիւն Տէր Գալովքիսն, Թումանեանց վիստակ, կսակել է 200 թուման Խանագեաճի ուսումնարանին, կիւր Տ Աղիգ, խոստացաւ այդ գումարը ալի լափի վիստակէր որ տակից մի ուսուցիչ ապրի և չեմքն էլ իր հաշուով անողկու է:

և անտառոտ. անտառների խոտով կարող են պահել բազմաթիվ հոտեր, բայց ամենահարուստ գիւղը 700 այծ և ոչխարից աւելի չունի. սորա պատճառը թէ աղքատութիւնը և թէ անապահովութիւնն է. Արհեստներին գալով միայն դարբիններ կան. Քէյփանում հրացանագործի և ոսկերչի մի մի խանութ է գտնուում: Անայք պարապում են ոստայնանկութեամբ, քիչ շերամապահութեամբ, գործում են կապերաներ, մազէ փայտների կտաւ, չարսաւ, շալ և երբեմն գորգեր, օգնում են աղամարդոց դաշտային աշխատանքին, հնձում են, կալ են անում, պահում փոքրիկ բանջարանոցներ: Աւարադայի կինը վերին աստիճանի բարոյական է, երեսը չի ծածկում անձանթ տղամարդից:

Քէյփանը զուրկ է անտառներից, հողերը բաւականացուցիչ են, բերքը կերակրում է գիւղացիներին, Բացի երկրագործութիւնից՝ պարապում են և շերամապահութեամբ, թիւնիների պտուղը գործ են դնում օդի պատաստելու. որ քիչ քանակութեամբ Աւարադ են արտահանում, բայց մեծ մասը իրանք են խմում: Քէյփանից զատ միւս գաւառներում ոգելից խմիչք չի գործածվում, որովհետև չկայ. ձիւնը էլ սովորական չէ, Խմելու ունակութեան շնորհիւ Քէյփանցիները վարք ու բարքով խիստ տարբերում են միւս գաւառականներից:

Աւարադայիները մեծ թւով պանդխտում են Ռուսաստան, աւելի Հուշուայ և մօտիկ գաւառները. սակայն երկար տարիներով չեն մնում, դարնան մեկնողները աշնան վերադառնում են. երթեւեկութիւնը կատարում է Արաքսի Խուտաֆերին կամուրջով:

Աւարադայի չորս գաւառներից Գլմար ունի 8 գիւղ, Մէլափար 6, Մնջուան 4, Քէյփանը 9, բոլորն էլ զուտ հայաբնակ, ամէնից մեծ գիւղն է Սղն 118 տուն և Խանագեհաճ 91 տուն, Այս գաւառների գործակալութեան պաշտօնը վարում է Խանագեհաճի Տէր Տաճատը՝ որ իր աշխարհական ժամանակ Ադամ անունով յայտնի էր, համեմատելով միւս քահանայից, ծիսակատարութեան բաւական վարժ է. Թաւրիզի Առաջնորդարանից 4 տարի յառաջ այցելու հովուի պաշտօնով այստեղ էր ուղարկուած ժամանակաւորապէս Բաղունի Յովհաննէս վարդապետը, Թաւրիզի Ամերիկացի միսիոնարները երբեմն այցելում են և թուրքերէն լեզուով քարոզ տալիս ու Աւետարան բացատրում, բայց Աւարադային Ատէր (քահանայ)ից զատ կրօնի պաշտօնեայ չի ճանաչում: Աւարադայիք խիստ սրամիտ և ընդունակ ժողովուրդ են, շնայած որ Թաւրիզ գալիս բոլորովին աղքատ և անուս են լինում, բայց և այնպէս մի քանի տարի մտալով յառաջագիմնում են, այսօր Թաւրիզում աչքի ընկնող բոլոր մարդիկ, կարելի է ասել, Աւարադայիներ

են, Հին Թաւրիզից առեւտրական ապարէզից տեղի տալով արհեստների մէջ աւելի վարժ են:

Աւարադայիք խօսում են խիստ դժուարահասկանալի մի բարբառ, նման մի քիչ Աւարադի լեզուին, Աղաղանի ուսուցիչը իր աշակերտաց հասկանալու և հասկացնելու համար ստիպուած է եղել նախ թուրքերէն խօսել:

ԱՐԴԱՅԻՆ

Թաւրիզից 5 օրուայ ճանապարհ դէպի արեւելք մի ընդահակ դաշտափայրում շինուած է Արդարի քաղաքը, որ նշանաւոր է իր հնութիւններով: Գաշտի արեւմտեան հիւսիսային կողմը բարձրանում է Սափալան լեռը իր 12,197 ոտք բարձր ձիւնապատ գագաթով, այս լեռան ստորոտում կան բազմաթիւ հանքային ջրի աղբիւրներ, Արգարիի դաշտը ծովից բաժանվում է Գիլանի անտառապատ լեռնաշղթայով, ծովի և անտառի մօտաւորութեան պատճառով օդը խիստ խոնաւ է. ձմեռը մեղմ իսկ ամառը բարեխառն, Քաղաքն ունի շատ հնութիւններ, այստեղ են Սէֆէվի ցեղի նախահայր Շէյխ Սաֆիէզզին Իսհակի և իր եղբոր Շահ Իսմայէլի գերեզմանները, որոց վրայ կառուցուած է մի հրաշալի մզկիթ որ այժմ Շէյխի է կոչվում: Երկու գերեզմաններն ևս՝ 3 արշին երկայնութեամբ, 2 արշին բարձրութեամբ, 1 1/2 արշին լայնութեամբ անփութ փայտից շինած և թանկագին ծածկոյթով պատած, իրանց քանդակներով, ոսկէ, արծաթէ, փղոսկրէ, սատափէ և փերուզէ զարդերով արուեստի մի հրաշալի գործ են, Սզկիթի ինչպէս և գերեզմանների, խորանաձև կողմնակի շինութեանց դռները դրսից արծաթապատ, ներսից ոսկեպատ են, փղոսկրեայ և ձենապակեայ ամենանուրբ արձանագրութիւններով զարդարած, Մի մեծ սրահ լիքն է մետաղէ, ձենապակիէ և հողէ հին ամաններով, որոնք նախկին ուխտաւորների բերած նուէրների մնացորդներ են, մի ուրիշ սրահ ձեռագիրների է յատկացրած, Պատմում են որ 1827 թուին, երբ ռուսները գրաւեցին այս քաղաքը, ձեռագիրների մի կարեւոր մասը Պետերբուրգ տարան, այն օրից ի վեր պարսիկ ժողովրդի համար մեծ ուխտաւանդի լինելուց գաղարկ է, որովհետև պղծուած է համարուում գեաւորներից:

Հատ Եւրոպացի ճանապարհորդներ այցելել և պահպան սէյիտին կաշառելով հնութիւններ են տարել, դեռ երկու տարի առաջ մի գորգ ծախուել էր 1500 ոսկիով սէյիտն այս միջոցով ահագին հարստութեան տէր է եղել, Թէև դարերի աղդեցութիւնը հետզհետեւ եղծում է այս շէնքը, գողութեամբ կամ անհոգութեամբ կորցնում են շատ բաներ, բայց դարձեալ այս գրութեամբ ևս հնութեանց մի անզուգական թանգարան կարող է համարուել: Երկու գերեզմանների վրայ գմբէթ-

ներ կան յախճապակեայ գոյնղղոյն նկարներով, որոնց ծայրը ոսկի է. Շահի գերեզմանի գմբէթի ծայրին տնկուած է 4 սուր: Մղկիթի գաւթում և պարտիզում Պարսիկ թագաւորների և շատ աւագանեաց գերեզմաններ կան: Քաղաքին կից արեւելեան հպարաւային անկիւնում շինուած է բերդը, հողէ կրկին պարիսպներով, որ քիչ քիչ աւերակ է դառնում: Այստեղ է կառավարչի բնակարանը, բանտը՝ ուր ուղարկուում են Պարսկաստանի այն յանցաւորները, որոնք ունեն և է պատճառով չեն գրել խառուում:

Արդարեւ շուրջը աւերակներ շատ են, որից երևում է, որ այս քաղաքը մի ժամանակ շատ նշանաւոր և ընդարձակ է եղել. այժմ ընկած դրութեան մէջ է, տունները հողաշէն, վաճառանոցը աղքատ, արտահանութեան ոչ մի բերք չունի. եթէ մի քիչ կենդանութիւն կայ՝ այն էլ Ասգաթա նաւահանգստին մօտ գտնուելուց է:

Գելանի լեռնաշղթան մի կիրճ ունի, որ սկսելով Կասպից ծովից ձգուում է դէպի արեւմուտք մինչև 40 վերստ, դժուար է երեւկայել այսպիսի մի տափանկի ճանապարհ, որ Կասպից ծովի և Ատրպատականի հաղորդակցութեան միակ միջոցն է. Կրճից հոսող զետակը բաժանում է Ռուսաց և Պարսից սահմաններն, մի կողմը թողնելով Գիլան և միւս կողմը Թաւրիշ խիտ և կուսական անտառը, դահալէժ ժայռերը, ամեն քայլափոխին արգելք են յարուցանում. ձիերը և ջորիները միայն կարող են մեծ դժուարութեամբ այս ճանապարհով երթեկեկել. այդ պատճառաւ Ռւրմից, Մարաղայից և Թաւրիզից եկած ուղտի ահագին կարաւանները ստիպուած են իրենց բռնները Արգարեւում, թողնել, որտեղից քիչ քիչ փոխադրուում է ծովեզերք, Ռուսական ապրանքները, Ատրաքանից և Բագուից եկած՝ Ասգարա նաւահանգստով Արդաբիլ են բերուում և այնտեղից տարածուում են Ատրպատականի միւս գաւառները:

Արդարեւի հայերը 30 տուն են միայն, մնացեալները բոլորեքեան թուրք են և մի քանի հրեաներ, Հայերը եկել են Թաւրիզից և զրաղվում են առեւտրով, ընտանիքով բնակողներից բացի կան նաև միայն առեւտրի համար եկած գործակատարներ, Աւնին եկեղեցի, մի պանդուխտ քահանայ, որին վըճարում են 300 ռուբլի ռոճիկ, մի ուսումնարան, նաև թատերական մի փոքրիկ սրահ. մի տարի է որ ուսուցիչ չունին:

Թուրքերը կարելի է ասել Հայերի հետ լաւ յարաբերութեան մէջ են, թէև խիստ մոլեռանդ, առեւտրով և մեծ մասամբ չարվատարութեամբ են զբաղած:

Արդարեւի Հայերն ունեցել են նաև մի փոքր

Գրադարան-ընթերցարան, ուր մինչև 400 գիրք է եղել, բայց անխնամ մնալով՝ բարեխիղճ ընթերցողներն այդ գրքերը իւրացուցել են, մի քանի երիտասարդներ սկսել էին կրկին ուշադրութիւն դարձնել և հաւաքել էին 150 ի չափ գրքեր:

Մեր յիշած տեղերից բացի Ատրպատականում ուրիշ տեղ աչքի ընկնող թուով Հայեր չկան, միայն Սամայում, քիւրդիստանի զանազան տեղերում տուն տուն, հատ հատ ցրուածներ կան, որոնք բոլորը միասին մօտաւորապէս 50 տուն հաշուել կարող ենք. քանի որ առ այժմ գոնէ դրանց ճիշտ թիւը իմանալու ոչ մի միջոց չկայ:

Նոքա որ փորձել են, դիտեն թէ Ատրպատականի պէս խաւար աշխարհում՝ վիճակագրութիւններ կատարեն որչափ դժուար է, կառավարութիւնը այդ մասին կրէք չի մտածել, Ազգային Առաջնորդարանի կողմից շատ անգամ պատուիրուած է եղել Գործակալներին, քահանաներին և երեցփոխներին, մինչև անգամ մատեն է ուղարկուել, որպէս զի մկրտութիւն, ամուսնութիւն և մահը նշանակեն եկեղեցւոյ հաշիւների հետ մէկ տեղ, բայց համարձակ կարող ենք ասել որ ոչ մի տեղ գործադրութիւն չեն դառնել, միայն Թաւրիզում պահվում են այդ հաշիւները, այն էլ ոչ կանոնաւոր:

Մեր յաւակնութիւն չունենք այս փոքր աշխատութիւնը իրր անխալ և կատարեալ գործ առաջարկելու, քանի որ վիճակագրական թիւերը միշտ փոփոխութեանց ենթակա են: Մենք կատարեցինք, ինչ որ կարող էինք բաղմատեսակ դժուարութիւնների դէմ կռուելով:

Պատրաստուած է նաև Ատրպատականի մի ընդարձակ աշխարհացոյց քարտէզ, ուր հայաբնակ տեղերն աւելի մանրամասնութեամբ են նշանակուած, եթէ հրատարակելու դիւրութիւն լինի, այս երկրի տեղագրութեան վրայ աւելի լայս պիտի սփռէ: *

Այժմ յառաջ բերենք վիճակագրական թուերը՝ իւրաքանչիւր գաւառի առանձին:

* Այս տղերք գրողն է Պ. Ար. Յակոբյան, որի վերայ է ծնունդած եղել գլխաւոր աշխատարարներ մեր հրատարակած տեղեկագիրք կազմելու համար: Մի քանի մտաւորաւ, որ Կատարայի վիճակագրութիւնը կազմելու օգնել է նորա Վ. Բժշեկան:

Ա. ԶԳԱՆԱՄԱՐ

Ա. ԹԱՎՐԻԶ.

ՏԵՂԵԱՆՈՒՆ	Տոմ	Թարգման	Բարձրագույն	Զեյթուն	Երկրորդ	Երրորդ	Չորրորդ	Երկուստեք	Երեքստեք
Թավրիզ	580	1380	1470	2850	2	5	6	23	680
Թավրիզի մար	116	364	332	696	1	1	1	0	0
Երկրորդ	36	111	105	216	1	1	0	0	0
Մեծագույն	10	35	31	66	1	0	0	0	0
Գումար	742	1890	1938	3828	5	7	7	23	580

* Բ. ԹԱՎՐԻԶ.

Թավրիզի մար	78	209	166	375	2	1	1	0	0
Երկրորդ	67	216	177	393	1	1	1	1	30
Գարաբաղի մար	29	122	101	223	0	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	35	120	115	235	1	1	0	0	0
Գումար	209	667	559	1226	4	4	2	1	15

Գ. ԹԱՎՐԻԶ.

Թավրիզի մար	94	265	252	517	2	1	1	1	30
Երկրորդ	80	266	214	480	1	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	30	105	90	195	1	0	0	0	0
Վան	42	142	120	262	1	0	0	0	0
Փեշավադ	15	50	45	95	1	0	0	0	0
Գեղի	8	26	24	50	1	0	0	0	0
Թավրիզի մար	7	25	20	45	0	0	0	0	0
Գումար	32	110	82	192	1	0	0	0	0
Գումար	308	989	847	1836	8	2	1	1	30

Գ. ՍԱԼՎԱՐՍԻ.

Համար	325	975	854	1829	1	3	1	4	120
Փայտանի	238	683	601	1244	1	2	1	2	65
Գարաբաղի մար	180	473	449	922	1	2	1	1	58
Գարաբաղի մար	70	264	243	507	1	1	1	3	42
Գարաբաղի մար	74	237	193	430	1	2	1	1	35
Համար	46	160	131	291	1	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	109	323	306	629	1	2	1	1	35
Գարաբաղի մար	81	309	277	586	1	1	1	1	32
Համար	70	278	248	526	2	1	1	1	25
Գարաբաղի մար	46	192	144	337	1	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	41	146	125	251	1	1	1	1	12
Գարաբաղի մար	40	138	130	268	1	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	28	110	90	200	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	25	77	73	150	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	22	87	54	141	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	23	72	72	144	1	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	23	65	52	117	1	0	1	1	15
Գարաբաղի մար	14	49	44	93	1	0	0	0	0
Համար	21	61	46	107	1	0	0	0	0
Համար	12	39	27	66	1	0	0	0	0
Համար	12	42	38	80	1	0	0	0	0
Համար	14	33	28	61	1	0	0	0	0
Համար	9	38	34	72	0	0	0	0	0
Համար	8	42	39	81	0	0	0	0	0
Փայտանի	1531	4874	4298	9172	23	19	10	16	439

* Մասնա զանազան մարդկանց պատճառով է ներ.

կողմից և Գարաբաղի մար և օգտակար է:

** Համարներից 97-ի մասնա զանազան մարդկանց պատճառով է ներ.

ՀԱՐ. ՍԱԼՎԱՐՍԻ.

ՏԵՂԵԱՆՈՒՆ	Տոմ	Թարգման	Բարձրագույն	Զեյթուն	Երկրորդ	Երրորդ	Չորրորդ	Երկուստեք	Երեքստեք
Համար	9	33	29	62	1	0	0	0	0
Համար	7	27	22	49	1	0	0	0	0
Համար	5	14	11	25	0	0	0	0	0
Երկրորդ	2	8	5	13	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	3	12	10	22	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	12	50	34	84	1	0	0	0	0
Գումար	1569	5018	4409	9427	27	19	10	16	439

Ե. ՈՒՐԱՐԻ.

Թավրիզի մար	45	116	114	230	1	1	1	1	30
Համար	5	18	14	32	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	120	370	290	660	1	2	1	1	25
Գարաբաղի մար	20	70	60	130	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	20	60	62	122	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	40	116	104	220	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	6	17	16	33	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	19	58	48	106	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	20	60	55	115	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	75	260	228	488	1	4	1	1	30
Գարաբաղի մար	8	26	19	45	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	12	30	36	66	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	21	58	52	110	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	8	19	23	42	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	40	124	126	250	1	2	0	0	0
Գարաբաղի մար	20	60	55	115	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	35	106	104	210	1	1	0	0	0
Գարաբաղի մար	105	325	315	640	1	1	1	1	20
Գարաբաղի մար	25	70	67	137	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	10	26	32	58	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	12	38	37	72	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	2	6	5	11	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	10	34	32	66	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	1	4	3	7	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	17	60	62	112	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	5	17	15	32	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	14	41	39	80	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	24	60	65	125	1	0	0	0	0
Գումար	739	2239	2075	4314	17	11	4	4	105

Զ. ԲԱՐՎԱՐՍԻ.

Գարաբաղի մար	50	170	155	325	1	2	0	0	0
Գարաբաղի մար	16	53	47	100	1	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	25	78	67	145	0	0	0	0	0
Գարաբաղի մար	35	100	92	192	1	0	0	0	0
Փայտանի	123	401	361	762	3	2	0	0	0

ճանաչողական և փոխադրողական գործողությունները. ճանաչողական գործողությունները. ճանաչողական գործողությունները. ճանաչողական գործողությունները. ճանաչողական գործողությունները.

* Գարաբաղի մար և Գարաբաղի մար.

* Գարաբաղի մար և Գարաբաղի մար.

ՀԱՐ: ԲԱՐԱՆԴՈՒԶԻ.

ՏԵՂԻ ԱՆՈՒՆ	Տուն	Արական	Իգական	Շնչազուժար	Եկեղեցի	Քանանայ	Պարմն.	Ուսուցիչ	Աշակերտ
Փոխանցումն.	123	401	361	762	3	2	0	0	0
Թամաթար	30	85	81	176	1	0	0	0	0
Նորաշէն	12	35	36	71	0	0	0	0	0
Յնութիւն	8	24	26	50	0	0	0	0	0
Սարգսուութ	20	68	62	130	1	0	0	0	0
Սարսալան	5	18	16	34	0	0	0	0	0
Քիւքէ	5	16	12	28	0	0	0	0	0
Գումար	203	657	594	1251	5	2	0	0	0

Է. ՍՈՒԼԴՈՒԶ.

Նաղազէյ	46	131	123	254	1	1	1	0	0
Չայեանէ	5	19	17	36	0	0	0	0	0
Կէօրնալայ	8	16	16	32	0	0	0	0	0
Քարվանսարայ	3	14	12	26	0	0	0	0	0
Թօփչալայ	6	26	20	46	0	0	0	0	0
Բախտանէ	9	27	24	51	0	0	0	0	0
Տիւշաա	6	19	18	37	0	0	0	0	0
Մէհմէդեաա.	30	88	78	166	1	0	0	0	0
Քիօհլ	7	22	21	43	1	0	0	0	0
Գումար	120	362	329	691	3	2	1	0	0

Ը. ՍՕՎՈՒՅ ԲՈՒԼԱԳ.

Սօխուճբուլազ	12	34	22	56	1	0	0	0	0
Դարալըզ	30	96	82	178	1	1	0	0	0
Լաճ	4	13	14	27	0	0	0	0	0
Քեաղարդաին	8	19	24	43	0	0	0	0	0
Գումար	54	162	142	304	2	1	0	0	0

Թ. ՄԻԱՆԴՈՒՆԱԲ.

Միանդուաբ	16	41	37	78	1	1	0	0	0
Սէօյլթէիի	3	9	7	16	0	0	0	0	0
Գարա լիւրան	6	24	15	39	0	0	0	0	0
Թաղիաբաա	27	68	87	155	1	0	0	0	0
Գարաջալ	1	5	3	8	0	0	0	0	0
Գումար	53	147	149	296	2	1	0	0	0

Ժ. ՄԱՐԱԳԱ.

Մարաղա քաղ.	178	479	359	838	1	1	1	1	45
Բէհրիվայ	5	16	9	25	1	0	0	0	0
Խօճամիր	8	17	16	33	0	0	0	0	0
Գումար	190	512	384	896	2	1	1	1	45

ԺԱ. ԳԱՐԱԳԱԳԱ.

Ա. ԴԻԶՄԱԲ.

Աղաղան	41	190	136	326	1	1	1	1	16
Իւրիկիլին	51	169	142	311	1	1	0	0	0
Ղալալ	29	99	75	174	1	1	0	0	0
Սարգու	44	134	127	261	1	1	1	0	0
Խանաղեաճ	91	298	245	543	1	1	1	0	0
Ղուլուաի	31	95	96	191	1	0	0	0	0
Նորաշէն	41	128	114	242	1	1	0	0	0
Օղա	30	117	105	222	1	0	0	0	0
Գումար	358	1230	1040	2270	8	6	3	1	16

Շար. Դարաղաղի.
Բ. ՄԷՇԱՓԱՐԱ

ՏԵՂԻ ԱՆՈՒՆ	Տուն	Արական	Իգական	Շնչազուժար	Եկեղեցի	Քանանայ	Պարմն.	Ուսուցիչ	Աշակերտ
Մղիկիթ	23	68	67	135	1	0	0	0	0
Ողան	49	165	146	311	1	0	0	0	0
Քլալա	24	74	58	132	1	1	0	0	0
Կեաղմ'նաա	21	86	77	163	1	1	0	0	0
Նեփեշա	24	79	60	139	1	0	0	0	0
Մեքիաի	12	31	35	66	*1	0	0	0	0
Գումար	153	503	443	946	6	2	0	0	0

Գ. ՄՆՃՎԱՆ.

Սեանաղ	13	53	40	93	1	0	0	0	0
Քարաղլու խ	23	92	84	176	1	1	0	0	0
Լմբաղուլ	30	104	75	179	1	0	0	0	0
Վինա	24	74	60	134	1	0	0	0	0
Գումար	90	323	259	582	4	1	0	0	0

Դ. ՔԵՅՎԱՆ.

Սըզըն	118	393	280	673	1	1	0	0	0
Եարան	29	103	77	180	1	0	0	0	0
Աճման	10	47	38	85	1	0	0	0	0
Նորաշէն	16	59	45	104	1	0	0	0	0
Աշլաֆ	12	42	39	81	1	0	0	0	0
Դուիէյդարա	33	96	84	180	1	0	0	0	0
Ղաաու մաշէն	40	162	144	306	1	1	0	0	0
Բեղլին	40	114	98	212	1	0	0	0	0
Սիւրբին	33	112	97	209	1	0	0	0	0
Գումար	331	1128	902	2030	9	2	0	0	0

ՀԱՄԱԴՈՒՄԱՐ ՎԻՃԱԿԱՑՈՅՑ

ՄԱՐԴԱԶԱՄԱՐԻ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ.

ՏԵՂԻ ԱՆՈՒՆ	Գիւղեւ քաղ.	Տուն	Արական	Իգական	Շնչազուժար	Եկեղեցի	Քանանայ	Պարմն.	Ուսուցիչ	Աշակերտ
Թարիլ	4	742	1890	1938	3828	5	7	723	580	
Մաֆու	4	209	667	559	1226	4	4	2	1	30
Խոյ	8	308	989	847	1836	8	2	1	1	30
Սարխաս	30	1569	5018	4409	9427	27	19	10	16	439
Ուրի	28	739	2239	2075	4314	17	11	4	4	105
Բարսեղյոյզ	11	203	657	594	1251	5	2	0	0	0
Սուրյոյզ	9	120	362	329	691	2	2	1	0	0
Սօխուճբուլազ	4	54	162	142	304	2	1	0	0	0
Միանդուաբ	5	53	147	149	296	2	1	0	0	0
Մարաղա	3	190	512	1384	896	2	1	1	1	45
Գիւղեւ քաղ.	8	358	1230	1040	2270	8	7	3	1	16
Միւրախար.	6	153	503	443	946	6	2	0	0	0
Մեճիլան	4	90	323	259	582	4	1	0	0	0
Քիլիս	9	331	1128	902	2030	9	2	0	0	0
Սուրյոյզ	1	31	120	100	220	1	1	1	0	0
Համազանի	—	50	140	135	275	0	0	0	0	0
Գումար	154	5200	16087	14505	50592	102	65	50	47	1245

* Եկեղեցիէն աւերակ:

Այսպէս ուրեմն հայերը Ատրպատականում բնակում են 134 տարբեր տեղերում յորեք միայն 8-ը քաղաք և 126-ը գիւղ առանց հաշուելու Սոմալի Բարանդուզ գետաձորների և այլ տեղերի մէջ տուն տուն գտնուածները: Քաղաքներում ապրում են 1043 տուն 5198 բնակչով, միջին հաշուով մի բնականը բաղկացած է 5 տնէից, մինչդեռ գիւղերում 6 ից: Ամէն տեղ ուրախան սեռը իրականից աւելի է, բացառութիւն է կազմում միայն Թավրիզը, ուր իրականներ 90-ով աւելի են: Գիւղերում ապրում են 4151 տուն հայեր 25194 բնակչով, որոց 13432-ը տրական, իսկ 11762-ը իգական, ամբողջ Ատրպատականում տրական սեռը աւելի է իրականից 1782-ով:

Ատրպատականում կան 63 քահանաներ, քիչ բացառութեամբ տղէտ, ամեն մի քահանան ունի միջին հաշուով 83 ծուխ: Չորս վանքեր, որոց Գէրբի Կ. Աստուածածինը աւերակ է դարձել, * Ղարադաղի ո. Գէորդը առանց միաբանի, Արտաղի ո. Թաղէտ տաքեալը և Գարաշամի ո. Ստեփաննոսը անխնամ են մնացել: 102 եկեղեցիներ կան, բայց Ղարադաղի 27 եկեղեցիներից 23-ը հողիւ կարելի է եկեղեցի համարել:

Ներկայ 1898 թ. ին Ատրպատականում եղել է 30 ուսումնարան որոց 4-ը առանց ուսուցչի, ուրեմն խնայելի 26 ուսումնարան 47 ուսուցչով, եթէ դուրս դանք Թավրիզի 6 ուսումնարանները (2 աղայայ, 2 աղջկանց, 2 մանկական պարտէզ, կայ նոյնպէս 2 արհեստանոց աղջկանց կտր ու ձել որ մենք ուսումնարան չենք հաշուել) իրենց 23 ուսուցիչներով և 580 աշակերտներով՝ կունենանք հետեւեալ թուերը, որ պերճաւոր ապացոյց են Ատրպատականի մաստորական վիճակի, 231 տան վրայ դալիւ է 1 ուսումնարան, 7 տանից մի աշակերտ, կամ 42 տնէից մին միայն ուսանող է: Իսկ Թավրիզում միջին հաշուով մի ծուխ մի ուսանող է տալիս:

Ատրպատականում կայ միայն մի միջնակարգ վարժարան, Թավրիզի Արամեան ուսումնարանը, որ ունի մինչև 4-ը դասարանը, և 4 երկդասեան ուսումնարան՝ մին Թավրիզում, 3-ը Սալմաստում. Մնացեալ վարժարաններից շատ քչերը կանոնաւոր ծրագրով մեղատեան են, այլ բնականապէս հին եղանակով դրել կարգաւ են սովորեցնում:

Մենք յաւաք բերինք միայն հաստատաբնակ

* 1894 ի Յունիս ամսին Տաճկաստանից ֆրդեր քաղաքի ճաշեալ զինուորների կես Գերիկի վերայ յարձակուեցան և յաջողեցան նախորդ միայն յափշտակել: Այնուհետև միաբարձրութեամբ ցրուեց. Սուլիսու Սրազանի նրաւանով վաճիկ եկեղեցական զոյքի Համբլվանի եկեղեցւոյն պահ տրուեցաւ:

հայ ժողովրդի թիւը, առանց գաղթականները հաշուելու, խորհելով թէ մօտ ժամանակից կարող են վերագտնալ իրենց հայրենիքը. բայց նոյնից շատերը կմնան երեւի և ազատ հողերի վրայ բնակութիւն կհաստատեն, ինչպէս որ այժմ Մարուայ գետաձորում 70 տուն կանոնաւոր ապրում են: Սալմաստում անցեալ տարի կային 2500 գաղթականներ, նոյնչափ և Ուրմիոյ և Մագուայ գետաձորներում. այդ բոլորը հաշուելով կունենանք 5000 տնէ, որ աւելացնելով 30392 հաստատուն բնակիչների վերայ կունենանք 35392 Հայ Ատրպատականում՝ տնինամ՝ մնացած. «Հունձը բազումը են և մշակը սակաւ»:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ.

ՆՈՐ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿ,

ՏՈՒՐԵՐ ԵՒ ԶԵՏԱԿԱՆ ԶՕՆ.

ԱՐԴԵՕՔ նոր դարադլիսի սկիզբը 1900 թուականի թէ 1901 թուականի յունուարի 1-ը պիտի համարուի՝ այս հարցը այժմ շատ է յեղյեղվում, որի նմանը նախկին ութուտասաներորդ դարու վերջն էլ զանազան առարկութիւնների առիթ է տուել:

Ժիշդ պատասխանը միայն այս կարող է լինել, թէ քսաներորդ դարն սկսվում է 1901-ի յունուարի 1-ով:

Երբ որ քրիստոսական թուականութիւնը սահմանուեցաւ, այնուհետեւ ոչ ոք չէր տարակուսում թէ «Տէրունական 1 տարի» է կոչուել յուլիանեան տոմարի այն տարին՝ իւր տարեմտից սկսած մինչև իւր կատարածը, որ կարգել էին իբրեւ նոր թուականութեան կամ նոր տարեհաշուի առաջին տարի, և թէ ըստ այնմ յետ ծննդեան Զրքիստոսի առաջին դարը վերջացել է այն ժամանակի երբ որ «Տէրունական» 100 տարին բոլորուել էր, որով ուրեմն 101 տարուայ տարեդլիսի հետ ի միասին՝ սկսուել է նաև յ. ծ. Զ.-ի երկրորդ դարը: Ապա ուրեմն

Քրիստոսի ծննդից յետոյ 1, 101, 201 և այլ այսպէս շարունակ տարիները որպէս և 1901 տարին՝ անշուշտ համապատասխանում են նոր ժամանակաշրջանների առաջին տարիներին, հետևապէս իւրաքանչիւր դարու սկիզբը միշտ պէտք է 1 թուանշանով սկսուի։ Այս բացառութիւնից ինքնին հետևում է վերը տուած պատասխանի ստուգութիւնը։

Բայց և այնպէս այդ պատասխանը ըստ ամենայնի բաւարար չի համարուի։ Թէպէտ մի տօն, մի հիմնարկութուն, կամ մի յիշատակութիւն ձիշդ նոր դարադիւրի հետ զուգակցելու համար՝ պէտք է որ 1901-ի յունուարի 1-ը կանոն համարուի սակայն նոր դարամտի մասին մենք կարող ենք ունենալ զանազան տեսակ շատ զաղափարներ, որոնց դէմ մեր մտածութեան մէջ իրրեւ սեթեկեթ իմաստակութիւն կամ մինչև իսկ զլխովին սխալ հաշիւ կը հանդիսանայ, եթէ միշտ պնդենք, թէ բացարձակապէս պարտաւորեցուցիչ է միայն 1901 թուականի տարեգլուխը և թէ ոչինչ բանի տեղ դնելու չէ 1900 թուականը։ Չոր օր, այնքան էլ խորթ չի լինի, եթէ մէկն ասէ. իմ հասկացողութեամբ նոր դար է ծագում հենց այն ժամին, երբ որեւ սկսում եմ տարեթիւր 19 նշանով դրել՝ փոխանակ այժմեան 18-ով։ Այս արդէն ստոյգ ապացոյց է ինձ համար, թէ մի նոր դարու մէջ ենք մտնել և իմ հաշուի մէջ այդ վայրկեանից արդէն անցել գնացել է fin de siècle-ը, դարավերջը։—Այս և այսպիսի պատճառներով թերեւ իրաւունք ունենանք 1900 թուականին տալ Յանսի երկդիմի կերպարանք, որ միանգամայն և՛ յետս է նայում որպէս վերջին տարի նախընթաց դարու և միեւնոյն ժամանակ յառաջ է ակնարկում որպէս աւետարելի քարոզ նոր դարու, որի տունն արդէն իւր վերայ կրում է։

„Westermanns Monatshefte“ ամսագրերի մէջ հետևեալ կերպով է բացատրում թէ մօտաւորապէս դարադիւրի մէջ 1900 տարին իրօք մեծ նշանակութիւն պիտի ստանայ, եթէ մտքիկ քաղաքակրթութեան յառաջադիմութեամբ ողնորուին։ Այդ տարին ամենայնաւոր ժամանակ է, որ մարդկութիւնը տոմարի գործածութեամբ ի մի միանայ այսինքն

որ բոլոր քաղաքակրթութեան մէջ բնորոշուի զրիգորեան տոմարը, որ ոսկերն ու արեւելեան եկեղեցիների զաւանդները վերջնականապէս դադարեցնեն յուլիանեան կամ հին տոմարի գործածութիւնը։

Արդ մարդկութեան յառաջադիմութեան համար 1900 թուականը այնքան խորհրդաւոր նշանակութիւն ունի, որ եթէ այն քայլը գործուի արժան է որ այդ թուականը նոր դար ճանաչուի։

Յայտնի է, որ հռոմէական պետութեան համար Կեսարից սահմանած յուլիանեան տոմարը՝ լիովին չի համապատասխանում արեւակնային տարուայ իսկական տեղում թեան կամ երկարութեան։ Կեսարը իբրեւ հիմք բնորոշեց հին եղիպտական տարին—365 $\frac{1}{4}$ օր տեղում թեամբ, մինչդեռ իսկական տարին փոքր ինչ կարճ է, այնպէս որ 1000 տարուայ մէջ ոյդ փոքրիկ սխալից՝ 8 ամբողջ օր տարբերութիւն է կազմելում, կամ 400 տարուայ մէջ՝ մօտ 3 ամբողջ օր։

Ծանօթ է նմանապէս, որ զրիգորեան կամ նոր տոմարը հիմնուած է հենց այդպէս իւրաքանչիւր 400 տարուանից 3 օր պակսեցնելուն վերայ, ինչպէս որ 1582 թուականի վերջերում Գրիգոր ԺԳ. պապը սահմանեց։ Այս տարբերութեան պատճառով այնուհետև յուլիանեան տոմարը իւրաքանչիւր 400 տարուայ մէջ հաշվում է լրիւ 100 նահանջ տարի, իսկ զրիգորեան տոմարը՝ միայն 97 նահանջ տարի։ Եւ օրովհետեւ նոր տոմար մտցնելու ժամանակ (ԺԶ. դարում)՝ յուլիանեան տոմարում Նիկիական ժողովից սկսած (325 յ.ժ.Բ.) արդէն տաս օրուայ տարբերութիւն էր անում՝ այն տեղ ամսաթիւր տաս օրով էլ պակաս բռնեցին (օգոստոսի 15-ը նշանադրեցին օգոստոսի 5)։ Այնուհետև հին և նոր տոմարի տաս օրուայ տարբերութիւնը դարեւոր դարաձեւ փոխուեցաւ։ 1600 թուականին ոչինչ չփոխուեցաւ, օրովհետեւ այդ թուականը նահանջ էր թէ յուլիանեան և թէ զրիգորեան տոմարով, իսկ 1700 թուականին երկու տոմարների տարբերութիւնը 11 օր դառաւ, 1800-ին՝ 12 օր դառաւ, և այդպէս գնալով 1900-ին էլ՝ 13 օրին պիտի հասնի։ Այս հաշուով դարնան զիշերահաւա-

սարը հին տոմարի մէջ հեղհեղ աւելի յետ է քաշվում մինչդեռ նոր տոմարում անփոփոխ մարտի 20-ի և 21-ի մէջ է բնկնում: 2000 տարուց յետոյ յուլիանեան տոմարի մէջ զիշերահաւասարը մի 15 օրով դարձեալ յետ կը քաշուի: 4000 տարուց յետոյ՝ մի ամբողջ ամսով և այլ այսպէս շարունակ կարող է հասկանալի է որ ամբողջ մարդկութեան անտեսական և սոփրական կենաց մէջ ծանր շփոթութիւններ են առաջանում երբ որ տոմարի մէջ գայնանամուտը միշտ յետ յետ է գնում:

Այսպէս ուրեմն ուսումնական անտեսական և քաղաքակրթական պատճառաւորութիւնները ամենաուրջ կերպով հրաւիրում են որ 1900 թուականից առաջ մարդիկ միանան և աւելի նորապոյն և կատարեալացնեն տոմար ընդունելու պատրաստ լին սրպէս զի «հին» և «նոր» դրութեան օրով մարտի արքէն տասներեքի վերայ չհաստատուի: ինչպէս որ մինչ ցայսօր տասնից նախ տասնու մէկին և ապա տասներկուսին ծառեցաւ: Եւ այս այսպէս էլ կը պատահի եթէ հին և նոր տոմարները անփոփոխ շարունակուին: Վասն զի նոր տոմարով 1900 թուականը նահանջ տարի չէ, իսկ հետո՝ նահանջ է, և ուրեմն այնուհետեւ այժմեան 12 օրուայ տարբերութիւնը 13-ի կը հասնի:

Այժմ գաւնում ենք տոմարի վերայ հիմնուած տօնացոյցին: Բայանի է որ յուլիանեան տոմարի գաղական տօնը չի կարող համաձայն ընթանալ զրիգորեան տոմարի հաշուի հետ: Եթէ 1900 թուականին դուրս ձգուի նահանջ օրը, այնուհետեւ յուլիանեան հաշուի գաղական կիրակիների ամսաթիւը (զրիգորեան տոմարի) շարաթ օրերին պիտի պատահի որով բրիտանեանների տօնացոյցը խիստ տարբեր կերպով պիտի ընթանայ՝ եթէ մի առժամանակ տօնացոյցը չկարկանուի և ծագատիկ առաջը չառնուի: ինչպէս որ ամենայն դարապշտի այդպիսի հոգսեր է առաջ բերել: Այս անյարմարութիւնը ոչ միայն բրիտանական զգացման համար վիրաւորական է, այլև քաղաքական և անտեսական կենաց մէջ անհաստատութիւններ է առաջ բերում:

Երբ որ մի դաւանութիւն տօնում է, միւսը պիտի աշխատէ և որչափ որ տօնը մի տարի տեւում է, միւս տարի այնչափ չպիտի ձգուի: այլ աւելի կամ պակաս: Զոր օր ուսումնարանական տարին մեծ փոփոխութիւններ է կրում հենց այն պատճառով որ գաղական տօնը մարտի 22-ից մինչև ապրիլի 25-ը առաջ ու յետ քաշուելով՝ շարժական է դառել և ուրեմն այդ (և մարդկային միւս) գործերի մէջ մի քանի ամբողջ շարաթների տարբերութիւններ է առաջ բերել: Այսպէս էլ պիտի զարկ տեսական կենաց մէջ մեծ ազդեցութիւն է գործում թէ արդեօք նա գարնան առաջին կիսում երբ է գաղարկեցում իւր գործը և երբ վերսկսում: Այս անյարմարութեան ծանրութիւնը զգալի է ամէն վիճակի մարդու համար շատ ցանագան կարգի գործերում:

Բայց ինչո՞ւ է հաստատուել այդպիսի շարժականութիւնը: Զատական տօնի հաշիւը ծագում է մարդկութեան հին ժամանակների սովորութիւնից: Այն ժամանակներում երբ որ ոչ թուել պիտէին ոչ տոմար կարող էին ունենալ ոչ ճանապարհներ կային իսկ յերեկն էլ արեգակի տաքութիւնը նկատեցում էր: աւելի յարմար էր հարաւային ժողովրդեան համար հանրական տօնը երկնի երևութի հետ կապել այն է լուսնի լրման հետ: սրպէս զի լոյս դիշերին ամեն տեղից գան և միատեղ ու միաժամանակ տօնեն իրանց մեծ տօնը: Զպէտք է զարմանալ ուրեմն որ գաղական տօնը հրէից մէջ սերտ կապուել էր լուսնի լրման հետ: իսկ այսօր ի՞նչ պատճառ կայ այդ կապակցութեանը տալ նախկին նշանակութիւն: Գրիգորեան տոմարը կարգելու ժամանակն արդէն՝ օրը խնդիրը մէջ տեղն է գրուել և առաջարկուել է լուսնի գաղական տօնի կապը լուսնից, բայց այդ քայլը գործել չհամարձակեցին հեռեւալ պատճառաւորութեամբ (ինչպէս որ տեսնում ենք 1603 թ. Clavius-ի հրատարակած պաշտօնական թղթերից): Թէպէտ եկեղեցին կատարելաբար աւուրեք և իրաւասութիւն ունի այդ անկէլու — վասն զի գաղական տօնի կանոնը լոկ միայն արարողական պատուէր է: որ արդէն իւր զօրութիւնը կարցուն է — բայց և այնպէս այն խորհրդեան պէտք չէ հեռեւել մի այս-

պիսի հին սովորութիւնն երբեք չպէտք է թողնուի մինչև որ մի լուրջ առիթ ու պատճառ չլինի:

Ընթերցողը երևի այն համոզմանն եկաւ վերը ասածներէն, թէ այժմ «լուրջ առիթ ու պատճառ» կայ տոմարի մի մեծ անյարմարութիւնը վերացնելու համար, թէ ոչ միայն ժամանակ է գրիգորեան տոմարը հասարակական դարձնելու այլ և նուազագոյն սահմանի մէջ գնել զատկական տօնի խիստ արձակ շարժականութիւնը:

Զատկական տօնի համար գանազան կանոններ են առաջարկուել: Թերեւս աւելի յարմարագոյնը սեպտեմբերի հետեւեալը. զատկական կիրակի է զարնամամուտի երրորդ կիրակին: Այս հաշուով տպագայում զատկական տօնը կը պատահի միայն ապրիլի 4-ից մինչև ապրիլի 11-ի միջոցներում, և ուրիշն այժմանից հինգ անգամ նուազ չափով շարժական կը լինի:

Ներկայ խորհրդածութիւնը համառօտելով առաջ բերինք, որպէս զի մենք անպատրաստ չգտնուինք մեր զիրքը սրտելու, երբ որ կարգը մեզ էլ հասնի:

Ս. Ս.

ԼԵՒՈՆ ԺԳ-ի

ՈՒՍՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆ:

ԱՅԺՄԵԱՆ պապի կենսագրութիւնը շատ անգամ գրուել է, բայց մեծ մասով այնպէս որ նորա վաղագոյն հասակը նկարագրուել է որպէս հրաշալի մանկութիւն և ապագայ կենաց հանձարեղութեան, սրբութեան և մեծութեան կանխագոյն առհաստէտայ, ուր ուրեմն հասկանալի պատճառով՝ ստոյգ պատմութիւնն ու առասպելեալ զրոյցը խառնաշփոթութեամբ իրար մէջ հիւստուել են: Արդ հրատարակուել են նորա ձեռքով գրած իւր կենաց 8-ից մինչև 28 տարուայ հասակի նամակները, որով անշուշտ աւելի ճիշդ պատկեր կարելի է ստանալ կաթողիկոսութեան նշանաւոր հայրապետի մասին, ինչպէս և իրօք այդ հիման վերայ նոր կենսագրական գրքեր են հրատարակուել:

Ֆրանսիերէն և գերմաներէն լեզուով Հետեւող նկարագիրը մենք քաղում ենք Beilage zur Allgemeinen Zeitung-ի հաղորդած տեղեկութիւններից:

Լեւոն ԺԳ-ը, որ մանկութեան ժամանակ Վինչենչ կամ Նինո Պէչչի էր կոչւում, ծնուել է 1810 թ.-ի մարտի 2-ին Վարպէնտինոյում: Մինչև 8 տարեկան հասակը մանուկը ծնողների ձեռքի տակ սնուեցաւ խիստ կաթոլիկական և պապական կրօնաւորութեան ոգով: Այնուհետև Նինոն և իւր եղբայր Զուլէպոն յանձնուեցան ճիզուիտների կրթութեան: Այսպէս նորա երկուսը 1818-ին մտան Վիտերբոյի դպրոցը, որ մի քանի տարի առաջ ճիզուիտները վերստին բանալու թոյլտուութիւն էին ստացել աղետահանների զաւակներ կրթութեւն համար: Աւրեմն փոքրիկ Նինո Պէչչի առաջին ուսուցիչները ճիզուիտներ էին, և դարձեալ նորա կրթեցին նորան, մինչև որ նա դպրոցն ու համալսարան էր յաճախում, և հոգեւորապէս այնուհետև ևս շարունակեցին նորան առաջնորդող մնալ, վասն զի նորա իրանց հոգեկան նշանը խոր դրոշմել էին նորա անձնաւորութեան և նորա բնաւորութեան վերայ:

Պէչչին Վիտերբոյում մնաց 6 տարի ստորին դիմնագիական դասընթացը աւարտելու համար, իսկ մանկութենէ անօրինակ ջանասէր և ուշիմ աշակերտ էր. արդէն 12 տարեկան հասակում պարգևատրաշխութեան ժամանակ ստացաւ պապի պատուիրակներից ջանասիրութեան համար գովասանութեան պսակ, որին յետոյ ուրիշ շատ պատիւներ ևս յաջորդեցին մինչև որ իւր ուսումը շարունակուեցաւ Նիմանպէս այստեղ երեւցաւ նորա մեծ սէրը լատինական քերթողութեան համար և իւր բանաստեղծական ընդունակութիւնը: Երբ որ կարգապետ Վինչենչ Պաւանին դպրոցը այցելութեան եկաւ, երկոտասանամեայ Վինչենչ (Նինո) Պէչչին իւր արուեստի գեղեցիկ փորձը տուեց հետեւալ տողերով.

Ինչպէս որ քեզ, Պաւանի-դ, մկրտելիս Վինչենտիուս կոչեցին:

Ես անարժան Պէչչի-ս՝ ի մանկութենէ նշնայէս կոչուեցայ:

Երանի թէ ես, Պէչչի-ս, այն առաքինութիւններն էլ ստանայի:

Որով երբեմն դու, ի՞նչ Պաւանի, մեծագէտ առաքինացար:

Բայց այսքան մտաւոր ձիւրքերի հետ՝ մանկան մատաղ հասակում մարմնի տկարութիւն երեւցաւ, որ շատ անգամ ստիպում էր նորան մահճի մէջ պստկած մնալ:

Վիտերբոյի դասընթացը աւարտելուց յետոյ 1824-ին Պէչչի եղբայրները մտան Collegium Romanum դպրոցը, որ Լեւոն ԺԳ-ը նոր յանձնել էր:

Ճիգուիտների վարչութեան: Անր գիմնադրոնների վերջընթեր դասարանին են համապատասխանում այն դպրոցի մարդկական ուսմանը և ճարտասանութեան դասընթացները: Այս տեղ Նինոն ոչ միայն պատկեր ստացաւ այլ արժանացաւ յատուկ գերազանցութեան: որ հրաման ստացաւ ուսանողների և ուսուցչապետների առաջ լատիններէն ճառ խօսել: Ընարան ունենալով «հեթանոսական և քրիստոնէական հոգովի համեմատութիւնը»: 1825-ին նա սկսեց փիլիսոփայութեան երեքամեայ ուսումը: որ համապատասխանում և մասամբ աւելի ևս վեր է քան մեր գիմնադրական վերջին դասարանը: «Տրամաբանութեան և մաթեմատիքի մաշկեղծ ուսումը» արգելք էին լինում նորան ինչպէս ինքը գրում է: որ առաջուայ պէս շուտ շուտ թղթակցէր իւրայինների հետ: Աւսման երկրորդ տարուայ վախճանին հասաւ բնագիտութեան խնդիրների մասին հրապարակաւ վիճաբանելու պատուին: իսկ վերջին տարին առիթ տուեց նորան աւելի խոր ուսումնասիրելու բնական գիտութիւնները: «Հիմա իմ միտքը դարձել է մաթեմատիքի դժուար հաշիւների կողմը: Այս ուսումնասիրում եմ» այն օրէնքները: որ աստուածային իմաստութիւնը փիլիսոփայական բնութեան մէջ մարմիններին յատկացրել է: Քիմիայի մէջ գիտում եմ բնական երեւոյթները: Աստղաբաշխութեան մէջ չափում եմ մոլորակների և արեգակնային գնդի հեռավորութիւնները: կամ սքանչանում եմ նոցա ծրի անհունութիւնը և նոցա կանոնաւոր թաւալման փառաւորութիւնը իմաստլով: Բայց ութուտասնամեայ պատանուն ուսմանց հետ ի միասին հետաքրքրում են նաեւ աշխարհի մէջ կատարուող նորութիւնները: նա աննկուն եռանդով նամակների մէջ յիշատակում է բազմաթիւ քաղաքական և եկեղեցական իրողութիւններ: որոնք կարող էին ըստ իւր կարծեաց: հետաքրքրական լինել իւր ընտանիքի համար: Այսպէս նա շատ մանրամասնութեամբ նկարագրում է Աւոն Թ. Բ. ի մահը: Այս պապին նա պաշտում էր վերին աստիճան: որովհետեւ իւր ուսման մէջ վայելում էր նորա խրախոյսն ու քաջալերութիւնը: և այդպէս խոր պաշտելու մի նշան էլ այն էր: որ ինքն էլ Աւոն անուն տուեց իրան: երբ որ պապ դարձաւ: Շարունակելով միշտ առաջին մրցանակներ ստանալ գանադան ուսմունքների համար: նա աւելի մեծագոյն պատուի պէտք է արժանանար փիլիսոփայութեան և բնագիտութեան եռամեայ դասընթացի վախճանին: նա պէտք է բարձր հոգեւորականութեան թերեւ նաեւ պապի ներկայութեամբ հրապարակաւ վիճաբանէր փիլիսոփայութեան խնդիրների մասին: Այդպիսի մրցութեանը պատրաստուելու համար: այս անգամ հրաժարուեցաւ իւր ամառային արձակուրդը ըստ սովորութեան Վարպէտինոյում անցուցանելուց: «Ստացած ծանօթու-

թիւնների փորձը: որ հայր ճիգուիտների առաջարկութեամբ ես պէտք է մատուցանեմ: անշուշտ մեծ փառք ու պատիւ պիտի բերէ նորընծայիս և իմ տոհմին: Եթէ յաջողութեամբ պսակուի: Եւ որովհետեւ ես այս գործին խիստ լուրջ եմ վերաբերվում: կամենում եմ՝ լաւ պատրաստուելու համար՝ չգաղտնիցնել ուսումնասիրութիւնս: Այս պատճառով անհրաժեշտ է: որ արձակուրդիս մի մասը այստեղ անցուցանեմ: Եթէ ժամանակից առաջ Վարպէտինո գամ: հարկաւ այդ կլինի մի առիթ: որ զրոսանքներից մտքերս ցրուին և մէն մենակ մնամ: առանց առաջնորդութեան: մինչդեռ այստեղ դժուարութեանց հանդիպելիս բարի խորհուրդ կարող եմ ստանալ: Սակայն վիճաբանութիւնը խափանուեցաւ: որովհետեւ ուսմամբ շատ զբաղուելուց նա ծանր հիւանդացաւ: Բայց և այնպէս նա իւր եռամեայ քանասիրութեան պտուղների վայելումից իսպառ չպէտք է զրկուէր: Collegium Romanum-ը խիստ պատուաւոր վկայական տուեց նորան՝ իբրեւ «մեծամեծ յոյսեր խոստացող պատանուն»: Թէ նա «յաջողակ համարուեցաւ 1829 ուսումնական տարուայ վախճանին հրապարակական վիճաբանութեան մէջ փիլիսոփայութեան խնդիրներ պաշտպանելու: բայց Թէ իւր հիւանդութեան պատճառով նա հնար չունեցաւ գործը ի կատար ածելու»:

Այնուհետեւ սկսեց բուն աստուածաբանութեան ուսումը: բայց այնպէս: որ ոչ միայն բնաւ ժամանակ չէր ունենում իւր սիրած բանաստեղծութեամբ պատաղելու: այլ և այդպիսի «չնչնիքների» յօժարութիւնն անգամ սառեց իւր մէջ: նա երբորը գրում էր. «Շտապիր այդ ծաղիկների բեռից (բանաստեղծութիւնից) ազատուելու»: Սակայն յետոյ դարձեալ նորա մէջ կենդանացաւ իւր մանկութեան աշխոյժը և նա հաւատարիմ մնաց բանաստեղծական արուեստին: Դաւանաբանութեան մէջ երկու պսակ ստացաւ: «Թէ ինչ դժուարութիւններ պիտի յաղթէի մինչև որ այդ պսակները ստացայ: հարկ չեմ համարում երկարել: Դաւանաբանութիւնից յետոյ կարգը հասաւ եկեղեցական պատմութեան: որ նա ամենայն եռանդով ուսումնասիրում էր: «Այս տեղ պէտք է անդուլ աշխատել և ճիգ թափել: չդանդաղել և միշտ ընթանալ առաջ: առաւօտունից մինչև գիշերը»: «Եթէ աստուածաբանութիւնը յաջողութեամբ ուսանեմ: ասում է վարժապետս: ապահովապէս կը հասնիմ ամէն բանին: ինչ որ խոհեմաբար ցանկամ»:

1830-ին դարձեալ մեծագոյն պատուի արժանացաւ: աւագագոյն հոգեւորականների և ուսուցչապետների մեծ բազմութեան առաջ՝ նա պէտք է պաշտպանէր եկեղեցական խորհուրդներին վերաբերեալ պայքարը: Աստուածաբանական հանդիսի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած է այս վիճա-

բանութիւնը և մեծամեծ զոյկեաներով նկարագրուած է այդ տեղ երևան ելած Պեչչիի հիմնադրութեան հետ կապուած լինելը։ Արիտասարգ վիճաբանողը այնպիսի համոզմանց ապացոյցներ տուաւ որով յայտ յանդիման երևեցաւ նորա աւելի բարձր աստիճաններին հասնելու ընդունակութիւնը։ Իւր ճիշդութեամբ ուսուցիչների և մանաւորապէս այդ ուստի կարգապետի յանձնարարութեամբ՝ նա նշանակուեցաւ Collegium Romanum-ի կրկնիչ փոքրապետ։ Աշխատութեան ծանրութիւնը և ամսանիւ տրոնութիւնը մի ամբողջ տարի հիանդութեան մասհի մէջ պահեցին նորան։ Բանաստեղծութեան սէրը կրկին նորոգուեցաւ նորա մէջ և 1832-ին իւր խնդրանքը ընդունուեցաւ Accademia degli Arcadi բանասիրական ընկերութեան մէջ։ Այս հանդամարդ իւր հօրը ծանուցանելով Պեչչիի նամակի մէջ մերկացնում է նաեւ իւր ընտրող յատկութիւններից մէկը իւր փառասիրութիւնը, որ այնուհետեւ կենաց միւս տարիքներում իւր մէջ աւելի և աւելի զօրացաւ։ Նա այնպէս էր ձգտում ապահով իշխանութեան և մեծութեան արշաւանքներ անելու, որ նոյն իսկ գրականական փառքն ու բանաստեղծական արուեստի փոյժը լոյս իրեւ նպատակի միջոց նկատեց։ «Arcadia-ի հովիւ լինելը ինձ փառք է բերում և անհրաժեշտ է իմ կենաց ասպարիզի համար, ուր ես առաջին քայլեր եմ գործում»։ 1832-ին աւարտեց տասնամարանական ուսումը։

Այսպէս էր նորա կենաց և շրջապատանամակ ուսման արտաքին ընթացքը։ Իսկ եթէ ուզենանք իմանալ, թէ նորա նամակները ինչ պատկեր են ձեւացնում իւր ներքին զարգացման, իւր հոգեկան և մտաւորական կենաց նկատմամբ, թէ նոր խմորուող երիտասարդի սրտը ինչպիսի նպատակներ և ինչպիսի իդէալներ էին կենդանացնում, — պատասխանը այս կլինի. թէ շատ աւելի անբաւարար և շատ աւելի աղքատ էր քան ինչ որ մենք յուսալ կարող էինք այնպէս ժրաջան և շնորհունակ երիտասարդից։ Եւ այս բանի պատճառը ոչ այնքան նորա անձի մէջ է, որքան այն հոգեկան ուղղութեան մէջ, որով նորան կրթել են։ Նորա հանձնարը փաղ մանկութիւնից նեղ և անձուկ ճանապարհով մղեցին և շարունակ մէջը պահեցին։ Իւր սնած միջոցաւ բաց է ի բաց խիստ ճիշդութեան կաթոլիկական էր, իրան աւանդած գաստիարականութիւնը ամէն կերպ զգուշանում էր հեռու պահել նորան ժամանակակից ոգու շնչից, իսկ այս բանի երաշխաւոր կարող է լինել արդէն նորա գաստիարակիչների անձնաւորութիւնն ու կրթելու փորձուած եղանակը։

Նորան ի մանկութենէ սորվեցուցին ժամանակակից ճիշդութեան ընդունակութեան բարեպաշտութիւնը, որ ծագում է ոչ թէ բնական կրօնական զգացումից, այլ զրոյս պատուաւոր և արտաքին հեղինակ

կութեամբ յուսացած հաւատքից։ Նա ամենայն ջանքով կատարում էր ճիշդութեամբ հայրերի բոլոր կրթութիւնները և նորա նամակները վկայում են թէ ուսման շարունակութեան ժամանակ իւր կրած հոգեկան կենսութիւնը՝ բնական-կրօնական զարգացման ծրուով չէր, այլ ամենորոյ հրահանգայ արուեստական պաճու ճանք։ Անշուշտ եօթնեւտասանամեայ հասակի համար կատարեալ կրօնական պլանգականութիւն է և թէ նա իւր քերի Անտոնիոյին այսպէս է գրում. «Օգտուեցէք ամուսնոյն կենսութիւնը միմե հաճելի չէ խնդրութեանց զրոտանքներում յիշել թէ ժամանակը փախչում է և անոր ժամերից ոչ մէկը չի վերադառնալ և թէ մահը արագ արագ հասնում է հսկայական քայլերով։ Գործելու նոյն կերպի գաստիարականութեան պատու կենսութեան, որ նա շատ փաղ սկսեց ու հազարդութեան յաճախել, երբ որ հայտնի էր կարողութիւնն ունենալ այդքան բարեպաշտութիւն արտայայտել — ազատ և անկախ կերպով, ճիշդութեան յարաւ ազգեցութեան ներքէյ գտնուելով՝ նա չէր կարող համեմել ինքնաբեր կրօնական զգացման, իսկական հոգեկան կենաց, նա պէտք է միշտ միայն կրկնէր բերանով և արարողութեամբ այն ամէնը, ինչ որ իրան պատուիրում էին հաւատալ։ Այս բանը յայտնի երևեցաւ, երբ որ իւր կրտսեր կըրոր մահուան լուրն տուաւ։ Տրամութիւնը շատ խորն էր և իւր նամակներից երևում է, որ բացի ուսման գիւղերէն ոչ ոք չէր անհատական սրտի ցաւն ու փրճուելը։ Ասկերիւններ և Ամբրոսիոսի հատուկոր վկայութիւններով էր արտայայտում։ Այս սպառնոյց է, թէ նա եկեղեցական մակացութիւններով և բարեպաշտական կրօնով լաւ հրահանգուած էր, բայց անշուշտ նշան է և այն բանի, թէ այսպէս քաղած և բերան առած այլոց իմաստութիւնները՝ արդէն ճնշել էին նորա մէջ անձնական մտածութիւնը, սեպհական զգացման արտայայտութիւնը, ազատ և անկախ սրտի հաւատը, որ ամենայն քաղածույ տասնամարանի իսկական կենք և զրոյժ պէտք է լինի։

Ինչպէս որ ստացած գտնադան մեծարանքներ և պատիւներ հաստատում են, տարակոյս չկայ, թէ նա եղել է շատ ընդունակ և շատ ջանասեր աշակերտ, որ բոլոր ուսմանը ներքում կարողացել է ամէնից աւելի գերազանց հանդիսանալ։ Աւստի և աւելի պարմանք է պատճառում ընթերցողին, որ այդ մանկութեան նամակները շատ քիչ կամ զրեթէ ոչինչ չեն ծանուցանում նորա ներքին հոգե-

կան կենաց մասին: Մենք միշտ միայն այն ենք լսում թէ նա աշխատել է և թէ օրչափ է աշխատել: Բայց գրեթէ ամենին չենք իմանում թէ ուսումը իւր վերայ ինչ կողմից աւելի խոր է աղ-ղել: Մենք զոր օր շատ անգամ լսում ենք որ Թովմաս Աղուինացին իւր ուսումնասիրութեան կենդրոնն է դարձել թէ նա Թովմասին խիստ բարձր է դասում: Բայց որքան աստուածաբանների մեծ վարդապետ է կոչում: և այս հիացումը մինչև իւր ծնունդը չէր հասնում: Երբ թէ Թովմասից սովորածը նա ինչպէս է մշակել իւր մտքի մէջ: Թէ այն ուսումը ինչ խորհրդածու-թիւններ է ծնել նորա մէջ: այս մասին մենք ոչինչ չենք իմանում: Նոյն իսկ այն նամակներից որ նա գրել է իւր կրօնը — նոյնպէս մի ճիշտ խոսքի ու-րեմն ամենասրտապէս մերժաւոր խորհրդակցին: Այս ապաքին և զրաւարական մարերի սերտ փոխանակու-թիւնից պէտք է իմանայինք: Թէ նորա միտքն ու սիրտը որ ուղղութեամբ է ընթացել և որ կող-մով ծննդական դարձել: Քանի որ նորա ուսումը շարունակուել է իւր նամակներից մի նշան ան-գամ չենք տեսնում: Թէ իրան աւանդած վարդա-պետութիւնն ու գիտութիւնը երբ և իցէ անձամբ և ազատօրէն կշռադատած և ի հիմանց քննած լի-նէր: Սակայն չկայ թէ նա շատ է աշխատել: սակայն թուում է: Թէ իւր մտաւոր գործու-նէութիւնը սպունդի պէս լոկ միայն կրօնորական-ընդունարանն է եղել և ոչ թէ բնականօրէն գործա-րան: Իսկ ճշմարիտ մեծահասակների և յատկա-պէս գիտութեան համար ստեղծուածների մանկու-թեան նամակների մէջ՝ միշտ պատահում ենք իրանց յորդորող ուսումնական իղեպնները և այն-քան հարուստ մտաւոր աշխարհք: որ շարունակ դարդանում: աճում է և արդիւնաւոր է հանդի-սանում: Պէշչին այս բոլորից իսպառ թափուր է: Երգարն նա մեծ ուսումնական պաշար է քաղել մի նեղ սահմանափակ շրջանից: որ իրան աւանդ-ուել է օրպէս հեղինակաւոր ճշմարտութիւն: Բայց նորա նամակները չեն վերջում: Թէ նա երբ և իցէ ինքնուրոյն ազատ հոգեկան կեանք է ունեցել՝ թէ մասնաւորապէս կրօնական բաժնում և թէ ընդ-հանրապէս գիտական մակացութիւններում: Իւր սովորածը միայն մի բազմութեամբութիւն էր խիստ կաշկանդուած ձեւերի հոգով: և ոչ թէ ազատ գի-տութիւն: որ ինքնարեւակաւ հոգեկան խորամտու-թեան և շարունակ բնականաւորութեան զարկ տա-լու ոյժ ունենար: Ինչ որ նորան ուսուցանում էին: աւանդում էին օրպէս անխախտելի հեղինակու-թիւն: Սխալաւորիկ ձեռք իրան մատուցածները նա ամբողջապէս ամբարում էր օրպէս հաստատուն գանձ: ուրեմն կարօտութիւն չէր զգում: որ այն բոլորը ինքը կշռադատէր: այն գանձին իւր խել-քով տիրանար և ամենայն ինչ իւր ոյժերով փաստա-

կէր: Այդ բոլորը նորա համար էին և պէտք է լի-նէին բացարձակ ճշմարտութիւններ՝ առանց անձնա-կան հետազոտութեան կարօտելու: Ասումը և ներ-քին ջանքերով մարդկային հոգու լիակատար վերա-նորոգութիւնը՝ այնքան երկու ասարեւր բաներ են, ինչպէս ամբարած շատուսումնութիւնը և կենդանի գիտութիւնը: Նա հեղինակութեան սկզբամար ա-ռաջնորդում գտնով՝ հենց սկզբից իւր ուսման ընթացքը այնպէս սեղմեց նեղ շաւղի մէջ: որ այլ ևս երբէք զուրս չեկաւ արձակ տեղը: Ահոնի կեն-տագրիւններից մէկն ասում է: Թէ նորա ուսման ըն-թացքը մի անխոտոր ուղիղ ճանապարհ էր: Բայց ոչ ձախ և ոչ աջ կողմից: ոչ իրանից և ոչ զբախց բնաւ չխափանուեցաւ: այս նշանակում է: Թէ այդ ուս-ման ընթացքը խոր հոգեկան կեանք չի ստացել: այլ եղել է հոգւոյ վաղորդը բարուրումն: հոգու-մեկան-ճիշտութեան ուղղութեամբ ձեւացած Պրոֆ-րուստեւի մահձի մէջ: որ ահ ու գոյգով զգուշա-ցել է: Թէ մի գուցէ ժամանակակից գիտութեան և քաղաքակրթութեան փոքրագոյն շունչն անգամ վարակէ սանին: Բնթերցողի վերայ տարօրինակ ապաւորութիւն է գործում: երբ որ 20 ամեայ պատանու նամակների մէջ ճշմարիտ կրօնական և հոգեկան կեանք չգտնելով՝ այնպիսի անձնախտա-հոսութեամբ գործ գրած զգուշող բառեր է կարդում: ինչպէս որ երեկուայ Պէշչին՝ իսկ այսօր Ահոն Ժ-ը գործ է ածում: գործ օր: «ապաւորուել և փշա-ցած սոհմեր ու անձնաւորութիւններ: դահ և տա-ճար լծանամանողներ» և այլն: ոչ նուազ պարմանա-լի է և այն: որ Պէշչին իւր նամակների զլխաւոր նպատակ է դնում քաղաքական լուրեր և ամեն տեսակ հոգեմեկան բաժնաւորները հաղորդելը: շեշտելով թէ իւր նամակների միջնորդութեամբ չի ուղղում «միմիայն սէր և մտերմութիւն արծար-ծել: փասն զի միաբանութեան և համակրութեան մասին խօսելը՝ պարզապէս լոկ աղայամտութիւն է:»

Աւարժապետներն ու ինքը Պէշչին փափա-գում էին: որ սա պապական վարչութեան մէջ ծառայէ: Եւ երբ որ Պէշչին մեծ հոգեւորից և քան-քերից յետոյ ապացուցեց: Թէ ինքը ազնուական ծագում ունի՝ 1832-ին կարողացաւ մտնել Accademia dei Nobili ecclesiastici, որ պապական բարձրա-գոյն ձեւարան էր քաղաքական և եկեղեցական իրաւագիտութիւն ուսումնասիրելու և պապական վարչութեան ու գիւտնագիտութեան պաշտօնների պատրաստուելու համար: ձեւարանի խիստ կու-նանները Պէշչին դժուար չթուեցան: նա ի ման-կութենէ վարժուել էր ազատութեան և անխախտ-թեան պահանջ չունենալ: Ծոկուն աշխատութիւնն ու ժիր քանասիրութիւնը ձեւարանական Կամեայ ուսման տեղութեան ժամանակ ևս արդիւնաւորե-ցին Պէշչին համար պէսպէս պատիւներ: Բայց այս տեղ էլ հիւանդութեան կրկնութիւնները մեծա-

պէս խափանում էին կանոնաւոր ընթացքը: Մի հրապարակական վիճարանութեան յետաձգութիւնը մեծ հոգսեր պատճառեցին նորընծային: «գործը արեքան նշանակութիւն ունի և այնպէս շահադրուի է: որ կարող էր մի անգամից իմ գրութիւնը փոխել: Այժմ վիճարանութիւնը բոլոր հոգեկան ոյժերով կատարուի և այս նիստը արտաքուստ ևս փառահիւզութիւն ստանայ: այլ ևս կասկած չկայ: թէ այդ բանից ինչ ոգուտներ կարող են ծագել: Բեկայցրու և այն: թէ ինչպէս անուեն էլ իսկոյն կը հոգաւորի: Եւ այս նիստը յամենայն զէպս գլուխ պիտի գայ: որովհետեւ երբեք չեմ մոռանում: թէ այս առաջին քայլը պայծառ ասպարէզ է րաց անում իմ առաջ: Եւ իրօք արագ արագ բարձրանում է: փոքր պաշտօններ է ստանում: ծիրանաւորների և եկեղեցական մեծամեծների պաշտպանութիւն է վայելում: աստիճանների կարգով ձեռնադրութեան է արժանանում: վարչական զիւանի մէջ է կարգվում: միւս կողմից հօրն է կորցրնում: խոլերի օրերումն է ապրում և գործում: մի խօսքով փորձառութեամբ կատարելաւ մարդ դառաւ նա և կեանքի դժուարութիւնների մէջ այն հուժկու և գիտակցական տոկունութիւնը ձեռք բերեց: որով յետոյ աւելի դժուարագոյն պաշտօններ քաջապէս կատարեց: Այս ժամանակներից նա գրում է: «Թէպէտ նորին Սրբութիւնից կարգուած գերապայծառների մէջ կրտսերագոյնը ևս եմ: բայց և այնպէս ամէնից աւելի գերադասուած եմ: Եւ հէնց որ 1833-ին ուսումն աւարտելուց յետոյ անմիջապէս հաստատուն պաշտօնակալ դարձաւ և Բեռլինի առաքելական պատգամաւոր կարգուեցաւ: զմայլած գրում է: «Եւ չէի կարող երազել մինչև այդ աստիճան բարձրանալու: ես ոչ մի քայլ չէի արել այդ պաշտօնին հասնելու համար: Այս կատարուեցաւ միանգամայն անակնկալ կերպով պապի ազատ կամքով: որ ինչպէս երևում է քաղցր աչքով է նայում վերաս:»

Եթէ Պէշչիի զարգացման այս 6 տարուայ շարունակութիւնն էլ շրջապայներ, մենք կարող ենք երկու տեսակէտից նկատել՝ աստուածաբանի և գիւանագիտի զարգացման տեսակէտներից: Առաջին կէտի նկատմամբ տարակոյս չկայ: որ նորա եռանդն ու ջանքը առաջուայ պէս զօրաւոր կերպով էին գործում: մանաւանդ զարմանալին այն է: որ այդ ժամանակներում նա շատ էր հիւանդանում և բարոյական հարուածներ էր կրում: րայց չէր ընկճվում և հոգեւոր տոկունութիւն ու առաձգականութիւն էր պահպանում: Սակայն մենք դարձնալ չենք տեսնում: որ նորա հոգին աւելի զարգանար: նորա ուսումը աւելի ներքին արժանիք ստանար: նորա մտածողութիւնը աւելի ճոխանար և նորա բնաւորութիւնը կազմակերպուէր: 1837-ին նորա նամակները ցոյց են տալիս: որ նորա սիրտը խոր

շարժուել է քահանայական շնորհին արժանանալու տրութիւ: Նա թէպէտ իւր նամակներում Աստուծոյ խնդրում է: որ «ս. քահանայագործութեան կոչուած լինելով: ինձ զօրութիւն և համարձակութիւն տայ: որպէս զի բոլորքուած հռանդով և սիրով մերձենամ: ս. Սեղանի պաշտաման: Բայց այս խօսքերը իւր սրտի աղատ բղիմունք չէին: ինչպէս որ առաջուայ ակնարկներից էլ կարող էինք մակարերել: այլ միայն ճգնական հրահանգների արհեստական արգասիք էին: որ ամենայն նորընծայ արտաքին խտտակրօնութիւնից ազդուած: միշտ արտագրում է: Իւր հոգեւոր կոչման համար այդչափ խոր զգացումը՝ այլ ևս չենք պատահում նամակների մէջ կրկնուած: ոչ առաջ և ոչ յետոյ: և ուրեմն ձեռնադրութիւնից մի քանի օր առաջ նորա անձնաւոր լինիլը՝ շատ հեշտ մեկնելի է դառնում: Իւր ջերմեռանդութեան ուղղութեամբ նա ինքն իրան ծանաչում է որպէս հարազատ աշակերտ Ճիզուիտների: «Եւ: գրում է նա քառասունքի 14 օր խիստ ճգնութիւնից յետոյ: կամենում եմ ճշմարիտ քահանայ դառնալ: կամենում եմ Աստուծոյ սպասաւորել և ի փառս նորա եռանդեամբ գործել: և անկեղծօրէն կամենում եմ Ճիզգ այնպէս գործել: ինչպէս որ այդ հասկացել է ս. Իգնատիոսը (Լոյովան) և ինչպէս որ այդ հասկանում են նորա հագեւոր զաւակները: որոնք ձեռքի տակ այժմ ապրելու շնորհ ունիմ: Իւր Ճիզուիտական կարգը մոնելու ցանկութիւնը այսպէս է արտայայտում: «Եմ հիացումն ու հակումը զէպի հայր Ճիզուիտները: որոնք որ իրանց կաթով ինձ մատաղ հասակից սնուցել են: այնպէս է: որ ես արդէն պատրաստ կը լինէի այդ կարգը մոնելու յօժարութիւնս յայտնելու: և թէ րացի յիշեալ հակումից իմ մէջ նշմարէի նաև յատուկ կոչում: որ անհրաժեշտ է այդ ուխտի վիճակին արժանանալու համար:»

Եթէ աստուածաբանի հոգեկան վիճակի մասին ուղղակի շատ քան չենք գտնում նամակների մէջ և ենթադրութիւններ միայն պիտի անենք նորա ջերմեռանդութեան խորութեան մասին: այդ բանի փոխարէն դիտեալով Պէշչիի հոգեկան վիճակը ամենաստույգ կերպով պատկերանում է իւր նամակներում: Ակնյայտի երևում է որ նա ծարաւում է առաջնալ և բարձրանալ կեանքի սանդուխտով և տոհմի փառքն ու մեծարանքը աճեցնել: որ անշուշտ շատ ու քիչ աշխարհային շարժառիթ է մի հոգեւորականի զգեստի տակ: Իւր նպատակներից ոչ մէկի մասին այնպէս պարզ չի խօսում նա: քան այս մասին: «Եմ գիտաւորութիւնն է: — գրում է նա 1837-ին իւր կըրօրը: — մեծաւոր եկեղեցականների ասպարիզի մէջ մտնել: Առողջ դատողութիւնս և ինքնին ընդառաջող բարեկալից զէպքը՝ ինձ մատնացոյց են անում այդ ուղղութիւնը: Եւ

չեմ՝ կասկածում, թէ դու քո խոհականութեամբ
և յաւէտ ցանկութեամբ, որ մեր տոհմի փառքը
բարձրանայ՝ կը գովես իմ վճիռը» . . . Եւորին
Սրբութեան բարեհաճ շնորհիւ. ես այժմ՝ մի նոր
ճանապարհի վերայ եմ, ուր որ իմ բոլոր զօրու-
թեամբ պիտի աշխատեմ, որ տոհմիս ըզձերի և
գրութեան համեմատ վարուիմ և ըստ ամենայնի
նպատակներով նորա պատուի և փառքի աճեցման»
Ոչ նուազ պայծառութեամբ է վկայում մի այլ նա-
մակ նշնակէս 1837-ին գրած, թէ ինչպէս զօրա-
ւոր է եղել Պէշչիի սնափառութիւնը, նորա առաջ
մղուելու ձգտումը և թէ ինչ երկրորդական տեղ
է ունեցել նորա «հոգեորական կոչման» կամ աստ-
ուածարանական ուսմամբ ոգևորուելու փոյթը: «Սո-
վորութիւն ունենալով իմ վիճակիս մասին ազգա-
կաններէքս ոչինչ չթագցնելու, անկեղծօրէն հա-
ւատացնում եմ քեզ, որ այն օրուանից, երբ ես
հօրս ցանկութեան համեմատ այս նոր ասպարիզիս
մէջ ոտք կօխեցի, միշտ հետամուտ եմ եղել միայն
մի նպատակին. ես ուզեցել եմ իմ բոլոր զօրու-
թիւններովս քննել և գովելի վարքով ընթանալ,
որ նուիրապետական աւագութեանց աստիճաններով
առաջ գնամ և ընդ նմին նաեւ մեր տոհմի արժա-
նեաց յարգը աւելի ևս բարձրացնեմ, եթէ այս
նպատակիս հասնեմ, կարծեմ, թէ մեր հօր խոր-
հուրդները համեմատ գործած պիտի լինիմ, Այդ
խորհուրդները ինձ համար օրէնք են և անշուշտ
խիղճս տագնապի մէջ կը լինի, եթէ կենացս մէջ
երբ և իցէ անոնց դէմ մեղանշեմ: Բայց քանի
երիտասարդ եմ, անտարակոյս իմ առջև գծած աս-
պարէզս այնպէս կընթանամ, որ կարողանամ մեր
տոհմի պատիւը շահել, եթէ ի հարկէ վարքս ան-
բիծ մնայ և զօրաւիգն պաշտպանութիւն վայելեմ,
որ ինչպէս ինքդ գիտես, Հռովմում երկու անհրա-
ժեշտ պայմաններ են՝ անսայթաք և արագ արագ
բարձրանալու համար»:

Ահա այս է Պէշչիի անձնաւորութեան, կե-
նաց և ձգտման ստորոգ պատկերը, ինչպէս որ այդ
ձեւանում է իւր վաղագոյն նամակներէց:

Ս. Ս.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՓԻՆ.

GRÉGOIRE DE TOURS-ի ՄԷՋ ԳԼԽՈՒՆ ՎԵՐԱՅ,
ԱՐԵՒԵԼԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ.

Փարիզի Բարձրագոյն Ուսմանց Վարժա-

րանի այս տարուան տարեցոյցը* կը պարու-
նակի, այսպիսի վերնագրով հառուած՝ մը. Sur
un chapitre de Grégoire de Tours relatif à l'his-
toire d'Orient: Եօդուածը՝ որ կը կրէ ծանօթ
բանասէր A. Carrière-ի ստորագրութիւնը, կը
պարունակէ վեց էջ քննութիւն մը հայոց ա-
պստամբութեան ընդդէմ պարսից՝ յամին 571:
Նոյն տարեցոյցը լինելով համալսարանին և
համալսարանի աշակերտներուն յատուկ մաս-
նական զիրք մը, ի հարկէ նոյն բանասէրին յօ-
դուածն անծանօթ պէտք է մնայ հայ բանա-
սիրական շրջանին, ուստի յարմար դատեցի
նոյնը թարգմանութեամբ ծանօթացնել: Եօ-
դուածը կսկսի այսպէս.

«Grégoire de Tours իր Փրանկներու պատ-
մութեան մէջ (Histoire des Franes) գրած է մի
քանի տեղեկութիւններ իւր զանդական կայս-
րութեան մէջ իւր ժամանակ պատահած
անցքերու մասին: Սա կը պատմէ կարեւոր
գէպքեր՝ քիչ կամ շատ մանրամասնութեամբ,
բայց առանց երբեք շարունակեալ պատմու-
թիւն մը ընելու: Իր պատմութիւնը միշտ
հառուածական, մասնական և վիպական գոյն
ունի. շատ հոգ չտանիր գէպքերը ժա-
մանակագրական ամրոյշութեան մը մէջ մըտ-
ցնելու: Իր տուած տեղեկութիւնները միշտ
թանկագին են, սրովհետեւ այն գէպքերուն
շատ մօտիկ ժամանակի մը մէջ գրուած են:
Խնդիր է թէ այս տեղեկութիւնները սալոյ
են: Այս մասին քննադատութիւնը երբեմն
բաւական խիստ գանուած է. ինձ կը թուի
թէ Դրիգորի հեղինակութեան պաշտպաննե-
րը խնդրին այս կողմը ի զուր անոր գատա-
փեաներուն թողած են: Հետեւեալ տողերով
չեմ համարձակիր բնաւ խնդրին վճռական
լուծում տալ, բայց Փրանկաց պատմու-
թեան մէկ գլխուն տեսակ մը մեկնութիւն
կցելով, կը յուսամ թէ պիտի կարենամ ցույց
նել, թէ ինչ տեսակ էին գործածուած աղբիւր-
ները, յայտնել անոնց ծագումը, որով կարելի
կըլինի գնահատել անոնց արժէքը: Նոյն աշխա-
տութիւնը կատարելով ուրիշ գլուխներու հա-
մար՝ զորոնք համառօտիւ պիտի ամփոփեմ

*Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes--Etudes.
1898. էջ 5—23.

միայն կարծեմ պիտի հասնինք նոյն եզրակացութեան: Յամենայն դէպս դոնէ, գրական հաստատութիւն մը բերած պիտի լինիմ այն գէպքին՝ որ մինչև այժմ Tours-ի եպիսկոպոսին գլխին միայն յայտնի էր և ասով ստեղծած պիտի լինիմ նորոգում որ նախորան մը էրեկիքի պատմութեան մի քանի ուրիշ մանրամասնութեանց՝ որոնք նոյն պայմաններու տակ կը ներկայանան մեզ:

Փաստկնոյ պատմութեան Պ. զրբին յո. գլուխը կը բովնուի իրարմէ շատ տարբեր չորս մասի կամ հաստատման: որոնք բոլորն ալ Յուստինիոս Բ.-ի թագաւորութեան կը պատկանին (565—578):

Ա. Յուստինիոսի նկարագիրը մինչև անոր խելագարութեան փոքրեկանք՝ երբ կայսերական իշխանութիւնը կը յանձնէ Տիբերիոսին՝ կայսր տիպոսով (574-ի վերջը):

Բ. Սիգրերտ (Sigebert) թագաւոր Յուստինիոսին կու գարկէ երկու զեապան՝ որոնք կը գտնան յաջորդ տարին:

Գ. Սիբիլոյ աւերման հառաւածը Խոսրովի խնամկենութիւնով (573):

Դ. Թէ ինչպէս Պարսկահայք տապաւնեցան Պարսից թագաւորին զէմ և Յուստինիոսի օգնութիւնը խնդրեցին (571):

Դրիզորի բնագիրը պատմած այս զանազան գէպքերուն մէջ ոչ մի յարաբերութիւն կը գտնուի: Սիբիլոյ յայտնի է թէ Սիբիլոյ աւերումը Սիգրերտի զեապաններուն զարնէն յետոյ տեղի ունեցած է (post haec, յետ այսորիկ): Ուրիշ ոչ մի ժամանակագրական տեղեկութիւն չկայ:

Յառաջաբանական այս խօսքերէն ետք յօդուածակիրը կսկսի քննել իրաքանչիւր հաստատման համեմատել զանոնք ժամանակակից ուրիշ պատմագիրներու վկայութեան հետ և երևան հանել Դրիզորի արժէքը: Թողնելով առաջին երեք հաստատման հետազոտութիւնը՝ որ մեզ համար ատենախնդիր կարևորութիւն չունի կանցնինք չորրորդ հաստատման, այն է Պարսկահայք տապաւնման թիւեր: Այս-

տեղ նախ մէջ կը բերուի յատկենքէն բնագիրը և անոր ձրանակներէն թարգմանութիւնը որ է՝

«Իսկ Պարսկահայք ևկան Յուստինիոս կայսեր մօտ ըրեկով մատաւար հետ զործուածներու մեծ քանակութիւն մը խնդրեցին անոր բարեկամութիւնը և պատմեցին իրենց տեղութիւնը պարսից թագաւորին զէմ: Նորա կողմէն պատգամաւորներ ևկած էին և բաւած էին. «թագաւորական խնամատարութիւնը կու գէ խնամալ թէ ձեր զրած զաշինքը հաստատուն պիտի պահէք»: Երբ նորա պատասխանեցին թէ ճշդիւ պիտի կատարեն իրենց խոստումը պատգամաւորներն ըսին. «եթէ զուք պաշտէք Կրակը՝ զոր ինքը թագաւորը կը պաշտէ, յայտնած կը լինիք թէ պիտի պահպանէք իր բարեկամութիւնը: Ժողովուրդը պատասխանեց թէ այսպիսի բան մը երբեք չպիտի ընեն և եպիսկոպոսը որ այնակէ կը աւելցուց. «Ինչ Աստուածութիւն կայ կրակին մէջ՝ որ զայն պաշտեն: Զոր Աստուած ստեղծեց մարդոց զործածութեան համար որ կը վառի նիւթով ջրով կը շիջանի կայրէ մերձակայ բանը և կը մարի տանց նիւթի»: Մինչդէռ եպիսկոպոսը այս և ասոր նման խօսքեր կրէր պատգամաւորները զայրացած՝ թշնամանեցին զայն և ձեռնեցին: Ժողովուրդը՝ տեսնելով իր արինաշտգախ եպիսկոպոսը յարձակեցաւ պատգամաւորներուն վրայ բռնեց զանոնք և սպաննեց յետոյ ինչպէս ըսինք զիմեցին կայսեր բարեկամութիւնը խնդրելու:» *

Դրիզորի պատմածը Պարսկահայք տապաւնման թիւնէ է՝ որոնք 571-ին հետապան պարսիկներէն և մասն հսովմէական զերիշխանութեան տակ:

Նախ ինչ պէտք է խմանալ պարսկահայ բառով: Շատ ժամանակ ի վեր Հայաստանը երկու մասի բաժնուած էր, անդրեկապական ընդարձակադոյն արեւելեան մասը կը կոչուէր Մեծ Հայաստան, արեւմտեան մասը՝ որ կը գտնուէր գետին աջ կողմը կը կոչուէր Փոքր

** Ինչպիսիք տոնուած է Arndt-ի հրատարակութենէն, ի Monumenta Germaniae historica (Scriptores rerum merovingicarum, Ա. Հատ. Էջ. 1):

1. Այն և խոսքով Ա. Նույն րվան (531—575):

Հայաստան: Յուստինիանոս 536 թուին հաս-
տատեց Չորրորդ Հայոց դատող Եփրատի
ձախ եզրքին վրայ հետևաբար Մեծ Հայոց
մէջ: 2 Այս ժամանակէն սկսեալ կերելի Պարս-
կահայաստան կոչումը՝ որով կը նշանակուի
Հայաստանի պարսկց զերիշխանութեան տակ
գտնուած մասը: 3 Այս կոչման կը հանդիպինք
առաջին անգամ Պրոկոպիոսի մէջ՝ որ Հայաս-
տանը Պարսկահայաստանէն որոշ կերպով կը
զանազանէ: 4 և կը թուի թէ, 2. դարու վեր-
ջերը այս էր ընթացիկ և սովորական բառը:
Գտնել ժամանակակից հիգիւստիկներու՝ որ 571-ի
ապստամբութեան վրայ կը խօսին: 5 մեծա-
դոյն մասը գործածած է զայն: Բառին գոր-
ծածութիւնը շատ խափանեցաւ: 6

Հայոց այս ապստամբութիւնը ոչ միայն
Արեւելքի այլ նաեւ Տիւրքերական պատմու-
թեան մէջ կարեւոր անդք մըն է: Եւ արդա-
րեւէ կիժէ ոչ միայն զոնէ զխառնոր պատճառ
մը եղաւ այս Յուստինիանոսի թեան և Պարս-
կաստանի մէջանէլ թշնամութեան վերակենդան
յամին 572: 7 Եւ այս կատարի կսիւր՝ որ Մո-

րիկի ժամանակ քանի մը տարի միայն ընդ-
հատուեցաւ տեւեց մինչև այն ասան՝ երբ
երկու կայսրութիւնները՝ այնքան երկար մա-
քառումներէ ուժասպաս, զէմ առ զէմ գրա-
նուեցան նոր թշնամի մը՝ որուն անկարող
գտնուեցան վճռական դիմադրութիւն մը ընե-
լու: այն է մահաւանդ արարները: Բայց
շատ աւելի զիւրին է այս զէւրքին կարեւ-
րութիւնը հաստատելը յուցնել անոր անմիջա-
կան և հետագայ հետեանքները, քան թէ
յայտնել քիչ կամ շատ ստուգութեամբ ինչ
որ կանցնէր Դուրինի Պարսկահայաստանի մայ-
րաքաղաքին մէջ: 8 Ազրիւրներ չեն պակսիր.—
կան յուստինիանոսի ասորական և հայկական ազ-
րիւրներ, առանց հաշուելու Tours-ի եպիս-
կոսոսը,—սակայն իրարու համաձայն չեն միշտ:
Բայց համեմատելով զանոնք և իւրաքանչիւ-
րին տալով իրական արժէքը, կարող ենք դնել
հետեւեալ ամփոփումը՝ որ պատմական ճշմար-
տութենէ շատ հեռի չէ:

Սուրենա 9 անուն պարսկի կուսակալ մը
կը նեղէր քրիստոնեայ հայերը և կը ջանար
տարածել անոնց մէջ կրակապաշտութիւնը՝ ինչ
որ սեղի կուսար մեծ զժգոհութեան: Յու-
զուին իր պերագոյն տաքիճանին հասաւ երբ
կուսակալը Դուրին մայրաքաղաքին մէջ տարու-
շան մը կանգնեցաւ ծրագիրը յղացաւ: Ժողո-
վուրդը՝ զրդեալ կաթուղիկոսէն և միս կղե-
րականներէն, ինչպէս նաեւ վարդան անուն
նախարարէ մը՝ որ անձնական թշնամանաց
վրէժը լուծել կուզէր, ապստամբեցաւ Վար-
դանի առաջնորդութեամբ և կոտորեց թէ
կուսակալը և թէ պարսկց պահապան զօրքը:
Բայց Պարսկց վրէժառու վերադարձին զէմ
ապստամբ մը գտնելու համար, իսկայն Հայե-
րը կաստանդանու պոլիս ու զարկեցին կաթուղի-
կոսը և մի քանի նախարարներ՝ իրր պատ-
գամաւորս որոնք Յուստինիանոս Բ. կայսեր օգ-

2. Տես Հ. Գեղեցիկի յառաջաբանը իր Գեորգ
Կիպրացոյ Orbis Romanus-ի սքանչելի հրատարա-
կութեան մէջ (Trubner, 1890), էջ 102 և շար.

3. ΟΙ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ: ΨΑΡΕΣΟΝ ΔΕ
ΠΕΡΣΟΑΡΜΕΝΙΑΣ ΕΠΟΝΟΜΑΘΕΙΣ... Եւագրիոս Ե. 7:

4. De bello Persico, Ա. 10.

5. Միայն Թէոփանոս Բիւղանդացի և Յով-
հաննէս Եպիփանիացի ունին Արմենու (Fragm. his-
tor. græc. Դ. 271 և 274): Միւսներն ունին Περσαρ-
μενία, Αρμενία Πέρσαι (Եւագրիոս Ե. 7), Περσαρμενία
Περσαρμενία (Ménandre Prot., Fragm. histor. gr.,
Դ. 249), Ասոր. ܠܡܕܢ ܠܡܕܢ, Յովհաննէս Ե-
փեսացի Բ. 18—24. վերջապէս Grégoire de
Tours, մեր ուսումնասիրած հաստատման մէջ՝ Persi
Armeni, Corbie-ի ձեռագրին (հրատ. Omont, էջ 131)
Persiani ընթերցուածքը սխալ է անշուշտ: Եթէ
սակայն չէ կարելի կարգաւ Persia[r]me[n]i.

6. Մեր այս նշանակած Պարսկահայաստանը
պէտք չէ ընտել շփոթել հայ աշխարհագիրներու
Պարսկահայր դատուն հետ՝ որ բոլորովին ուրիշ
բան է: Զմիւռ. Saint—Martin, Mémoires sur l'Arménie,
Բ. 178:

7. Καὶ τοῦτο μάλιστα γέγονε τῆς τῶν Περσῶν πρὸς
τοὺς αὐτοὺς σπονδῶν κατελάθουσι αὐτῶν: Թէոփանէս Բիւ-
ղանդացի Fragm. hist. gr. Դ. 271.—Αὐτοὶ οὐ πρὸς
Πέρσαις ἀναρράγη πόλει: Եւագրիոս Ե. 7:

8. Յովհ. Եփեսացի Բ. 18:

9. Կամ Սուրեն, այսինքն Սուրենեան նշանա-
ւոր ազգասոհմէն անգամ մը (Ա. Վարդէր, Արցա-
սու գոյցը, Արեւիկան լեզուացի վարժարանի կաթուղիկո-
սի մէջ, էջ 392): Ասորիկի պատմութեան համե-
մատ (Տփղիս 1885, էջ 84) այս անձը կը կոչուէր
Ճիհր—Վշնուս:

նույնիւնք պիտի խնդրէին և միեւնոյն ժամանակ՝ յանուն ժողովրդին՝ երկիրը պիտի մշտցնէին հոգովէական զերիշխանութեան տակ։ Կայսրը զանոնք իր պաշտպանութեան տակ առաւ ինչ որ՝ մի քանի անօգուտ բանակցութիւններէ վերջ՝ ծնաւ պարսից գէմ պատերազմը (572-ի վերջը)։

Խոր յուզում առաջ բերաւ պատգամաւորներու ժամանումն ի Կոստանդնուպօլիս քրիստոնեայ ազգի մը կողմէ՝ որ իր սերը կը յայտնէր կայսրութեան։ Յովհաննէս Եփեսացի՝ որ այն ժամանակ մայրաքաղաքը կը գրանուէր, կը պատմէ թէ, Յուստինիոս ինչպիսի փառաւոր ընդունելութիւն ըրաւ Դուլինի կաթողիկոսին և անոր ընկերակիցներուն։ և զանոնք պարգևներով լիացուց։¹⁰ Ինչ որ մեզ շատ աւելի օգտակար է, այն է, թէ բաւական ընդարձակօրէն մէջ կը բերէ նա կաթողիկոսին հրապարակային ճառը «հաւատարմացուցեալ երդմամբ» ի մասին այն պայմաններուն՝ որ անդի տունն պարսիկ մարդպանին սպանման։¹¹ Դժբախտաբար կը թուի թէ ասորի եպիսկոպոսը իր յիշատակները մի քանի տարի ուշ գրի առած է, ¹² և գէպքերուն ընթացքը շատ աւելի պարզ ձևով յայտնուած է։¹³ Ամէն ինչ վերադրուած է Դուլինի ատրուշանին շինութեան, որ կը թուի թէ ապրտամբութեան միակ պատճառն եղած է։ Ծշմարիտ է որ Յովհաննէս Եփեսացին կաւելցնէ թէ, կաթողիկոսը ուրիշ շատ բաներ ևս պատմեց Կոստանդնուպօլսոյ մէջ (Գ. 22)։

Արդ եթէ Grégoire de Tours-ի պատմութիւնը համեմատենք ասորի պատմութիւն վկայութեան հետ, ակներև կը տեսնուի թէ երկուքին աղբիւրը նոյն է։ Նախ դիտաւոր գէպքերը նոյն են։ Պարսից թագաւորը կուզէ հայերը բռնի կրակադաշտ ընել։ Աստուածաբանական վիճարանութենէ մը ետք՝ որուն բոլոր

տարրերը դիւրաւ կարելի է զանել հայ մատենագիրներու մէջ,¹⁴ ապստամբութիւն մը կը ծագի՝ և ասկէ առաջ կուգայ պարսից թագաւորին ներկայացուցիչներուն կոտորածը։ Յետոյ ապստամբները կը դիմեն «Յուստինիոս կայսեր բարեկամութիւնը խնդրելու»։ Երկու պատմութեանց մէջ զանաւոր միակ տարբերութիւնն այն է, որ ասորի շանի շինութեան ընդգիմադրութեան տեղ Դրիգոր կը դնէ կրակապաշտութեան գէմ հատուած մը։ Սակայն Դուլինի ապստամբութիւնը բաւական ժամանակ տևելուն պատճառաւ ¹⁵ ի հարկէ բազմաթիւ այսպիսի վիճարանութիւններ տեղի ունեցած են մօղերու և քրիստոնեայ կղերականներու մէջտեղ։

Ռ. Բիմն այն տեղեկութիւնները՝ զորս Tours-ի եպիսկոպոսը կը հաղորդէ քիչ կամ շատ համառօտութեամբ Պարսկահայոց ապրտամբութեան մասին, անկասկած պօլսական աղբիւրէ են ¹⁶ և առաջ կուգան այն պատմութիւններէն՝ զորս հայ պատգամաւորները մի քանի տարի կայսերական մայրաքաղաքին բնակիչներուն կը պատմէին։¹⁷ Մինչև Յովհաննէս Եփեսացու Նիկողեցական պատմութեան հրատարակութիւնը՝ Փրանկաց պատմութեան Դ. 40 գլուխը միակ վաւերագիրն էր՝ որ Դուլինի խառնակութեանց կուտար իրենց իրական նկարագիրը, այն է ժողովրդական ապրտամբութիւն մը՝ կրօնական խնդրի մը պատճառաւ արծարծուած։¹⁸

Հրաչեայ Յ. Աճառեան.

14. Մանուանդ Եղիշէի և Նդնկայ մէջ։

15. Յովհ. Եփեսացի, Բ. 20.

16. Արդէն venerunt բառը կը յայտնէ զայս։

17. Ըստ Յովհ. Եփեսացու (Բ. 22) կաթողիկոսը չվերադարձաւ իր երկիրը և երկու տարի վերջ վախճանեցաւ Պօլսոյ մէջ։

18. Հմմտ. Ս. Մարտէնի գիտողութիւնը իր հրատարակած Lebeau-ի Histoire de Bas — Empire-ի մէջ, հատոր Ժ. էջ 87, թիւ 4. Հայոց հնադրոյն վկայութիւնը, այն է Սերէոս, այն գէպքերէն մէկ զար վերջն է և շատ անկատար տեղեկութիւն կուտայ այս մասին, Սեր. տիպ. Պատկ. էջ 26.

10. Բ. 18. Գ. 11.

11. Բ. 18—23.

12. Բ. 15 գլուխը՝ որ իր պատմութենէն զրիթէ անմիջապէս առաջ գրուած է, 577 թուականը կը կրէ։

13. Թողունք յայտնի ակնարկութիւնները Յուստինիոսի հալածանաց մասին միաբնակներուն Դէմ՝ որ 571-ին նոր սկսած էր։

ԾՐԳՈՒԹԻ ՀԻՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ.

Ծրգութի (Ախալցխայի դաւառ) աւետարանը Հայոց հնագոյն ձեռագիրներից մէկն է, որում մագաղաթի վերայ Բրիտտոսի 974 թ. Աւետարանի մեծագոյն մասը Մեսրոպեան զլիազոր, կըր երկամագրով է գրուած. մնացած մասի գրերը աւելի ուղղագիծ են, միջին Մեսրոպեան մեծ գրերով: Ամենայն հաւանականութեամբ երկրորդ զըրջութիւնը յետոյ է աւելացրած, նորոգելու ժամանակ, որ մի ուրիշ մատենանի մաս է եղել, Ապացոյց է դորան այն հանգամանքը, որ երկրորդ զըրջութիւնը ոչ թէ առաջին ուղիղ շարունակութիւնն է, այլ մի քանի տող կրկնութիւն է նախընթացի, եւ թէ երկրորդ գրիչը միայն շարունակող լինէր՝ հարկ չկար ամենեւին կրկնելու աւելորդ տողերը:

Այս աւետարանը երկու տեսակէտով հայագիտութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունի՝ հնագրութեան (Paläographie) եւ մանրանկարչութեան (Miniaturlereii), յատկապէս այն պատճառով, որ գրութեան ճիշդ թուականը մեզ յայտնի է: Այդ մասին տեղեկանում ենք 7^ր եղած յիշատակարանից: Ամբողջ երեսի վերայ գունաւոր գծերով մի խաչ է նկարուած. խաչի մէջ, յիշատակարանի մի մասը նաև խաչից դուրս՝ գծերի ուղղութեամբ եւ անկիւններում գրուած են Մատթէոսի սովորական նախագրութիւնը եւ զլիաւոր յիշատակարանը հետեւեալ բառերով. «Ի՛նչ քուականութեան Հայոց ցրեցի քուորք զաւեստանս եւ Յովնանս ծառայս քի եւ զիսկեցայ աշխարհս Ի՛նչ ամենայն աւարիւն իմ քս Ած առաջնորդ ինկացն յաշխարհից: Որք կարողայք քուորք զաւեստանս վնդիս քանակս եւ զիսկեցայ յիշեցիք, զի իմ յիշատակս քուորք աւեստանս եւ առ քս:

Խաչի վերեւից նոյն գրով նկարեցան քի եւ Եղիայ (ձախ կողմից անկիւնում) Մատայն քի աւագա քուորք... շարունակութիւնը տարբարազարար կըտրուած է (լուսանցքը) եւ միայն խաչի ներքեւի արտաքին անկիւնում մնացել են յիշատակարանի վերջին բառերը—յոնց եւ ծնադրաց իմաց:

Յիշատակարանի գիրը տարբեր է աւետարանի գրութիւնից. բովանդակութիւնն էլ ցոյց է տալիս, որ յիշատակարանի հեղինակը Եղիա քահանան է, իսկ մատենանի գրիչը Յոհաննէս անունով մէկը: Մարկոսի վերջում եւս մի փոքր յիշատակարան կայ, միջին Մեսրոպեան գրով. «իշխա սք զծառայնս քս զյովնանս եւ որորմայ»:

Ինչպէս ասացինք այս ձեռագիրը հայոց մանրանկարչութեան արուեստի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար եւ կարեւոր նշանակութիւն ունի. Ժ. դարից առաջ եղած ձեռագիրներ հաստատ թուականով միայն վեցն են յայտնի, իսկ մանրանկարներով զարդարուած շատ աւելի քիչ:

Հայոց ամենահին ձեռագիրը՝ Ազարեան ձեռարանի աւետարանը 887 թ. մանրանկար չունի * Մանրանկարներով զարդարուած ամենահին ձեռագիրը Վենետիկի Միսթարիանց մատենադարանի 906 թ. գրուած Մէքէ թագուհու աւետարանն է, երկրորդը՝ Մայր Աթոռի մատենադարանի հռչակաւոր փղոսկրեայ աւետարանը, որի մանրանկարները Ստեփաննոս կարծիքով ասորական ծագումն ունին ** Մնացածների համար տեղեկութիւն չունինք մանրանկարների ունին թէ ոչ: Հնագոյն աւետարանների թուի վերայ այսօր կարող ենք երկուսն էլ աւելացնել. երկուսն էլ Ժ. դարու զըրջութիւնն եւ մանրանկարներով զարդարուած: Նոյնից մէկը Ծրգութի աւետարանն է, միւսը Ժ. դարերիցի դաւառի Մեծչէն գիւղինը:

Ծրգութի աւետարանի մանրանկարները շատ կոպիտ են. նկարիչը արուեստի մասին դադաւար չունի. դէմքերը անորոշ եւ զուրկ արտայայտութիւնից. հագուստները երբեմն պատանից զանազանել դժուար է, անկարելի է երբեմն որոշել եւ պատկերի բովանդակութիւնը, եթէ գրուած չլինէին անձնաւորութեանց անունները: Նկարիչը հասկացողութիւն չունի մանաւանդ հեռանկարի (perspective) մասին: Այս պակասութիւնը նկատել ենք բոլոր մեզ յայտնի հին ձեռագիրների մանրանկարների մէջ, ինչպէս են: Մեծչէնի եւ մեր մատենադարանի մի քանի աւետարանների մանրանկարները, որոնք անկասկած Ժ. դարու, զուցէ եւ աւելի վաղ ժամանակի գործեր են, բայց առանց թուականի: Այս փաստերը կարող են զօրացնել Ստեփաննոս այն կարծիքը, թէ Ժ—ԺԱ. դարում Հայաստանում մանրանկարչութիւնը իրրեւ արուեստ գոյութիւն չէ ունեցել, այլ սկսել է ծաղկել միայն ԺԱ. դարից յետոյ.*** Սակայն ԺԱ. դարու կէսերից ընտիր մանրանկարներ ունինք: Մանրանկարների նկարագրութիւնը ապագային ենք թողնում, երբ առիթ կունենանք նմանահանութեամբ հրատարակելու:

Գ. Վ. Յովսէփեան.

Ինչպէս յայտնի է մեր ձեռագրատան փղոսկրեայ հռչակաւոր աւետարանը Սարկոսի Ժ. 9—20 հ. «Արիստոն երկցու» խօսքերը առանձին վերնագիր ունի կարմրադեղով գրուած: Այս վերնագիրը առաջին անգամ նկատեց Օքսֆորդի համալսարանի ուսուցչա-

* Զարբանական-Հայկական եկեղեցւորիկ. 1886 եր. 61.

** Էմիլամեի աւետարան. 1892. Վիեննա:

*** Նոյն գիրք. եր. 74:

պեա Կոնիերի (Conybeure) որով և աւետարանի հաշակը աւելի արարածուեցաւ և այդ առթիւ յօղուածներ և զրքեր հրատարակուեցան եւրոպայում: Այժմ մեզ յաջողուել է դանիլ նոյն հառաւորի հայերէն մի ուրիշ թարգմանութիւն երկու հնագոյն աւետարանների մէջ:

Հետեւեալ անգամ առանձին յօղուածով կհրատարակենք թէ այս նորագիտ թարգմանութիւնը և թէ աւետարանի ուրիշ հառաւորների վերաբերութեամբ մեր ժողոված տեղեկութիւնները:

Գ. Վ.

ՍՈՍՈՒՆԱՅ ԳՆՎԻԹ.

(խորայ քարառով):

Հնգայ Մելիք կնդի ինքն է հապաղաւ ամա կնիկ աստուածապաշտ, Չէնով Օգանի քիւրն է:

Փամանակ մը մնաց, էդ Հնգայ մելիքին երկու տղայ կըաւ. մէկն անուն Ապարը—Քերիմ մէկին Սինամ—Քերիմ:

Ժողովուրդը կըան Հնգայ մելիքի մօտ առին թէ.— «Ամեն օր մեր տղէկներ կը մօրթիս կարան, յէս օր չէ մեր աղիդ օրն ա, յէս օր չէ քիւ տղէն պտի բերես մերթիս»:

Հնգայ Մելիք կըաւ ուր կնկայ մօտ ասաց — Ապար մեր տղէկներուց մէկը կնիմ մատաղ:

Անիկ կանչեց Էրկու տղէն երբ—մէկ վրի մէկ չօքին կղիր, մէկէլ վրի մէկ չօքին կղիր—էլաց, բռնեց զուր տղէկներու Էրկու պագեց:

Տղէկներ խարցուցին.—Մէրայ, յորին կու լաւ:

Ասաց.—Յէս օր շարաթ ա զաղը կիրակի օր ա, ձեր խէր պոի տանի մերթէ ձգի կոքերուն:

Լուսուն էլաւ մէր, ամե տղին ձի մի կտուր. մէկ մէկ խորձի օսկի կտուր, ասաց.—Արթաք մըա Մարալ—Մելիք, ձեր քեռիք էն տեղն ա.—Չէնով Մարգիս Չէնով Օգան:

Գեացին խաասն Մարր, իրիկուն գեացին մըտ քեռեցներուն:

Չէնով Օգան ասաց — Սինամ—Քերիմ, Ապարը—Քերիմ, զու յորին էկաք էն Էրկրէն:

Ասին.—Մեր խէր մեզի տանէր կոքերուն մատաղ պտի էներ, մեր մէ տանց՝ գեացէք մըտ ձեր քեռիք.—Չէնով Մարգիս Չէնով Օգան:

Ասին.—Տեսիք իմալ կնդի:

Այժ օր մացին մըտ ուրանց քեռիք, էլան տսին քեռիք.—Մերք ձեզի չէնք կանայ տիւրէ գեացէք Աւան:

Էլան զարկին գեացին Աւան, փաշի գուս կայնան, փաշի մարդիկ էկան.—Գու ի՞նչ մարդ էք, առին:

Ասին.—Էկերինք փաշին կնդիք մշակ:

Գեացին փաշին խապար տուին, փաշէն էլաւ տանց.—Գու ի՞նչ մարդ էք:

Մերք Հնգայ Էրկրէն էնք:

Փաշին գուր էկան (հաճելի երեւցան), ասաց.—Գու ի՞նչ կասէք:

—Մերք էկերինք կէօ կնդինք քի մշակ:

Փաշէն ասաց.—Տարէք թեմիդ տեղ, կաթաղներ թաղէք:

Մէկ տարի էդ տեղ նստան, մացին:

Սինամ—Քերիմ Ապարը—Քերիմ ասաց.—Փաշէն մեզի բռնաւոր բռնեալ էս մէկ տարի յիլի էրթանք, փաշին առինք:

Էլան էկան փաշի մօտ, առին.—Փաշա, զու մեզի բռնաւոր բերեցիր:

—Չէ, ասաց, յորին բռնաւոր բերեցիմ, յէլէք գեացէք, ձեզի պատէք:

Էլան գեացին պատեցին, սեան քրդեր մարդուցի կըխաղան:

Սինամ—Քերիմ ասաց.—Ապարը—Քերիմ, մենք էլ էրթանք իւրտ էնոնց խաղանք:

Գեացին, որ մեկ ձեռ տուեցին, ուշաթափ էղան, ընկան:

Տեսան մարդ չմնաց, առան բռններ, զատար էկան փաշի գուս, գեացին փաշին խապար տուին.—Էլի տես, ինչ ա երած:

Փաշէն կանչեց զԱպարը—Քերիմ, Սինամ—Քերիմ ասաց.—Սինամ—Քերիմ, Ապարը—Քերիմ, զու էս ի՞նչ կնէք:

Ասին.—Փաշէն անուշ մնայ, մենք խաղանք, յրմա (տաղիւ) էղաւ:

Ասաց.—Գու զուսեղ աղնաւոր մարդ էք, էնորք ձեզի կանան զալաւ տան (ղիմանան), զիմ մէլ (անգամ մի կս) ամա բան չենէք, թագաւորն օ լաւ, տանայ իմ զլիւս կը զանի:

Էլան թորէին գեացին պատեցին, շարաթ մի մացին, գեացին տեսան օ բաղիրկեանի մարդիկ մարդուցի կը խաղան, փեա կը զանէն իրարու, հանաք կենէն ու կուգան:

Ասին.—Էն բաղիրկեանի մարդոց խեա մենք էլ խաղանք:

Այն օր ձեռ տուեցին, խելլոտն բնկան, առան բաղիրկեան, էկան փաշի դիւան կանեցուցին:

—Սինամ—Քերիմ, որդի, ասաց փաշէն, էս ձեր արած բան ի՞նչ ա:

Ասաց.—Էլ չենք կներ:

Չէն դնաց խոստա թագաւոր, թէ Վանայ փա-
շէն էր թրցող գալացող կը թաղէ:

Թագաւոր էլաւ քառսուն խոզի ճանրեց. —
Գեացէք էն փաշէն բռնէք բերէք:

Սինամ քերիմ Վալլ քերիմ էկան տեսան օ
փաշէն ուր նկյաթ էներ աւ ասին. — Փաշէն անուշ
մնայ, դու յորին քո նկյաթ էրերիս:

Ասաց. — Առէք էսա գիր, կարգացէք, չէ՞ ասի
թալան թուան մանէք:

Գիր առան կարգըցին, ասին. — Մենք կեր-
թանք պին բաշու. ճուապ կուտանք:

Էկան պին բաշու մտաւ ասին. — Գու էս մարդ
յորին բռնեցիս, մենք թալաներ էնք. փաշան խա-
պար չուէնք:

Ասաց. — Բռնէք ղէդոնք:

Ասացին. — Ի՞մալ թէ բռնէք, բռնեն ի՞մալ աւ
մենք չգինանք:

Ասաց. — Բռնենք տանենք մօտ թագաւոր:

Ասաց Սինամ քերիմ Վալլ քերիմին. — Վալլ
քերիմ, դու էն տեղէն արի, ես էս տեղէն, փշա-
ցուցէնք ղմեն:

Փշացուցին ղմեն. իրեք մարդ բռնեցին, ատրմ-
ներ քակեցին. շարեցին ի ճակատ. — Գեացէք, ասէք
ձեր թագաւորին, էլ կայ, էլ ճանփէ, իգայ,
Գեացին խոստան թագաւորին մօտ, թագաւոր տե-
սաւ օ պինքաշին ու էրկու խառ ատմներ շարուկ
ուրանց ճակատ, էկան:

Վանէց էն իրեք մարդ տարաւ, ասաց. — Էդի
ող ձեզի էրաց:

Ասին. — Էն փաշի առջի մարդիկ, օ էրկու
կոսիկ, աղնաւոր մարդ ին:

Թագաւոր էլաւ իրեք խաղար խոզի ճանփեց,
ասաց. — Գեացէք ղերկուս լէ, փաշէն լէ սաղ ըրո-
նէք, բերէք:

Էկան, օրերու մէկ խոստան ի Վան, թուղթ
բերին տուն փաշին, փաշէն առաւ ղթուղթ կար-
դաց, էլմ նկյաթ էրաց:

Սինամ քերիմ Վալլ քերիմ էկան, ասին. —
Յորին քո նկյաթ էրերիս:

— Չէ, ես ասի՞ գողութեն մենէք:

Առան գիր, գացին ասկրի փաշին, ասին. —
Գու էս ի՞նչ գիր ա ճանփերիս փաշին:

Ասաց. — Էս ի՞նչ գողութեն ա կենէք:

Ասին. — Մենք գողութեն չենք էնէ:

Ասաց. — Գու բռնաւոր էք:

Ասին. — Բռնաւոր ինչ աւ չգինանք:

Ասաց. — Թագաւոր ճանրեւ տանի բռնայ:

Ասաց Սինամ քերիմ Վալլ քերիմին. — Վալլ
քերիմ, դու էս տեղէն արի, ես էն տեղէն:

Չմեն ղարկին սպանին, մնաց իրեք խոզի ա-
տրմներ քակեցին, շարեցին ճակատ, ասին. — Գեա-
ցէք ձեր թագաւորին էլ կայ, էլ թը ճանփեւ:

Գեացին խոստան թագաւորի քաղաք, ասին

թագաւորին. — Թը քու մարդիկ էսմա խայտառակ
էկան:

Գնաց տեսաւ, օ հօ, խայտառակ օ խայտա-
ռակ:

Թագաւոր ժողովեց վեց խաղար մարդ, ճանփ-
խեց, գեացին խոստան Վան փաշին. փաշի մարդիկ
լուսուն էլան դուս տեսան ասղին, քարին, թփին,
խլին հաշիւը կայ, չատրրին չկայ, էկան թուղթ
բերին տուն փաշին, փաշէն կարգաց սեւաւորաւ,
թէ էս ի՞նչ բան ա:

Սինամ քերիմ Վալլ քերիմ էկան, ասին. —
Փաշէն անուշ մնայ, յորին էս էտմա էղեր:

Ասաց. — Զեր էրածն ա:

Սինամ քերիմ Վալլ քերիմ թուղթը առան
ու գեացին, տարան սերասկերի մօտ, ասին. — Սէր-
ասկերը անուշ մնայ, էս ի՞նչ թուղթ ա:

Ասաց. — Էկերի փաշէն ու ղենու մարդիկ ըրո-
նէք տանիք:

Ասին. — Տանիք դոր:

— Թագաւոր կայ աշխարքը, տանիք թագաւո-
րի մօտ բռնաւոր:

Ասին. — Բռնաւոր ի՞նչ ա:

Թագաւոր կայ, պտի տանիք ձեզի բռնայ:

Ասաց. — Սինամ քերիմ, դու վերեւուց արի,
եւ ներքեւուց:

Սպանեցին ղմեն ու կոտրեցին, մնաց իրեք
խոզի, բռնեցին ատմներ քակեցին, շարեցին ճա-
կատ, ճամփեցին թագաւորի մօտ:

Թագաւոր տեսաւ օր խայտառակ էղան, էկան,
ասաց. — Տիւնէն պտի էնիմ ասկեար ու էրթամ:

Իրեք մարդ. — սինօգապետներ էկան մըտ թա-
գաւար, ասին. — Թագաւոր, էս մարդը կոց մօտէն
վաղն արի, էս մարդը կոց մօտէն վնաս կուգեալ:

Ճուղապ էկաւ Վանի փաշին. — Էդ էրկիր լաւ
տիրապետէ, Փաշան խարճ ու խարաճ ժողուեց, լը-
ցեց ուր խաղինէն:

Հինգ տարի մնաց, Սինամ քերիմ Վալլ քերիմ
ասին. — Էլէք էրթանը միւր խօրը աշխարք:

Փաշէն իղին չէտուր. — Չեղի իղին չկայ, կե-
րէք, խմէք, թագաւորական ապրէք:

Էլան ասին. — Միղի իղին էլ տաս՝ կերթանք,
չտաս էլ կերթանք, չկայինք:

Չիանք խեծան, էկան փաշի դուռ, կանչին
փաշին ասին. — Փաշէն սաղ մնայ, մենք չկայինք,
դէ, փաշաւ մացի բարի:

Փաշէն էրեր խաղինի դուռ էրաց, խորճի մի
օսկի տուեց ու գրեց ճանփախ ասաց. — Գէ, գեա-
ցէք, Աստուած ձեր բան յաջողայ:

Էլան էկան խոստան ուրանց էրկիր, օր շարաթ
օր էր, գեացին Հնգայ մեղիքին ասին. — Մեղիք, քո
աչքի լիւս, տղէկներ էկան:

— Էս օր շարաթ օր աւ ասաց, տեսար իմ
կոքերու ղօրութեն:

Լիւս կիրակի էկաւ մըտ տղէկներ. — Դու բարի էք էկերոյ ասաց. դու գիտցաք իմ կոքերու օրն էր. աղիզ օր էր, օր տանիմ ձեզի մատաղ էնիմ.

— Մենք գիտցանք քո կոքեր զօռ էն, մենք էկանք մեզի մատաղ էնես.

Լուսուն խէծան ձիանք, գեացին կոքերու մօտ, տղէկներ խաբցուցին. — Մեղիք անուշ մնայ, դու մեզի յորին իս բերի.

— Բերերիմ ձեզի մատաղ պտի էնիմ կըռքերուն, մեր կոքեր զօրաւոր ին.

Ասին. — Օր զօրաւոր ին. արի քե մօրթենք. թէ քեզի սաղցուցին, արի մեզի մատղէ.

Բերին զխէր մօրթեցին.

— Դէ, ասաց Աինամբերիմ Ապալքերիմին, դու ներքեաց արի, ես վերեուց.

Ինչ օր կուռք կէր զըմեն կոտրեցին, վըլ-վըլուն ճըվճըվուն ընկեաւ մէջ կոքերուն. չար թշնամիք կոքերու միջէն յէլան փախան, էն ինչ օր խաչապաշտ էր ընկեաւ աջակողմ, էն ինչ օր կըռքապաշտ էր ընկեաւ ձախակող, զըմեն կտուցին ինչ օր կոռապաշտ կէր.

Իրեք խարիր ճան թմաւ վերէններ ինչ օր Ասաուած պաշտ կեր. էլան բարձին վըր դէմէցներուն ինչ օր կէր Հնդայ մեղիքին, առան ուրանց մէր, քիւր, էկան Մարր, գեացին ուրանց քեռու տուն, շէնով Սարգսի, շէնով յՕվանի տուն. էլան իրեք խարիր ճան էլ Մարրայ ըռնին, առան էկան զըխ Սասուն.

Էկան տեսան օ բարակիկ ջուր մի, կը զանի մեծ գետ մի կիսէ կընցնի. էն տեղ ասաց. — Մենք զօրպա, էս ջուրը զօրպա, էս ջրի վրէն մեր շէնլըք շինենք.

Ուրանց տներ էն քիչ ջրու վրէն շինին. մնաց ժուկ ու ժամանակ մի. Սինամբերիմ, Ապալքերիմին էլ կարգեցին, Աստուծոյ խրամանքով Սինամբերիմի կնիկ մնաց էրկու խողով, էկաւ ինք ամիս ինք դաքիկա թմաւ. պարկաւ էրեր Աեգոն ու Դաւիթ.

Էլան վախենեւուն տարին թալին Մարր, օր չկան սպանին.

Աեց տարի մնացին Մարր, տեսան ինչ կանտար քուրգ կայ, պտի Սասուն աւիրեն.

Շէնով Սարգսի, շէնով Օվան էլան ասին. — Էրթանք Մարրայ մեղիքի մօտ, Դեացին Մարա մեղիքի մօտ.

Մեղիք ասաց. — Շէնով Սարգսի, շէնով Օվան, դու յորին իք էկեր.

— Մենք էկեր ինք. քրդեր զՍասուն պտի աւիրեն, էկեր էնք օր եան Աեգոն՝ եան Դաւիթ տաս, տանինք.

— Լուսուն ձեզի բան մի կանեմ.

Յէլաւ լուսուն Մարրայ Մեղիք կանչեց իրեք . . . որ մարդըկոց մօտին էրեր, էրաց . . . մէկ մէկ վերու փօսթ էրեր, թալեց էդոնց թեւերուն.

ամէկ մանին մէկ զանգիւլակ կախեց, ասաց. — Դեացէք, Աեգոյին ու Դաւիթին ջըռպէք, տեսնինք կը վախնան.

Առջին յէլան գեացին Աեգոյի օտէն, Աեգոյի աշքեր որ առաւ էնոնք, զինք լաւոտեց. յէլան գեացին մըտ Դաւիթ, Դաւիթ քաշեց թուր, ընկեաւ էտեններ. օր խասեր զիրեք լէ պտի բրդեր, Փախան գեացին մըտ Մեղիք, ասին. — Մեղիք, Աեգոն զինք լաւոտեց. անուն մնաց ցոռու Աեգոյ Դաւիթ օր խասեր զմեր իրեք լէ բրդեր օխչրի ոյէս. ջորով փախանք, պրծանք.

Ասաց. — Խը լուսուն Աեգոն տանք թըխ տանին.

Լուսուն յէլան, Աեգոն տուն, առան գեացին, էկան էլան Սասուն, Օխչար զիւգեան քրդեր կը զանեն տանին, կասին. — Աեգոյ, յէլի, բրդեր յէկան զթալան կը տանին.

Աեգոն խիլ տեղից ժաժ չի գետայ.

Եօթ տարի յիմալ քեաշեց, շէնով յՕվան, ձէնով Սարգիս խօսքեր էրին մէկ. Հատիկա լցին, տարան Մարրայ մեղիքին, ասին. — Մարրայ մեղիք անուշ մնայ, զԴաւիթ տուր, տանենք. Աեգոն ուր տակը կը լաւօտէ.

Ասաց. — Լուսուն կը տանիք քեառսուն բասամաղ նարտիվան, Դաւիթին կիջուկ մաղազի մէծ. կը տանեն Դաւիթին կիջուցին մաղազին.

Շէնով յՕվան ու Սարգիս իրեք օր մացին, յէլան գեացին, Մեղիքի մօտ նստան, ասին. — Մենք էկերինք, որ Դաւիթ տաս տանինք.

Ասաց. — Դաւիթ էսա իրեք օր մեռեր ա.

Շէնով յՕվան ասաց. — Դեացէք իրեք խատ գեօմշու կաշի բերէք, էրկու խատ էլ ճօպան բերէք.

Բերին. գեօմշու կեաշին կապեց մեծք, երկու խատ ճօպան էլ փաթեց վերէն, ասաց մեղիքին. — Ես պտի պօռամ, բալքիմ Դաւիթի ուշքն ա գեացէ, որ իմ ձէն յուր եղի, լսայ, գեղի կիւգետայ.

Պայնաւ բօռաց, ձէն ընկեաւ Դաւիթի անկեաւ, Դաւիթ ձեռներ թալեց, առաւ պատեր, լօխպըրտաւ.

Շէնով յՕվան մէկէլ օր բօռաց, Դաւիթ ելաւ կանաւ, շփռտուն դրեց դռներ.

Էկան մեղիքին ասին քի. — Դաւիթ մկայ զըռներ յըմեն պտի կոտուտայ, Խանին ու առան էկան զԴաւիթ.

Մեղիք ըսեց. — Դառէք, գեացէք, Առան էկան Սասուն. բերին գեառներ տուն Դաւիթին օր տանայ, արծայ, Դաւիթ առաւ գեառներ, գնաց չօլ. ինչ խըգար լապզտրակ, աղուէս փախան, լարեց ըռնեց, բերաց, էրաց մէջ գեառներուն. տեսաւ գիւրեր փախան, բերաց էրաց մէջ գեառներուն, արծերն էլ ըռնեց, բերեց.

Յիրկուն գեացին յառեջ, տեսան օր թէ մէկ

խաղար էր, էրէ իրեք խաղար, առաւ էկաւ. արուն յելեր Դաւիթի յոտներուց կերթէր:

Չէնով յՕվան, Չէնով Սարգիս զեացին յառէջ. — վրբ մեր արևուն գեայ. էս ինչ ես էրեր, Դաւիթ, էս ինչ ին:

Ասաց յըմեն բաշ զեառին, բաշուլ ին, էսոնք օջիսար ին:

Առան բերին զեամեցին:

Լուսուն աղօթքան օր բացուաւ, Չէնով յՕվան ըսեց, — Իորպան էղիմ իմ Դաւիթին, թող իգա ջանապարհներ թէրթան:

Ջանապարհներ թորկեցին, զառներ լէ տարաւ չօլ, զարձաւ էկաւ:

Չէնով յՕվան կանչեց, օսկերիչ էրեր, ասաց, — Իմ Դաւիթին ջուխտ մի պողպարե սօլ շինես. մէկ խառ էլ էրկթէ կեռ շինես, Օսկերիչ շինեց, բերեց խաղուց Դաւիթին:

Դաւիթին մէկ մէր, մէկ քուր կէր, յիրկնէ յիրկուն օր գիւզէր, կերթէր մօր խեան ու քիւրօջ կը գրուցեր, նոր կերթէր մըտ Չէնով յՕվան, մըտ քեռիք:

Յիրկուն մի Դաւիթ եկաւ մըտ մէր, խարցուց, — Յո՛ւր ա իմ քեռին, Ասաց, — Մարայ Մեղիք ճամբիներ խարաճ կուզայ. քեռին զեացեր խաղիւնէն բացեր ա օր խարաճ տայ:

— Էդ մարդիկ յո՛ւր ին:

Ասաց, — Քեռ քեռու յօգէն ին:

Յեկաւ, գնաց յօգէն, ասաց, — Դու ի՞նչ մարդ էք:

— Մարայ Մեղիք ճամբիսէ, խարաճ ու խարաճ կուզինք քեռ քեռու մօտէն:

— Ի՞նչ խարաճ, ես չըմ ճանչնայ ինչ ա խարաճ:

— Սասուն Մարայ խարաճ պտի տան:

Գնաց չուան էրեր, զերեք լէ զրեց խըտ իրար կապեց, քեռին էկեաւ տեսաւ օր իրեք լէ կապեր ա: Գնաց Դաւիթի մօտ խնդրուաւ թի, — Դաւիթ, արի էդ մարդիկ յարձկայ:

Դաւիթ քեռու խօսքէն չէլաւ. էդ մարդիկ յարձկեց:

Յէկան յըռըգեան, թորկին զեացին ի Մարայ Մարայ մեղիքին խաղար տուն թէ Դաւիթ էսա սոսըրաթ խանեց մեր զեռօխ:

Մարայ մեղիքն յէլաւ քեռասուն խուզի զրստեց. ասաց, — զեացէք եօթ տարուայ խարաճ խըտ իրար ժողուէք:

Էկան խեճան էկան Սասուն, Չէնով յՕվանի տուն իջան:

Յիրկուն Դաւիթ էկաւ, ասաց, — Մարէ, քեռին դո՛ւր ա:

— Գեացեր խիղին բացեր ա օր Մարայ մեղիքը եօթ տարուան խարաճ տայ, ինտա ա էրէ, կուզայ:

Դաւիթ յէլաւ, գնաց տեսաւ նստած օսկին կը չափին, ասաց,

— Կոտ տուէք ձի:

Կոտ մօտուրներուց առաւ, շրջեց, շրջոն թարա՛ զարտակ կոտ կը չափէր, զարտակ կը լիցնէր ջուալ, օսկի չկանէր մէջ, մարդիկ քեռուն ասին, — Էնա կոտ առ էդոր մօտէն կը զրկինք, կը սխտի:

Դաւիթ կոտի սիւսաճախ առաւ, ընկեաւ մըջ մարդեկանց. Յըր սպանեց, իրեք մարդ լէ բռնեց, ատմներ քեակեց, շարեց ճակատ, — Դէ, զեացէք, ասաց ձեր ըռէին, ճամբեց Մարայ մեղիքին. էնոր յէլան յէմալ խայտառակ զեացին մըտ Մարայ մեղիք:

Դաւիթ յէլաւ քեռասուն խառ չամիչ զրեց ծոց, գնաց Մարանթու բանձրիկ ուրըր Աստուորածին, քեռասուն օր ճգնաւ, յօր մէկ խառ չամիչ կերաւ. քեռասուն օր թմաւ, խրեշտակ Ասուն էկաւ Դաւիթին էրազ, — Դաւիթ, ասաց, քեզի խառ պատրազեն էկաւ, էկաւ թուր կէճակին, Քոռիկ Ջալալին, Բօզրէ - Դաւին:

Դաւիթ իրեք խեռ իմցաւ օր էրազ էր:

Յեկաւ Դաւիթ Ասու խրամանքով մաղազի դուռ էրաց, իշկեց օր պատուխան զրուկ ա խառ - պատրազին, լուս չորեք դիմաց կամարակապ կապէ, վերէն կայնէ, իշկեց խրեղէն թուր, թուր կէճակին, Քոռիկ Ջալալին, Բօզրէ - Դաւին:

Խրեշտակ Աստուրծուն ինչքան առէջ ասաց, — Դաւիթ, վրբ խառ - պատրազին երգում չուտես, որ կերար, կը պատիճուիս. երգում վրբ թրի պալչըին կեր:

Խրշտակ էնդէն աներեղթ եղաւ:

Դաւիթ առաւ խառ - պատրազին զրեց ծոց, թուր կէճակին կապեց վրէն, Քոռիկ Ջալալին խեճաւ եկաւ, էլմէ ասաց:

Գեացին Չէնով յՕվանի — Դաւիթ էկաւ, ասին:

Էն մարդիկ օր զեացին Մարայ Մարայ մեղիք օր տեսաւ էսա խայտառակութեն, յէլաւ ասկեար էրաց, Կուղիկ - Բաթիկ ուր տղէն էրաց սարասկեար, զրեց խըտ ասկրին, ճամբիսին Սասուն:

Էկան ռաստ էկան Սասունցի կնկտեկաց, կընկտիք ասին. — Դո՛ր կերթաս:

Բատիկ ասաց, — Կերթամ Սասուն, բերիմ քեռասուն կնիկ, քեռասուն աղջիկ, կը տանիմ չաղմաղին:

Ընկեաւ էկաւ Սասուն, չատրներ զանեց բուր, լուսացաւ, յէլան տեսան օր չատրներ Սասունայ բողոր փաթեր ա. էկան Դաւիթին խաղար տուն: Դաւիթ բերաց 40 խիտր բամբակ էղիւր մըջ խօրջմէքներուն, նոր էղաւ ուր ոտներով, խաղեաւ: Բերեց 20 զիգր բամբակ էղիւր խօր քօլցի մէջ. նոր էղաւ էղիւր գլօխ: Քոռիկ — Ջալալին էրիւր 40 զիգր բամբակ փաթեց. նոր զեկաւ քեռաշեց վրէն, բերեց 40 զիգր բամբակ փաթեց ուրին, զուր խօր քեռամար կապեց:

2էնով յՕգան եկաւ ասաց,—Դաւիթ խորպան էդնիմ քեզի, կերթաս քեօ խօր կաթնաղբուր կայ, էն քեախ օր կը տանիս զՔոռիկ—Ջալալին օր ջուր խմայ, զբամբակ յմէն թափայ, նոր թող ջուր խմայ, օր Ասու խրամանքով կը լցուի չեղի պատուի, քեօ ջղմաներուն բամբակ կը թափես, քեօ միջաց բամպկներ, նոր ջուր կը խմես:

Դաւիթ էլաւ խէծաւ զՔոռիկ—Ջալալին ընկեաւ ճամբան գնաց ի խօր կաթնաղբուր, Դաւիթ մոտցաւ քեռու թամբին, քեռին քնաւ երած տեսաւ օր աստղմը յէլաւ, խաւար էղաւ, կանչեց, 2էնով Սարգիս եկաւ, էն վաղթն ու օր քիչ էր մացէ Դաւթն ու ուր ձին պատուէր, կանչեց թի էրկու գմշու կաշի բեր ձի ու էրկու ճոպան, մկայ իմ յաչքեր քեռունայ, Դաւիթն ու քուռիկ ջալալին կուռին:

Էլաւ կապեց մէջքն ու բռնաց Սասունայ սարի զլեօխ:

—Դաւիթ, սէրն Ասուն, իդա բամպկներ թափայ, մկայ համ դու կը պատուիս համ քուռակ:

2էն գնաց խասաւ, ընկեաւ Դաւիթի անկեաճ, հմա շտակ չխասկըցաւ, մէկ էլ բռնաց,—Դաւիթ, թէ գեթ իս իմցի, թի քնած իս լսի:

Դաւիթ յէլաւ, զբամպկներ յըմեն թափեց, Քուռիկ ջալալու խօլան պրծուց թափեց, խօլան թալեց, . . . ծակ, բերեց ուր մէջք պրծուց, շորեր խագեաւ, Ասու խրամանքով լցուաւ, ու յելաւ խաչ հանեց յերես,—Եա խացն ու գինի, Տէր կենդանի, Մարութայ բանձրիկ Աստուածածին, Խաչպատրաղին, Խեծաւ Քուռիկ ջալալին, գնաց Կուռիկ, բատիկ ի յառէջ, կպնա կոխ:

Բերեցին քեռման թալեցին, Դաւիթ չկեարցաւ քակեր ձիու ոտներուց, 2էնով յՕգան քնաւ, էրազ տեսաւ օր լուսու աստղ խաւար էլաւ,—Եա ման էրկու գմշու կաշի ասաց, բռնաց,—Դաւիթ, ասա խացն ու գինի, Տէր կենդանի, Եա Մարանթ թուկ բանձրիկ Աստուածածին, Խաչպատրաղին:

2էն գնաց ընկեաւ Դաւթի անկեաճ:

Ասու խրամանքով կանչեց, քեռման քակեց, զասկեար յըմեն ջարդեց, Կուռիկ Բատիկին սաղ բռնեց, ատմներ քակեց, շարեց ճակատ,—Գէ, գնա Մարայ մեղիքին ասա, էլ կայ ճամբխայ:

Կուռիկ—Բատիկ գնաց էլման կընկտոց ըստտ էկաւ, կընկտիք ասին,—Բատիկ, քարոտ բերան, քեռմին էլաւ էրան—էրան, գնաց լցուաւ Բատիկ բերան, ուր ա ասին, քեռսուն կնիկ, քեռսուն խարս, քեռսուն աղջիկ կրերիր:

Բատիկ գնաց խասաւ Մարայ գեացին Մարայ մեղիքին ասին:

—Բատիկ էղաւ խայտառակ, էկաւ:

Մարայ մեղիք յէլաւ, աշխար յըմեն էրաց ասկեար ու էկաւ ի Սասուն:

Օր օրերուց մէկ յէլան տեսան քար ու թը-

փին հասազ կէր, Մարայ մեղիքի ասկրին չէր, Էլան խապար տուին Դաւիթին:

Դաւիթ ու Վէգոն էլան խեծան գեացին, տեսան օր Մարայ մեղիք զլոխ զրէ վըր մօր չորքին, քներ ա, մերն էլ թիկնէ քնէ:

Գեացին մօր մէկ ծիծ Դաւիթ բռնեց, ծծեց, մէկ էլ Վէգոն:

Մարայ մեղիք իմցաւ, յէլաւ տեսաւ օր Դաւիթ ու Վէգոն ընկած մօր ծծեր կը ծծէն, յէլաւ օր Դաւիթն ու Վէգոն բէրաղդու թիւնով սպաներ, մեր խայիլ չեղաւ, թէ բէրաղդու թիւնով յօրին կըսպանես, Երկուսն էլ իմցան, յէլան նստան:

Մարայ մեղիք յէլաւ, զիւրդ տաւ ձեռ, իրեք դիր դիրդ զարկեց Դաւթին, Դաւիթ զայար բօշաթմիշ կէնէր, գիւրդ գետին կը բուռ թէր կընցնէր, Իրեք դիր էղարկ գիւրդ ընցաւ, Դաւիթ սալամաթ պրծաւ:

Մէրն էկաւ Դաւիթի մօտ, ասաց,—Դաւիթ, մէկ կիտաս Աստուծուն խաթր, մէկ կիտաս իմ ծծի կաթին խաթր, մէկ զըրպ զարկ:

Բերին քեռսուն կեազանոց խոր փորին, զՄարայ մեղիք գրին ինէ, քեռսուն էլ գեօմշու կաշի թալին վրէն, քեռսուն էլ ձիու փալան բերին լցին վըր Մեղիքին:

Դաւիթ էկաւ ասաց.—Յուր ա Մեղիք:

Ասին.—Էնա տեղն ա:

Դաւիթ ասաց.—Եա խացն ու գինի . . . քեռաչեց թուր-կէծակին, թալեց, ասաց խէրիք ա խոր քեակէր, եօթ տապաղա թուր իջաւ գետին:

Քեակին տեսան օր Մեղիք կայնուկ էր, ասին.—Մեղիքին բան չէ էղեր, Օր պաղաւ, կտորմ գէն ընկեաւ, կտորմ գէն:

Դաւիթ Մարայ խարճ ու խարճ կապեց օր տան Սասունայ, կոխ օր վերջանք գտաւ, Դաւիթ դարձաւ էկաւ ուր տուն:

Կապուտ Կողկայ Խանդուղ խանմ կայ, կանչեց էրկու խատ աշղ էրեր, Դաւիթի անուն յսեր էր, ասաց.—Առէք իդա ճանկ օսկին, գեացէք, Դաւիթ կայ, էնօր տոնէջ զիս գովացէք:

Յէլան էրկու աշղ էկան ի Սասուն, Դաւիթի մօտ իրեք օր խաղ ասին, յօր զիր մի զԽանդուղ խանմ կը գովեն:

Դաւիթ յէլաւ, ասաց.—Էլ չըմուզի խաղ, ասէք, գեացէք:

Յէլան եկան Խանդուղ խանմի մօտ:

Խինդ օր մնաց, յէլաւ, Դաւիթ ձին խեծաւ, գնաց Կապուտկող Խանդուղ խանմի մօտ:

Խանդուղ խանմ իշկեց ձիաւորմ էկաւ, ասաց.—Ես Դաւիթն ա:

Իջաւ էկաւ Դաւիթի յառէջ տաւ, էլաւ վեր, նստաւ:

Խանդուղ խանմ իջաւ էկաւ տակ, Քաւթի մեծ պարան թալեց ու յէլաւ մըտ Դաւիթ, 2եր

տարաւ պատի խաճարս պաղէր Խանդուգ խանմին, Խանդուգ խանմ՝ դըրն մի զարկեց Պաւիթի դօշ. Պաւիթ ասաց. — Վաղտաւ էդի մէկ դըրր պտի քեզի զանիմ:

Մնաց չար լուսուն. Խանդուգ խանմ ճամբիսց պողպտէ սուն մի ճամբիսու վրէն տնկեց, Պաւիթ յէլաւ իշկեց, խարցուց, էգ ինչ ա:

Խանդուգ խանմ՝ ասաց. — Եօթն զօռեղ փայլեման էկան իւրտ ընծիկ կոխ:

Ասաց. — Պաւ յոտի. ես կերթամ:

Յէլաւ էկաւ ճամբիսուն, տեսաւ սուն տնկուկ, քեաշեց թուր. — կէծակին զարկեց սան, կարեց:

Յէմալ կտրեց, էն իմցաւ չէ կտրէր, մէկ էլ թալեց էլման կտրեց, չիմցաւ, անիծեց ուրին:

Թուլցի թեկի, օր չաւիրի անուն կտրծին:

Ասու խրամանքով քեամիմ յէլաւ, շնկշնկեաց, պողպտէ ծառ էկաւ 8 կտոր, ընկեաւ:

Գարձաւ օրշնեց, Ասու խրամանքով եղաւ աւաղքու Պաւիթ:

Խեծաւ ձին գնաց էն եօթն փաշլիվանի մօտ, ասաց. — Ախրդիք, մենք գիւլաշ կայինք, որ որ կօխեց, Խանդուգ խանմ՝ առնի:

Եօթնի խինգ Պաւիթ զրեց գետին, մնաց էրկուս էն մէկն էլ էկաւ. Խանդուգ խանմ խեծաւ ձին, շորեր փոխեց, էկաւ Պաւիթին ըրաստ, Պաւիթ էն էրկուս լէ զրեց գետին, Խանդուգ խանմ խեծաւ ձին, փախաւ. Պաւիթ ընկեաւ էտեւ, Խանդուգ խանմ զինք թալեց ի ժամու մէջ, էկաւ թուր թալեց օրթալիս խորան, բլուց. Խանդուգ խանմ ասաց. — Խերիք ա մէկ խեւ ես էրկուս կերէր:

Գնացին սարէն, քնան. բարի լուս բացուաւ. առաւ զԽանդուգ խանմ, խեծաւ էկաւ վըր կարմընին, տեսաւ օր իրեք զոռեղ լէ էգ տեղ:

Զօռեղներ ասին. — Պաւիթ, էգ տեղ կային:

Պաւիթ ասաց. — Երտ ընծի կնիկ կայ, տանիմ տուն, դառնամ գեամ:

Ասացին. — Երկուս կեր վըր էս Խաչ-պատարալին:

Երաց օր ձեռ զանէր վըր թրի պաշլիլին, ձեռ մոցաւ զանէց վըր Խաչ-պատարալին:

— Պէ, ըսեցին. գնա:

Զոռեղներ մացին էգ տեղ:

Պաւիթ յէլաւ էկաւ Սասուն, եօթն տարի մընաց, օր վըր աւուրբըթլաւ, ուժ գնաց, էգաւ եօթն տարուան մեռելին խոտաւ:

Եօթն տարին օր թմաւ, յէլաւ առաւ Յոան Վէգան, գնաց, էկաւ վըր էն կարմունջին, տեսաւ օր էն իրեք զոռեղ ուրանց խօստման վրէն զըռ իդա տեղ կայնուկ ին, Գնաց մըտ էտ զօռեղներուն, Զօռեղներ զարկին սպանին զՊաւիթ. Յոան Վէգոն առաւ զԽաչ-պատարալին թուր. կէծակին զԳոռիկ. — ջալալին:

Խանդուգ խանմ մնաց էրկուս խոգով. ին ամիս, ին դամ, ին տագագին, զարկաւ էրեր Պաւիթի օրդի Պաւիթը:

Պաւիթ մօր մօտէն օր պրծաւ, ընկեաւ ի գետին, ձեռ խփուկ էր, Աշխարք թափաւ, չը կեանքան բացած էն, մէր ձեռ էտուր ինէ, Ասու խրամանքով ձեռ բացուաւ Տեսան օր մօր ջկրներուց արուն էր քակեր էր բերէր էր:

Խառաւ 12 տարին, Ելաթ աւիրեց, ինչ խրտար ճարտու քար կէր, էրաց էրկուս կտոր, աշխար տակն ու վրայ արեց, աւերեց ու գնաց մտաւ մըջ Երզրէ-քեարին, Պըռ Տալա էն տեղ ա չուր ցորին ի խոտ էդի, խաց մասուրմ, օր յեղնի էլման աշխարք աւիրայ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻՔ

Ի՞նչ արժէ ոյժմեան արժանաւ մի ուսմբ. Ամերիկացի 13 մասնաւորեան թնդանթից արձակուած ռուսի կշիռն է 100 գրամնեայ, եւ արձակելու համար պահանջվում է ոչնուպ քան 550 գրամնեայ ընտել վառ օդ, որն մի գրամնեայ քան այն տեղ արժէ մօտ 1 ըուբլի, ուրեմն միայն վառ օդի ծախքը կը լինի 550 ըուբլի: Աւելացրու նաեւ Ամերիկացում խիստ թանկ նստող ռուսի, որն զինն է 1340 ըուբլի, մօտ 50 ըուբլի մանր ծախք եւ, եւ այն ժամանակ արձակուած մի ռուսի արժէքից կաճի մի շնչին թիւ — 1940 ըուբլի: Աւ օրովհետեւ ոյդպիսի թնդանթով մի ժամում կարելի է 25 ռուսի արձակել, ուրեմն մի թնդանթի մի ժամուայ ռաբակոմութիւնը կը պահանջէ 48,500 ըուբլի կըր ծախք: Այս ահա զին ծախքը դեռ եւ քիչ է տուրպէզօ կոչուած ծախաւերի համեմատութեամբ, որ 7-ից մինչեւ 8000 ըուբլի է արժենում:

Հիւս ժամանակների հիւսանդանդներ. Նոյն իսկ յունաց եւ հռովմէացոյ պատմութիւնից ոչ մի մատենագրական յեշտատեղան չուենք, որ հաստատա դադարաւ տար, թէ արդեօք հին ազգերը ունեցել են մեր հիւանդանոցներին համապատասխանող հաստատութիւններ: Թէպէտ Հելպերաուէը խօսում է Էսկուլապի տաճարն մէջ ինամոմ հիւանդներին վերաբերեալ իւր արած զիտողութիւններն մտնին բայց այդ հաստատ կտոր տեղեկութիւնները անկարելի հեռեկանել թէ տա-

ճարը հետ մի հիւանդանոց կցորդած է եղել: Այս պատճառով խիստ հետաքրքրական է Յիւրիկի մօտ գտնուած մի յայտնութիւն. այն տեղ հռոմէական տաճարներէ մէջ տեսել են 14 փոքր խցիկեց բաղկացած մի շէնքի հետքեր, նոյնպէս ևս բազմաթիւ առարկաներ, որոնք անշուշտ հռոմէական բժշկներէ և վերաբոյժներէ գործածելու իրեր են եղել, ինչպէս զոր օր. փոքրիկ խողովակներ, ունեղէններ, բաճակներ, խաղաղահարկներ, գլխաւորներ, չափեր, սպեղանու աղիկներ և այլն: Աստի հաւանական է, որ ասոնք հռոմէական եօթներորդ և ութերորդ լեզէսնի հիւանդանոցի մնացորդներ են:

* *

Ապագայի լուսիկ. Մեր լուսիկն, կասկած չկայ, կարօտ է կառարեւադարձութեան: Թէպէտ արդէ լուսիկներէյ թունաւորուելու աւելի ապահոված ենք, որովհետեւ անոնք «վառվում են միայն գորշ մակերևութին շփուելուց», բայց մի և նոյն ժամանակ կորցրել են հին թունաւոր լուսիկներէ խիստ յարմար առաւելութիւնը, որ արձակ համարձակ կարող էին քսուել ամեն բանին, և ոչ թէ միայն գորշ մակերևութին: Աւստի և քիմիկոսները վաղուց ճշնում են «ապագայի լուսիկ» հարեւ յայդպիսի երկու միաւորեալ յաւիտութիւններով, այսինքն որ թունաւորող չլինի և ամէն բանից լուսանող լինի: Բեկլիական տէրութիւնը մինչև անգամ մի խոշոր մրցանակ է նշանակել այդ կնճիւղը լուծելու համար: Ինչպէս երևում է Լոնդոնի մի մշակ արդէն գտել է ցանկացած գիւտը: Գլխաւոր գործն այն էր, որ զեղին փոսփորի գործածութիւնը վերանորոգելու վրային իւր թունաւոր յատկութեամբ խիստ վտանգաւոր է: Իսկ կարմիր կամ ամորֆ (անկերպութեան) փոսփորը խոլատ անվնաս է, նոր լուսագանգուածի մէջ ի հարկէ կարմիր փոսփոր կայ, բայց խառն քլորաթթու կալիւնի հետ: Այս երկու նիւթերի խառնուրդից շատ անգամ շինվում է մանկական ատրճանակի ասարող սխաւաակը, ապա ուրեմն միայն այդ նիւթերից շինած լուսիկն կուենանար խիստ անտանելի բոնիկէ յատկութիւն, հետեւապէս աշխատել են նոր լուսագանգուածի ներգործութիւնը մեղմացնել ուրիշ յարմար խառնուրդներով:—«Ապագայի լուսիկն» հնարող Լոնդոնի մշակը չի յափշտակվում բեկլիական տէրութեան մրցանակից և կամենում է որ իւր գիտնի մեծ վաստակը անգլիայի գործարաններէ համար պահուի:

* *

Երկարագործութեան վերաբերեալ խիստ կարեւոր

գիտ. Հոշէ և Լադրանթ Բեկլիացի ֆիզիկոսներ այնպիսի գիտ են արել, որ անտարակոյս ծայրէ ի ծայր պիտի կերպարանաւորուի յիշեալ արուեստը: Արշաւի որ անհատաաւել թուի, այսուհետեւ նորա հնարաւոր են կայուն ցանում երկաթի ձողը կամ կարմիր սաքացնել՝ առարջրի մէջ միտելով: Այս հրաշքը հարկաւ ելեքարականութեամբ է կառարվում: Այն ամանը, որի մէջ որ ձողը թըջվում է, և այն ունեղիքը, որով որ ձողը բռնվում է, այնպէս են կապմուտ, որ ելեքարական հոսանք են գոյացնում, որով ձողի շուրջ գտնուած ջուրը այնպէս ստատիկ է լուծվում, որ 20 մանրերկրորդ վայրկեանի մէջ ջերմութիւնը 1200—1500 աստիճանի է հասնում և երկաթի ձողը խիստ տաքացնելով՝ պատարտաւոր է գարննելու: Գործի արագութիւնը ապահովւապէս մեծ ապագայ ունենալու յոյս է տալիս այն նոր եղանակին:

* *

Կեկամեոքիւն լուսեղայ իւրի յոգեածորիւնը, Այս գարմանաւել վերնադրով նորերս Միացեալ Նահանգներում մի շարադրութիւն լայն տեսու: 30 տարե սորանից առաջ Ֆիզիկոս Տամանը հաստատեց, որ եթէ մետադէ թեղերը աստանման ենթարկուին՝ զոր օր. ելեքարական հոսանքի մէջ նորդութեամբ, խիստ տարբեր վիճակով կը հանդեսանան մի երկար ժամանակ բանելուց և մի առժամանակ հանդուստանալուց յետոյ: Այս ապացուցանվում է զոր օր. հեռադրական թեղերով, որոնք կիրականորեալ հանգստից յետոյ երկու շաբթի օրը աւելի լուս են հաղորդում ելեքարական հոսանքը, քան եօթներեակի միջինը: Աթէ թեղին մի երեք շաբաթ հանդիտաւորուին՝ անոր զործելու կարողութիւնը 40 տոկոսով կուելանայ: Լամերիկայի Ֆրանկլինեան Ճեմարանը այս նիւթի մասին նորերս հրատարակեց բաղմաթիւ փորձերի արդիւնքը: Այն տեղից երևում է, որ շարունակ կրկնուած թեղի միջինը մետադի գործողութեան ոյժը թուլացնում են և թէ նոյն ոյժը՝ կարծ կամ երկար ժամանակ հանգստութիւնից յետոյ՝ նախկին բարձրութեան է հասնում: Այս տեսակէտից իրօք որ կարելի է խօսել մետաղների յոգնածութեան մասին, որ իրը թէ «բուն առնելով» համապատասխան չափով հանգստեամբ փարատվում է:

* *

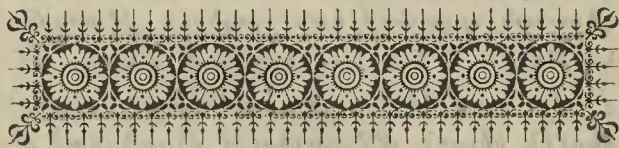
Հեղուկ դարձած օդի բժշկական գործիւնը, Ինչպէս որ Բեոնագէնի գիտաւ մինչ ցայսօր առաւելապէս բժշկութեան մէջ շահագործուեցաւ, երեւի թէ պրոֆ. Ալինգէի օդ ֆեզուկացնելու նորադոյն և հոյակապ գիւտը ոչ նուազ չափով պի-

տանի կը հանդիսանայ մանաւանդ տաղձապահութեան և ապաքինութեան համար: Ամերիկացի բժշկական թերթերը աստուղիւնալ օգուտներ են տինիսում հեղուկ օդի գործածութիւնից բժշկական մէջ: Իրանց ասելով հեղուկ օդը պիտի կարողանայ մի անշուրջ դորձ կատարել, այն է՝ գոշացնել քակտիւններից խստաւ մաքրած օդը, եթէ մեծ քանակութեամբ հեղուկ օդը տարածութեան մէջ զոյրշխացնենք: Այս բանը կարելի է աւելի ևս օգտուիլ գործածել, եթէ հեղուկ օդի մէջ աւելացուի հեղուկ թթուածինը կամ ոչոնը, եթէ ուրեմն մթնոլորտին ցանկացած բաղադրութիւններ արուի: Բացի սորանից նշանաւոր է և այն, որ զոյրշխացող հեղուկ օդը սառն է և ասուցնող ներգործութիւն ունի, որով հիւսնդանոցի ահագին տարածութիւնները մինչև ցանկացած ատոմսանց ցրտացնել կարելի է: Իսկ որովհետեւ բացիւններից շատերը բարեխառնութեան ցածր աստիճաններ չեն կարողանում տանել, ապա ինքնին հասկանալի է այսպիսի հովացման նպատակաւ ներգործութիւնը ժանտահոտ հեղուկութիւններում: Մանաւանդ արեաւարձի առջ երկիրներում ամենայն մարդ ուրախութեամբ դորձ կը դնէ հեղուկ օդի համապատասխան բաժինը, որպէս զի իւր սենեկի առթիւ հովացնէ և բարեխառնէ: Նմանապէս արաքներն ուս այրքները դադելու համար յարմար է հեղուկ օդի գործածութիւնը վառն զի ցրտի կծու ներգործութիւնը աւելի շահաւէտ է այդ դէպքում, քան մինչ ցայտօր դորձ դրած զփոխաբարը: Վերջապէս շնչադիւրութիւնն ու բարակացումը մեծ թեթեւութիւն կարող են յուսով արուեստական եղանակով գոյացրած ցուրտ և հիւսնդութեան սաղմերից մաքրուած օդից:

Քերմանացոց բռնակաւ նշանագիրների ծագումը Պրաֆ. Սոֆուս Բուդզէն նշանաւոր կարծիք է յայտնել բռնակալ կոչումը հին զրերի մասին: Նա էլ հասկնում է, թէ բունական նշանները լատինական այբուբենի ծանօթութեան վերայ են հիմնուած, սակայն աւելացնում է, թէ նաեւ այլ այբուբենները նպատակ են բունական զրի ծագման, Առաջին անգամ այդ զրերը գործածող ցեղերը պէտք է լինէին Գոթացիք, որոնց մէջ որ նոյն նշանները հետքեր են երևում գեո. Գ. և Խ. դարերում, այսինքն նախ քան Աւիֆիլաոր: Հաւանական է, որ Գոթացիք իրենց թեան ուրիշ հանգամանքների հետ՝ բունական զրի ծանօթութիւնն էլ փոխ են աւել հարաւային ապագատման: Բունական նշանագիրը, շարունակում է Բուդզէն, ոչ միայն լատինական և յունական տառերի նմանութիւն է ցուցանում, այլև հայոց այբուբենի հետ խնամութիւն: Բունական նշանագիրը այս ճանապարհով կազմուած պէտք է լինի մօտ 270

թուականին, և ուրեմն առաջ քան Մեսրոպից կատարելագործուած հայկական զրերը:

Ս. Ս.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴ. ՏԵՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ

ՍՈՒՐԵՏԱՅ ՍԵՂԱՍԻԿՈՍԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱՌԹԵՐՆ

հրատարակութեան քննադատութիւնը, որ ներկայացրել է Հ. Աղան վարդ. Արծրունի՝ Իզմիրեանց կտակի յանձնաժողովին:

Իզմիրեանց կտակի մնայուն Պատկ. Թան. ձնածոյրփոյզ կողմէ ի քննութիւն ինձ յղուած էր Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը, որ վերջերս ի լոյս ընծայուեցաւ Մայր Աթոռոյ տպարանէն, հրատարակութեամբ Արժ. Տ. Մեսրոպ վարդ. Տ. Մովսէսեանի: Ծայրէ ի ծայր կարգաւորվ զայն, կուզամ այժմ համառօտակի իմ քննութեանց արդիւնքը տեղեկագրել:

Դործը հետաքրքրական և նշանակութեան արժանի է այն կողմէն, որ մեր տոհմային պատմութեան և մատենագրութեան մէջ հետքեր թողած է և իրր գլխաւոր աղբիւր ծառայած է մեր պատմիչներուն: Եւ արդէն հրատարակութեան շարժառիթն ալ այդ եղած է, ապա թէ ոչ շատ մը հայերէնի վերածուած եկեղեցւոյ վերաբերեալ նիւթերու հետ, այս ևս պիտի դատապարտուէր յախտեան գրչագիր մնալու զրաւանց անկիւններում: Ամէնէն աւելի Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւնը մեզ հաճելի ընողը Սորենացին է, որուն պատմութեան Բ. Դրպրութեան 29. գլխէն սկսեալ մինչև 7. գլուխները սերտ աւելնչութիւն ունին Սոկրատայ եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութեան հետ: Այդ պարագայն հայ բանասէրներէն աւելի եւրպացի գիտունները

Հետաքրքրեց, որոնց մէջ Փրանսացի յարգելի ուսուցչապետ Պ. Դարիէր առաջին անգորդրաւեց «Հանգէս»-ի մէջ հրատարակուած յոգուածներով, որով Խորենացոյն բանաքաղութիւնը ցոյց տուաւ թէ՛ Սոկրատայ եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութենէն և թէ՛ Սեղբնարոսի վարուց անվուեր գրութենէն, որ եօթներորդ դարուն վերջին կիսուն մէջ հայերէնի վերածուած են Փիլոն Տիրակացոյն և Արաս Գրիգոր Զորափութցոյն ձեռք: Այդ հետեւութեամբ Խորենացոյն պատմութիւնը այլ ևս չէր կարելի համարել Ե. դարու գործ, այլ ութերորդ դարու: «Այս խիստ կարեւոր խնդիրը» Հ. Մեարտ կուգայ պարզել իր յառաջարանին մէջ, բայց թէ կրցած է լուծել կամ պարզել այն դժուարութիւնները, զորս կը յարուցանէ Փրանսացի ուսուցչապետ, գործոյն քննութեան արդիւնքը պիտի որոշէ զայդ ուրեմն հարկ անհրաժեշտ է աւելի մանրամասնութեանց մտնել:

Ամբողջ հրատարակեալ հատորը եթէ ուշադրութեան առնուի շատ ստուար գործ է, բայց զրոյց զրեթէ ամբողջութիւնը Աքուատիկոսի և Սեղբնարոսի վարուց պատմութիւնն է, իսկ իր աշխատութիւնը կը բովանդակուի զրոյց յառաջարանին մէջ, որ կրողականայ 15 հատուածներէ 10 էջերու մէջ բովանդակուած: Իւրաքանչիւր հատուած մի առ մի քննել դժուար պիտի լինէր, որովհետեւ հատուած մը իր մէջ ամբողջ նիւթ մը չէր բովանդակէր: Մենք գործոյն ամփոփում մը տալու համար երեք մասերու կը բաժնենք և ըստ այնմ քննութեան կենթարկենք:

(Իջ Ա—ԱԳ).—Առաջին մասը կրողականայ Զ. հատուածներէ, որոնց մէջ կը խօսի ձեռագրաց վրայ բաւական ընդարձակ ուժով մը. զիտա որ նիւթ կկազմեն չափերու և ձևերու տեղեկութիւնները, որոնք ձեռագրաց ցուցակ կազմողներու համար կարեւորութիւն կրնան ունենալ: Ասոնցմէ զատ կսկսի Էջմիածնայ Մատենադարանը դանդաճ վաղ Սոկրատի եօթն ձեռագիրներու և Մեծ Սոկրատի մի ձեռագրին վրայ տեղեկութիւններ տալ, յիշատակարաններու պատառիկներ յառաջ բե-

րելով և յետոյ կիսօրի վենետիկ և Երուսաղէմ գտնուող Սոկրատի ձեռագիրներուն մասին: Այդ տեղեկութեանց մէջ հետաքրքրական մէկ կտորի չենք հանդիպեր, բայց աւելորդ էր ձեռագիրներու վրայ այնչափ ծանրանալ, երբ եզրակացութիւնը ծանրակշիռ նշանակութիւն մը չպիտի ունենար և վերջնական չպիտի լինէր այն ինչպէս կտեսնուի հետեւեալ զիտողութիւններէն:

(Իջ. ԻԴ). Հ. Մեարտ կը գրէ. «Սեծ Սոկրատը ընդարձակ ձեռք իրրեւ դժուար հասկանալի առանձին տարածում չէ ստացել, նա միայն քիչ օրինակներով արտագրուել է և քննակ է Արարտեան գաշտում»: Այս հետեւութիւնը ճիշդ չէ. Սոկրատի ձեռագիր օրինակները կը գտնուին նաեւ Երուսաղէմ և վենետիկ (Նախնեաց Թարգ. Հ. Զարբանուքեան Էջ 695—698): Ե. ինք Երուսաղէմ գտնուած օրինակին համար կսէ, Էջմիածին գտնուած օրինակին վրայէն արտագրուած է. այդպէս պիտի կարծէինք, եթէ Գեր. Սահակ եպիսկոպոս Խաչատրեանը այդ օխտը չճշդէր «Արարտ»-ում յօդուածով մը (1897 թիւ Թ. եւ Ժ. սեպտ. եւ հոկտ.), և Սոկրատի առաջին զիրքը չբաղդատէր ապագրեալին հետ և ահագին տարբերութիւններ երեան չբերէր: Գեր. Սահակ Սրբազանի և վեր. Հ. Բարսեղ Սարգսեանի (Բազմալէա 1897 սեպտ. Էջ 565—575) տեղեկութիւնները իրենց ձեռագիրներու մասին մեզ տարբեր եզրակացութեան կտանեն և Հ. Տ. Սոփսեանի կարծիքը վեր ի վայր կը շրջեն և կրնան ուրիշ եզրակացութեանց տանել:

Դաւով համոզուող Սոկրատի խնդրոյն նա կը գրէ. «Համառօտ օրինակը լեզուի զիւրութեան և ծառայի փոքրութեան պատճառաւ տարածուել է Հայաստանի ամեն կողմեր և համեմատաբար շատերին է յայտնաւորուած: Ծիշդ է այդ սակայն միւս կողմանէ կուզէ ցոյց տալ թէ տառերեքերորդ դարէն սկսուած է յիշուել, մինչդեռ եօթներորդ դարէն սկսեալ ծանօթ է մեր պատմիչներուն, և անոնցմէ շատերուն իրրեւ աղբիւր ծառայած է: Պ. Սորայր Բիւզանդացոյն համեմատական բողգատութիւնը յայտնի կհաստատէ զայդ (Նմու-

դէս 1893 սեպտ.)։ Հ. Մեարոյ տեսած է այդ յօդուածը և անոր մէջի մէկ քանի պատմական պարագաներէն օգտուած։

(Երես 100—100)

Յառաջարանի երկրորդ մասը կպարունակէ չորս հատուածներ։ Երեսն մէջ կխօսի զործոյն ամենակարեւոր մասին վրայ։ Մեծ և Փոքր Սոկրատներու և Սեղրեսարոսի վարուց թորենացոյն ազդիւր լինելուն պարագայն վերտակ ձգելով։ Եօթներորդ հատուածում Պ. Գարիէրի կարծիքը ի մէջ կը բերէ, որով ցոյց կարուի թէ թորենացին եօթներորդ և ութներորդ դարերու մարդ է և իրեն ազդիւր ունեցած է Սոկրատի Մեծ և Փոքր թարգմանութիւնները և Սեղրեսարոսի անվաներ վարքը։ Այս կարծեաց հակառակ կզրէ Հ. Մեարոյ. «մինչև այսօր էլ ոչ ոք չփորձեացաւ համոզեցուցիչ փաստերով ջրել նորա ասածները. բայց նորագոյն փաստերը կխօսին իրենց համար։ Թորենացին կշարունակէ մնալ Ն. դարում ապրույն նոյն դարում՝ զրոյ Սահակ ու Մեարոյ մեծ ուսուցիչների աշակերտը։ Հ. Սահակ Պարսկեան վարդ. ալ միևնոյն կերպով պատճառարանած է Համդէս ամուսնացի մէջ։ Բայց ինք անոր հետեւելով հանգիւրձ, անոր յօդուածի մասին կզրէ «Փաստական մասը շատ թոյլ էր (էջ 100)»։ այնպէս որ «չէր կարող խախտել և ներկել Գարիէրի ասածները» (տես էջ 100)։ Հ. Բարսեղ Սարգիսեանը Պարսկեանի համակարծիք կնկատէ միայն սատարներութեամբ, որ վերջինս փաստերով խօսած է։ «Ն. Գարիէր կարիք չզգաց կրէ և ոչ մէկուն պատասխանելու» և իսկապէս ոչ ոք էլ չէր կարողացել հերքել նրա ասածների էական մասերը և ոչ իսկ պ. Մորայր Բիւզանդացին»։ Բայց ասոնց ամենուն փախարէն Հ. Մեարոյ ինքնավաստ հումքով ինքզինք կը ներկայացնէ իրեն հերքող Գարիէրի բաւաներուն հետեւալ պատճառարանութեամբ։

Հատ. Ժ. էջ 100. կզրէ, Թորենացին չէ մանաւել Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը և ոչ էլ որեւէ կերպ օգտուել է նրա յունարէն կամ հայերէն քննարկից, բայց օգտուել է Սեղրեսարոսի վարքից, թէեւ ոչ մեր ձեռքը հասած հայերէն թարգմանութիւնից։

Այս խօսքերը միշտ ենթադրութիւն մընացած են և ապացուցութեան հասած. չեն ինչպէս կտեսնենք յառաջարանէն։ Վերջին տղերը թէ Սեղրեսարոսի վարքից օգտուել է և ինչ, Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի կարծիքն է, զոր իւրացուցած է, և զոր ինք երկրորդական փաստ մը կնկատէր և ասկէ զատ շատ թոյլ և որով Գարիէրի բաւաները հերքել կարելի չէր։ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան առանձին ուսումնասիրութեամբ գիրք մը հրատարակեց Սեղրեսարոսի վարուց յունարէնով, Տեսութիւն Սեղրեսարոսի պատմութեան և Մ. Թորենացոյ աղբերաց վերնագրով (1893 սեպտ. վեհեա.) որուն ներածութեան մէջ կխօսի ընդարձակ կերպով Սեղրեսարոսի վարուց և թորենացոյ պատմութեան Զ. գլխոյն աւրջութեան մասին և էջ ԺԶ. հեղինակուոր գիտունին հակառակ կզրէ. «Կոստանդիանոսի և Սեղրեսարոսի սակցազործութիւնքն յԱրեմուս անցած են, անտի ապա շրջան ընկելով—զրեւթէ մէկ դար վերջ—վերագարձան յԱրեւել, բայց կերպարանափոխութեամբ միւր. Հ. Սարգիսեան այսպէս ենթադրելով պատմական հիմ մը չունի, այլ ի պաշտպանութիւն թորենացոյն ի մէջ բերած է այս աղբերը և այնու Գարիէրի բաւանի գէմ պատնէշ քշելու գիտումով գրած է. յետոյ ապա բոկու համար թէ թորենացուն հինգերորդ դարում Սեղրեսարոսի վարուց պատմութիւնը ունեցած է իր առջեւ։ Տ. Սոփեսեան միևնոյն կողէր պաշտպանել ինչպէս տեսանք ի վերեւ։ Սակաւ ինչ մանրամասնութեան մանեկով կտեսնենք որ Տիւզէն արքան (Duchesne. Liber pontificalis գրոց ուսումնասիրութեան մէջ լրջօրէն քննելով Սեղրեսարոսի վարքը, հետեւալ եզրակացութեան կհասնի. «Առապելիալ վարքը Արեմեան աշխարհի մէջ կազմուած է. յայտնի նշան մը չկայ անոր մասին՝ Արեւելքի մէջ յիւրիւրուած համարելու և վերջնական խմբագրութիւնը տեղի ունեցած է, կրէ, Լատիններէն լեզուով հինգերորդ դարու վերջերք։ Համբաւաւոր գիտնական ին կարծիքը եկեղեցական իրաց մէջ գրելէ, ամենուն առհասարակ ընդունելի է, աւարտուողներ շատ քիչեր կզանուին։ Այսպէս ուրիշն թորենացին

Հինգերորդ դարում տեսած չենք կրնար ենթադրել Սեդեկարոսի վարքը որ և իցէ կերպով:

(Էջ Ժ—ԺԱ) Հ. Տ. Մովսէսեան Աստանդիանոսի դարձին հրաշալի պարագայն ի մէջ կրերէ, Սորենացոյն Մեծ Սոկրատի և Սեդեկարոսի վարուց պատմածները համեմատական ցանկի մը վերածելով: Սորենացոյ և ընդարձակ վարքի նմանութիւնները յայտնի են, զէպքին նոյնութենէն զատ բաւերու նոյնութիւնն ալ կանանուի: Հ. Մեսրոպ խոստովանելով զայս կհամարձակի ըսելու, թէ Սորենացին ընդարձակ վարքէն օգտուած չէ, այլ տարբեր աղբիւրէ առած է, հիմնուելով Սիգնոյն բառին վրայ՝ որ միայն Սորենացոյն մէջ կայ. «արարեալ Սիգնոյն և յառաջ բերեալ յաղթեաց պատերազմացն» և ըն. (Սոր. Թ. Դպր. Դր 29): Սիգնոյն (Signum) բառինընէն բառ մ' է որ այսօրուան մեր ձեռքն ունեցած հայերէն ընդարձակ վարքին մէջ չգտնուիր: արդեօք այդ բառով կարելի է ենթադրել թէ Սորենացին տարբեր աղբիւր ունեցած է և այդ աղբիւրն ալ եղած է Ագաթանգեղոս ինչպէս կկարծէ Հ. Մեսրոպ: Եթէ Ագաթանգեղոսի մէջ այդ բառը գտնուէր, այն առն թերեւ հաւանական ենթադրելիք զայդ: Լաւ է ըսել թէ Սորենացոյն գործածած հայերէն ընդարձակ վարքին մէջ կգտնուէր ժամանակաւ և յետոյ ապա ընդօրինակողներուն ձեռքով անուշադրութեամբ մէկ կողմ դրուեցաւ: Մարտիկեան և Արիտղական բառերն, որոնք լատինական ծագում ունին, այսօր ընդարձակ վարքին մէջ կգտնուին, կրնայ կարծուիլ եթէ Սիգնոյն բառն ալ անոնց կարգէն էր:

(Էջ ԺԲ—ԺԵ) Սորենացոյ Գ. Դպր. 29. գլխէն յառաջ կը բերէ Աստանդիանոսի վերաբերեալ կտորները և զայնս բաղդատութեան կգնէ Սեդեկարոսի վարքին մէջ պատմութեան հետ (Էջ 721—723), որ գրեթէ բաւառ բառ միեւնոյն են: Ասկէ զատ Սորենացոյն ընդարձակ և համառօտ վարքերուն, և Յայսմաուրքին կտորները և բառերը համեմատութեամբ մը մեզ կներկայացնէ: Այդ համեմատութենէն կտեսնենք թէ Սորենացոյն

բառերը և ձեւերը նոյն են ընդարձակ վարքին պատմութեան հետ (Էջ ԺԴ): Այդ նոյնութեան առջև չկարենալով այլ ևս տարբեր կարծիք յայտնել՝ նոյնութիւնը կխոստովանի, բայց այդու զոհ չլինելով մէկ քանի տող վարը կյաւելու թէ «Սորենացին ունեցել է տարբեր աղբիւր, որ նման է ընդարձակի և յայսմաուրքի աղբիւրին»: Հեղինակին այս բացատրութիւնը բռնազրուսիկ է. եթէ հարցուի Հ. Մեսրոպի թէ ի՞նչ է այդ տարբեր աղբիւրը, մեզ դարձեալ մտանանիշ պիտի ընէ: Ագաթանգեղոսը, որուն վրայ հիմ չդրուիր: Աւելորդ է տարբեր աղբիւր ենթադրելը, ընդարձակ և համառօտ վարքերն են՝ որ աղբիւր եղած են Սորենացոյն և Յայսմաուրքին:

(Էջ ԺԶ—ԺԷ). Պ. Գարեկը Սորենացոյ պատմութեան 29 գլխոյն գլխաւոր աղբիւր կնկատէ Ս. Բարսեղ Ամասիոյ եպիսկոպոսին վկայարանութիւնը և մեծ ու փոքր Սոկրատները: Տ. Մովսէսեան այդ գլուխը բաղդատութեան կգնէ մեծ Սոկրատի Ա. Գրոց Բ. և Գ. գլուխներուն հետ և առանց ո և է պատճառաբանութեան և փաստի, անհիմն կնկատէ Գարեկի ըսածը, և այդպէս խորհելը կանխակալ կարծիքի կվերադրէ. (Էջ ԺԺ): Բայց միւս կողմանէ, երկուքին ալ նշելութեանց նկարագրութեան մէջ մեծ նմանութիւն կտեսնէ, սակայն Լիկիանոսի գործերը պատմողը, կըսէ, այնչափ նմանութեան պիտի հասնէր: Այդ պարագայում եթէ նմանութիւնը լինէր միմիայն պատմական տեսակետով՝ այն առն զիւրին պիտի լինէր, այդ առեակ եզրակացութեան մը գալ, բայց կարելի չէ, որովհետեւ հայերէն թարգմանութիւնն է, որ Սորենացոյն աղբիւր ծառայած է ինչպէս ցոյց կուտան մեզ հայերէն բառերու և նախադասութիւններու նոյնութիւնն ու նմանութիւնը:

Ս. Բարսեղի վարքին շատ թեթեւ նշանակութիւն մը կուտայ, և առանց ապացոյցի հաւանական չենթադրել որ Սորենացոյ իրեն աղբիւր ծառայած ըլլայ: Պ. ուսուցչագետը Յունարէնէն մէկ կտոր յառաջ բերելով կրագգտակ զայն Սորենացոյ այն տողերուն հետ, յորս ըսուած է «Աստանդիա-

նոս ևս ասեալ ի Դաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանօք» միևնոյն խօսքերը կրկնուած են վարքին մէջ. հարկ չէր որ Հ. Մեսրոպ գտնէ համառօտակի վարքին վաւեր կամ անվաւեր լինելուն և որ դարուն մէջ գրուած լինելուն վրայ քանի մը խօսք ըսէր:

(Էջ ԾԷ) Կցաւի Հ. Մեսրոպ որ ի ձեռին ունեցած է Սողոմէնի և Լանկաւանտիոսի պատմութիւնը և Աղեքսանդրեան Բրոնիկոնը, որով հնար լինէր «որոշել թէ Խորենացու պատմածը զոցանից որքն է համապատասխան»: Այս տողերը մեզ խիստ զարմանալի կը թուին, որովհետեւ էջ ԽԹ. և ԾԱ. Սողոմէնը իրեն առջեւ ունեցածի պէս կզրէ, երբ կըսէ «Սոկրատը՝ Սողոմէնի պէս սկսում է գրել այն տեղից, ուր գաղարկեցրել էր Եւսեբիոս Պամփիլիայ» կզրէ ևս «Այս տեսիլը պատմում են Եւսեբիոսը, բոլորովին նման Սոկրատին, Ռուփինոսը և Սողոմէնը՝ որոնք սակայն ունին տարբերութիւններ»: Այս տողերը ծէ. էջին գրուածներուն հետ բաղդատելով հակասական կզանենք: Իսկ Լանկաւանտիոսի պատմութիւն ըսելով արդեօք ի՞նչ կիմանայ այս մասին բան մը գրած չէ: Լակաւանտիոսը ունի միայն Մահ հալածչացը (La mort des persecuteurs) միւս գրութիւնները ջառագողական են: Ամբիկեցի ճարտասանը Մահ հալածչացին մէջ Լիկինիոսի վրայ գովեստիք կիօսի և այդ գրուածը մինչև անոր մահը չհասնէր: Հ. Մեսրոպ Լակաւանտիոսը և Սողոմէնը չտեսնելով հանդերձ բաւական ծանօթութիւն յառաջ կրերէ անոնցմէ Սոկրատայ պատմութեան մէջ (էջ 4, 5 ծանօթ. 1, 2 և ին):

(Էջ ԿԸ—ԿԳ) Բիւզանդոնի շինութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Մեծին Կոստանդիանոսի ձեռամբ, կրողգատուի Սոկրատայ պատմածին և Խորենացու պատմութեան 25 գլխոյն մէջ պատմուածին հետ: Այդ բաղդատութեան մէջ կտեսնենք ստուգիւ թէ սկզբի տողերը նոյն են Փոքր Սոկրատի հետ, իսկ մնացեալ տողերը տարբեր առնուած են: Ասոր համար կզրէ Տ. Մովսէսեան, թէ «Խորենացին չէր կարող փոքրիկ հասուածի սկիզբը և վերջը Սոկրատից վերցնել, մէջի մասը ուրիշից,

քանի որ Սոկրատի տեղեկութիւնն էլ նրան լիովին բաւականութիւն կապին»: Եթէ Խորենացու գրածներու ոճին տեղեկ լինէր՝ թեւեւ այս կարծիքը չյայտնէր. գրեթէ Խորենացու պատմութեան գլուխներուն մեծագոյն մասը այդ ոճով գրուած են:

(Էջ ԿԳ—ՀԱ) Վրաց զարձի պատմութիւնը ընդարձակօրէն՝ Խորենացու 25 գլխէն յառաջ բերուած և բաղդատութեան արուած է Մեծ և Փոքր Սոկրատի հետ: Այդ պատմութիւնը ոչ միայն Սոկրատայ Ա. գրոց ի. գլխոյն հետ առնչութիւն ունի, այլ նաև բառական նոյնութիւնը ցոյց կուտայ թէ Մեծ Սոկրատայ հայերէն թարգմանութիւնը Խորենացոյն աղբիւր եղած է: Այդ նոյնութիւնը կիսատովանին նաև Հ. Մեսրոպ վարդ. (էջ ԿԲ) ըսելով «աչքի առջև ընկնող նմանութիւններ կան Խորենացոյն և Մեծ Սոկրատի մէջ» բայց այս նմանութիւնը աղբիւրի նոյնութեան կվերագրէ, միւս կողմանէ աղբիւր ընելով զարձի մասին յատուկ գլուխ մը չենք տեսներ: Բանասէրներէն շատեր այժմեան Ագաթանգեղոսին տարբեր գործ չեն ընդունիր, և Խորենացին յիշածն ալ մեր ձեռքը եղածն է: Խորենացու պատմութիւնը եթէ ուշադրութեամբ կարդայ՝ և բաղդատութեան դնէ զայն Ագաթանգեղոսի հետ, այն առնէ կհամոզուի:

(Էջ ՀԲ—ՀԷ) Խորենացու Յուլիանոսի և Կոստանդինի և Վաղէսի մասին գրածները հրատարակիչը բաղդատութեան կզնէ, Մեծ և Փոքր Սոկրատի հետ, և շատ բառերու և նախադասութիւններու համառօտութենէն կը հետեցնէ, թէ Խորենացոյն աղբիւր եղած չեն այն գլուխները, յորս կպատմուին Կայսերաց գործերը: Ամենէն մեծ փաստը հիմնուած է Սոկրատայ մէջ գտնուած «Իմոփսա ջրբախան» ասացումովն վրայ, որ Խորենացին միայն «Իմոփսա ևստիա քաղաք» կգործածէ: Այսպիսի բացատրութեամբ չէ կարելի Դարիէրի» ըսածները հերքել. մանաւանդ որ ուսուցչապետը Խորենացոյն Գ. Դար. ԺԷ. և ԽԹ. գլուխներուն մի ուրիշ աղբիւր ալ կզնէ, այն է Մագաղիոսի ժամանակագրութիւնը, Խորենացու

այդ գլուխները բաղդատելիս Սոկրատայ պատմութեան հետ Սորենացին հետեւող գտայ, զոր օրինակ Գ. Դպր. ԺԳ. գլխոյն Յալիանոսի վրայ գրուած ամբողջ մէկ էջ, դարձեալ Գ. Դպր. ԺԵ գլխոյն վերջին խօսքերը Սոկրատի համառօտութիւնն են (Սոկրատ Մեծ Գ. Դիրք գլ. ԻԶ. էջ 290—291)։ Սորեն. Գ. Դպր. ԻԹ գլխոյն. Վաղենտինոսի վրայ գրուածը կհամապատասխանէ Սոկրատայ Գ. Դրոյց ԼԱ. գլխոյն, էջ 383:

(Էջ ԿԳ.—ՀԶ).—Կ. Պոլսոյ ս. Ժողովոյն գլուխ պանուպ ս. Հարց անունները, որք Սորենացւոյ Գ. Դպր. ԼԳ էջի մէջ յիշուած են, յատաճ կբերէ և Փոքր Սոկրատայ պատմութիւն հետ կրողգատակ, և կհետեւնէ թէ «Մեծ Սոկրատը եպիսկոպոսներէից միայն մի քանիսին է յիշում և այն էլ այնպիսիներին, որոց անունը չկայ փոքրում»։ Ստոյգ է այդ, բայց պէտք է գիտենալ թէ Սոկրատը միայն մէկ գլուխի մէջ չբովանդակիր ժողովրդական պարագաները և ոչ ալ ս. Հարց վրայ գրածները ի մի կամփոփէ, այլ առանձին գլուխներու մէջ շարունակ անոնց անունները կյեղյեղէ (Սոկրատ Մեծ. Դիրք Ե. 416, 417, 417, 420) և այս էջերու մէջ Սորենացին յիշած անունները բոլորն ալ կգտնուին:

Երրորդ մասը կպարունակէ Փ. և Մեծ Սոկրատի վրայ տեղեկութիւն մը, Մեծ Սոկրատի և Սեղբեստրոսի վարուց թարգմանութեան ժամանակի խնդիրը:

(Էջ ՀԶ.—ՉԱ) Սոկրատայ համառօտողը «Սորենացւոյն լաւ կճանչնայ» այս ենթադրութիւնն է, որուն հաստատուն լինելուն վրայ իրաւամբ տարակուսուեցանք: Տ. Մովսէսեան կեկատէ այդ համառօտողը ազգասէր մէկը: Կհամարձակիմ ըսելու թէ Հ. Մեսրոպ վեր ի վերոյ բացատրութիւն մ'է որ կուտայ առանց համառօտ Սոկրատին ներքին արժէքին վրայ կատարելալ տեղեկութիւն մ'ունենալու. ի միջի այլոց բաւ է մէկ քանի պարագաներ յիշել, ցուցնելու համար թէ զՍոկրատ համառօտողը Հ. Մեսրոպի կարծածին պէս ազգասէր մէկը չէ:

(Էջ 56—57 Դիրք Ա. Գլ. ԺԹ). Սոկրատ Սքոլաստիկոսը Բրիտանոսի առաքելոյ ձեռամբ

դարձի եկած աշխարհները կյիշէ, և առաքելոյ մէջէն Բարդուղիմէոսի վիճակ կուտայ Հեղեոց աշխարհը: Ազգասէր համառօտողը, որ ըստ կարծեաց Հ. Մեսրոպի Մեծ Սոկրատի հոյ թարգմանութեան մէջ Հնդկաց աշխարհին քով՝ Հայոց աշխարհէն ևս սահման որոշած է, իրեն բոլոր ազգասիրութեամբը այդ բաւ մէկ կողմ դրած է: Դարձեալ էջ 421 Գլ. Ժ. Փոքր Սոկրատ Կ. Պոլսոյ ս. Ժողովոյն որոշումը ի մէջ կրերէ և Հայոց համար կգրէ թէ Կեսարացոց ենթադրութեան. «Եւ Կեսարացւոյ» Պոնտացիք և Կապադովկացիք և ամենայն հայք և որք բնդ նո՛վաւ են եկեղեցիք և սահմանք կարգաւ տուեալ»։ Բայց ըստ բնագրին Մեկլիսիւնոյ անունը յիշուած է. Ազգասէր համառօտողը ամենայն հայք բրած է փոխանակ զրելու ճշգրտօրէն Մեկլիսիւնոյ հայք: Եթէ երբեք զրեազրական սխալ չնկատուի ամենայն հայքը փոխանակ առաջին հայքի:

(Էջ ՀԹ.—ՂԱ) Հ. Մեսրոպ կպաշտպանէ թէ Մեծ Սոկրատի հոյ թարգմանութեան համառօտում և Փոքր Սոկրատը Այդ կարծիքը իրեն չենք կարող վերագրել, որովհետեւ դար մը առաջ Տ. Շմաւոն քահանայի գրած է մեր անդրանիկ լրագիր Ազդարարի մէջ, Չամչեան ևս այդպէս կգրէ յիւր պատմութեան: Հրատարակին ի մէջ բերած ազգայոցները այնչափ ոյժ չունին Սորայք Բիւզանդացւոյն կարծիքը խախտելու, որ «Հանդէս»-ին միջ բնագիրներու և աղբիւրներու համեմատութեամբ ցոյց կուտայ թէ համառօտ Սոկրատը կանուխ թարգմանուած է:

(Էջ ՉԱ.—ՂԴ).—Չեռաղբի յիշատակարանին վրայ հիմնուելով կորոշէ Մեծ Սոկրատի թարգմանութեան ժամանակը: Ստուգիւ մեր պատմութեան մէջ միայն Ստեփանոս Առաքիկն է, որ Սոկրատայ թարգմանիչը կճանօթացնէ մեզ՝ Փիլոն Տիրակացի անունով (էջ 94-տպ. ի Ս. Բեթ. 1885) և թարգմանութիւնը եղած կհամարի եօթներորդ դարում: Հ. Մեսրոպ այդ մասին կխօսի հիմ գնելով Յիշատակարանին վրայ, որ երբեմն Չեռաղբի բնագրի նկարագրներու ձեռամբ փոփոխումներ կկրեն: Այդ պարագայէն զգուշութեամբ թեմամբ պէտք է օգտուել իսկ Տ. Մովսէսեան այդ բանը ի գործ դրած չէ, այլ

միամասնութեամբ հետևած է յիշատակարանին, որ թարգմանչին զրածին կհակառակի: Էջ 2. կկարգանք. Մեծ Սոկրատի թարգմանքը թուղթ չունենալով իր արամիսդրութեան տակ, բնագրից շատ թղթիկ չէ թարգմանել: Այս առիթը հիմնուած են Նրուսագէմի ձեռագրի յիշատակարանին վրայ, յորում կանանք թէ զրոյը Տիրակացին չէ, այլ վերջին դարերում ապրող և գրչադիր ընդօրինակող մէկը: Այդ կհակառակի իրացնէ թարգմանչին ստոյգ տեղեկութեան, որ Սոկրատայ Ա. Գրոց Է. զխոյն վերջը կյաւելու. «Լասն որոյ մեր բազմադ քանութեամբ թըղթոյն զանց արարեալ յիշատակեցաք միայն զվասն էրն»: Եւ այսին կտեսնուի այս առիթին թէ, թուղթի պակասութեան համար չէ, որ զանց բրած է թարգմանել, այլ բազմաբանութեան պատճառաւ մէկ կողմ թողած է զանոնք: Զարմանալին այն է, որ յիշատակարանին այդ առիթը թարգմանչին կվերագրէ, խնդրոյն աւելի զժուարութիւն մը տալով (էջ 27):

(Էջ 28.) Ասողկան տուած տեղեկութիւնը թարգմանութեան մասին ի մէջ կրերէ, որ կ'յիշատակէ թէ Անատաս Կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած է (671—676. իսկ Զեռագրի յիշատակարանը 696—7 թուականին եղած կհամարի Մեծ Սոկրատի թարգմանութիւնը, այս երկու աղբիւրներուն տարբերութեան մասին բան մը զրած չէ, այլ միայն բնագրին յիշատակարանին հաւատք ընծայած է:

(Էջ 28.) Խօսքը Սեղրեսարոսի վարաց թարգմանչին և թարգմանութեան վրայ է: Թարգմանութիւնը եղած կհամարի Սոկրատինէն 18 տարի առաջ 678 թուին, ձեռամբ Արաս Գրիգորի Զորափորեցոյն: Այս անձը կնոյնացնէ Ասողկան մէջ յիշուած Արշարունեաց քորեպիսկոպոս Գրիգորի հետ, որ Ներսէս Կամսարականի խնդրանքով Ընթերցութեան մեկնութիւն մը գրած է: Հ. Մեսրոպ ամենագիրքին եղանակաւ անձեր կնոյնացնէ, և պատմական խնդիրներ լուծած կկարծէ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու պատմական ստոյգ տեղեկութեանց: Արաս Գրիգոր

Զորափորեցին Արշարունեաց քորեպիսկոպոսի հետ նոյնացնելով շատ մը զժուարութիւններու կհանդիպինք: Առաջին, խնդրոյ առարկայ է թէ Է. զարու մէջ Գրիգոր եպիսկոպոս Արշարունեաց անունով քանի՞ անձ կայ: Պատմութեան հետեւելով կանանք թէ 645—8 թուականներում Ներսէս Շինոյի ժամանակ Դուսնոյ ժողովում ներկայ է Գրիգորիս եպիսկոպոս Արշարունեաց, որ եօթներորդ ¹ աթոռը գրաւած է ժողովական հարց մէջ, 678 թուականէն շատ առաջ եպիսկոպոս է, մինչդեռ Հ. Մեսրոպ կկարծէ թէ այդ թուականներում վարդապետ է, և հետեւելով Հ. Զամեանի և Զարրանալեանի մահը կգնէ 713 ին: Բայց Ասողկայ պատմութեան հետեւելով կանանք թէ, Յովհանն խմատասէր կաթողիկոսի օրով զուարուած Մանագլեբաի ժողովոյն ներկայ է «Գրիգորիս փիլիսոփայ քորեպիսկոպոսն Արշարունեաց» (Ասող. էջ 103): Խնչպէս պէտք է լուծել ուրեմն Արշարունեաց եպիսկոպոսներու խնդիրը: Երկու Գրիգորիս Արշարունեաց եպիսկոպոսի ենթադրենք, և պատմական ինչ ինչ պարագաներ այդ բանին կնպաստեն. բայց երկու Գրիգորիս եպիսկոպոս ենթադրելով հանդերձ չէ կարելի Սեղրեսարոսի վարքը թարգմանող Գրիգոր Զորափորեցին նոյնացնել անոնցմէ միայն հետ ժամանակագրական ահաղին վրիպանքներու մէջ չսպրդելու համար: Երբ Հ. Մեսրոպ այս ամէնը նկատողութեան առնէր, և լաւ հայեացքով քննէր, չէինք յուսար, թէ վերջիշեալ կարծիքը ի մէջ բերէր:

(Էջ 2—2Ա.) Խնդիր է, Փիլոն Տիրակացին որո՞ւ տաճարկութեամբ և հրամանաւ Սոկրատը թարգմանեց: Ասողիկ այդ պարտադէմ լուծեամբ կանցունէ իր պատմութեան մէջ, բայց Փոքր Սոկրատի յիշատակարանը մեղ ցոյց կուտայ թէ Ներսէս Կամսարական, ապիմիսնալատ Պատրիկն է (էջ 689): Տ. Մովսէսեան կգրէ. «Երա հրամանով Արաս կամ Արա Գրիգոր Զորափորեցին թարգմանում է Յունարէնից Սեղրեսարոսի վարքը, և եթէ հետեւեք Ասողիկին, գրում է ընթերցութեան մեկնութիւնը, և նրա հրամանով թարգ-

1. Զեռագրի կանոնագիրք:

Ի վերջ յառաջարանին երկու հասուածներ ևս կան, որոնցմէ մին կը պարունակէ Փիլոն Տիրակացւոյն թարգմանութեան վրայ գիտողութիւն մը խիստ համառօտ: Յունարէն բառեր հայերէնի հետ բաղդատութեան կզնէ և կըսէ «թարգմանիչները երբեմն յատուկ անունները հասարակ կարծելով թարգմանել են օրինակ, *Ἡλιοπύλις*, Արեւ քաղաքը, բայց ուշադրութեան չէ առած թիւս թէ թարգմանիչը հետեւած է ծննդոց ԽԱ, 45—50 և Նիք Ա. 11 համարներուն, յորս մեր նախնիք Հեղիուպոլիսը՝ Արեւ քաղաք թարգմանած են:

Իսկ վերջի ԺԵ. հասուածը պարզ տեղեկութիւններ կը պարունակէ Սոկրատի Աքուստիկոսի պատմութեան և անձի մասին, որ եթէ քննողի մը հայեացքով յառաջ բերուէր, թերեւ հաճելի ընծայուէր: Կսպասուէր որ այդ հասուածի մէջ Սոկրատի պատմութեան արժեքին վրայ անաչառ դիտողութիւն մ'ընէր, և Սոկրատոյ անձը մեզ ծանօթացնէր հակիրճ տեսութեամբ մը:

ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

Մեծ Սոկրատի և երբեմն Փոքր Սոկրատի պատմական իրողութեանց մասին ընդարձակ ծանօթութիւններ տուած է, և երբ ընթերցողը կարգայ զայն պիտի կարծէ թէ Տ. Մեսրոպ վարդապ. գրեթէ քսանէ աւելի պատմիչներ ունեցած է իր առջև և անոնցմէ բաւական հմտութիւն ամբարած. բայց կցաւիմ ըսելու թէ յիշատակած պատմիչներէն ոչ մէկը տեսած է: Որքերա հասէ յի և Վիլիամ Բապտի հրատարակութիւններէն զատ զորս կ'յիշատակէ յառաջարանին մէջ, ունեցած է իր առջև Միլնի (Migne) հրատարակութիւնն ևս, որուն ծանօթութիւնները գրեթէ ամբողջովին, առանց դիտողութեան և առանց տեղը նշանակելու, իւրացուցած է: Բնագրին վրայ մասնաւոր աշխատութիւն մը ի գործ դրած չէ. աներեւակա՛յի սխալներ սպրդած են: Հ. Մեսրոպ ուղած է նախնական վիճակին մէջ պահել այդ թարգմանութիւնը. բայց այնպիսի սխալներ կան, որ ուղղակի թարգմանիչ չեն, այլ անու-

շաղիր զրիչներու ձեռամբ մաս զտած են: Հարկ էր որ զանոնք ուղղէր այլ ոչ, սրբագիր հեղինակի մը գործոյն չափ յարդ տուած է անոր: Այդ կամայական վրիպանքները, ևս առաւել հայերէն թարգմանութիւնը՝ անհասկընալի բրած են երբեմնակի աւելի և պահաս կտորները և յաւելուածները, դժուար բմրանելի բրած են Աքուստիկոսը, որոց ուշադրութիւն իսկ չէ բրած հրատարակիչը:

(Էջ 15) Հետեւալ խօսքերը պակաս են, «Ըստ Հիւհհանրական եկեղեցւոյ», որ պիտի աւելցուի տասներորդ տողին մէջ «յամենայն տեղիս խօսքէն անմիջապէս վերջ»:

(Էջ 51) Հետեւալ նախադասութիւնը չկայ յունարէն բնագրին մէջ. «Այլ Մարգարիին Ատուծոյ և զամենայն արարողին նախախնամութեամբ միշտ հանելով զմեզ յանդընդոց երկրէ և փրկել զմեզ ի մեղաց» (տես յունարէն բնագիրը և լատիններէն, հրատարակութիւն Միլնի (Socratis Historia Ecclesiastica էջ 121 զԼ. 18):

(Էջ 148 գիրք Բ. զԼ. Բ.)—Ծօթներորդ տողէն սկսեալ մինչև 11-երորդ տողը «Այլ Եստերիս և ին թարգմանիչը բնագրին հետեւած չէ բառ առ բառ, այլ ազատ թարգմանած է:

Դ. Դրոց մէջ համառօտ Սոկրատը մեծէն շատ կտարբերի. փոքրին մէջ յաւելուածներ շատ կան:

(Էջ 10 Ա. գիրք զԼ. Զ.) Հ. Մեսրոպ սկզբի զլուսններուն մէկ քանին թարգմանած է գրաբար լեզուով, պակասը լրացնելու համար, և իբր մեր հին լեզուին տեղեակ ընկելը բայը կգործածէ. «և չնչին կայծէ ընկէր բոց սաստիկ». յիշատի գրաբար գրել փորձողի մը համար ներեալ չեն այդ տեսակ սխալներ:

(Էջ 420 Գիրք Ե) Հ. Մեսրոպ Ազգային եկեղեցւոյ ճշգրիտ պատմութեան հակառակ կիսօսի, երբ կգրէ ԴԳ. ծանօթութեան Ոտրիոս եպիսկոպոսի մասին, ըսելով. «Զարանալի է, որ այս անունը անսովոր է մեզ համար, և Հայոց Հայրապետների ցանկին մէջ չկայ. և ինչքան մեզ յայտնի է առանձին կերպով էլ ուշադրութեան չէ առնուած»: Մեծ Հայոց Հայրապետաց ցանկին մէջ զե-տեղել Փոքր Հայոց եպիսկոպոս մը անանդի է. չէինք սպասեր այդ տեսակ բացատարու-

ԺԺԻՆ Հայ եկեղեցականի, մը: Մանառանդ այն
տեսակ ժամանակի մը մէջ Ոտրիոտի անունը
(181) կը յիշտի որ տարբէն Հայոց աթոռը
իրեն օրինաւ որ կ'աթոռակոչուը ունէր:

(Եջ 602) Հ. Մեհարոյ իւր կարծիքով
կուզէ Սոկրատի մէկ սխալը որբադրել: Պատ-
մէջը կղրէ Է. Դրոյ ժԸ. զիտոյն մէջ. Բանդի
թագաւորին Պարսից Խաթիկերտիայ որ զորս
անդ քրիստոնեայան ոչ հալածէր վախճա-
նեալ ելն: Այս առդերուն հակառակ ցոյց
կուսայ թէ քրիստոնեաների հալածիչը Յազ-
կերան էր, որ իւր թագաւորութեան վեր-
ջերու մ' 414—420 թ. սկսեց հալածել նոցա:»
Սոկրատի պատմածը ստոյգ է: Պատմութեան
զիսներ թէ Յազկերտ Ա. քրիստոնից դէմ
մասնաւոր հալածանք չհանեց, այլ շատ նե-
րողամիտ զանուեցաւ, այս մասին Նեօլոհէր է
իր Etudes Historiques sur la Perse Ancienne
ուսումնասիրութիւն դործին մէջ լաւ կը խօսի
Յազկերտ Ա.ի մասին (էջ 157—158): Տ.
Մովսէսեան առանց ընտրութեան Սիլինի ծա-
նօթութիւններուն հետեւելով է որ այդ տե-
սակ վրիպանքներու մէջ կիկնող յաճախ:

Ամբողջ հատորին մէջ ուշադրութեան արժանի շատ կէտեր կան, որոնք մի առ մի յառաջ բերել աւելորդ կը լինի. բայց մեր սահմանէն դուրս լինելով հանդերձ՝ ջանա-
ցինք մատնանիշ ընել մէկ քանի վրիպանքներ
և անուշադրութեան հետեանքներ, ընթեր-
ցողին գողափար մը տալու նպատակաւ:

Այս զիտողութիւններէն յետոյ մեզ կը
 փնտջուի թէ Տ. Մեարտի վարդապետ Տ.
 Մովսէսեան՝ Սոկրատ Աքոլատիկոսի եկեղե-
 ցական պատմութիւնը բաղդատելով Պարե-
 նացոյց խնդրոյ ատարկաց եզոյ ծանօթ ղըուխ-
 ներուն հետ չէ կրցած ստոյգ և վերջնական
 եզրակացութեան մը դալ այլ իւր կարծիք-
 ներն անյուստանելի փնտջած են:

Լիզյարե զեզեցիկ ձևոնարի մ' Է ծանօ-
թայնել հասարակութեան մեր նախնեաց
գործերը և անոնց մէկ քանիներու մասին
վերջերս յերևան եկած թեր ու զէմ կար-
ծիքները ուզողէ՝ բայց ամէն բան իրեն հաս-
տատուն հիմը պիտի ունենայ, որպէս զի կա-
րենայ մէկը իր շէնքը կառուցանել այդ հի-

մին վրայ, պատմական խնդիրներով զբաղող-
ներու համար կարևոր է այդ: Այս տեսու-
թեամբ ներուի մեզ բնի թէ Հ. Մեքոպ
վարդապետի գրութիւնը պատմական իրերու
մասին շատ անգոր է, և ինչ որ բաղձալի էր
անոր մէջ գտնել, այն չենք կրնար գտնել:
Սովորապէս Եկեղեցական պատմութիւնը ան-
բաւ նիւթ է մեր մատենագրութեան համար,
մանաւանդ լիւրջը, որուն մէջ մեր նախնեաց
թարգմանութիւններէն շատ մը կտորներ և
յաւելուածներ կտեսնենք: Հ. Մեքոպ այդ
գիրք իր ամէն մասերովը ուշադրութեան
առարկայ ըրած չէ. իր զրոծը շատ սեղմ է,
կատարեալ ուսումնասիրութիւն չենք կարող
համարել զայն:

Աղան Վարդապետ Արծրունի
Փ. ՏԵՍՈՒՅ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

Г. А. ЭЗОВЪ.

Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ пародомъ. Документы извлеченные изъ московскаго главнаго и санктъ-петербургскаго архивовъ министерства, иностранныхъ дѣлъ австрійскаго придворнаго и госуд. архива, королевско-баварскаго тайнаго государственнаго архива и другихъ учреждений. С. Петербургъ 1898.

Կ. Յ. ԵՂԵԱՆ. ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՐԻ ՅՈՒՐԱԴԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԼԱ-
ՅՈՅ ՀԵՏ: ԹՂԹԵՐ ՓԱՂԱՌԱՅ ՄԱՍԿԼԱՅԻ, ՊԵՏԵՐՈՒՐ-
ԳԻ ԱՆՍՏԵԱԿԱՆ ԷՐ ԲԱՆԱՐԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻ-
ՆԵՐԷՅ ԷՐ ԿԱՅՍԵՐԿԱՆ ԳԵՏՈՒԹԵԱՆՅ ՀԵՄԱՐԱՆԻ
ԿԱՐԳԱԴԵՐՈՒԹԵԱՄԲ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱՅ:

Դերքը մեծազեր չ՞ծէ. ընտիր թղթի վրայ
մեծ ինտալքով տպւում: Պարտնախում է. ա.
Յանկ (էջ I—XVI), Բ. Ներածաթիւն (էջ XVII
—CXIV), Գ. աշխատութեան համար գործա-
ծած զբըրիկ ցուցիկ (էջ CXV—CXIX), Դ.
բուն թղթերը (ДОКУМЕНТЫ) որոնք առին № 305
(էջ 1—462), Ե. առաջին յաւելում՝ Շահ Աբա-
սի և Նորա որդու պատերազմների մասին քաղ-
ուածքներ ժամանակակից կաթողիկ. քաղաքներին
գրուածքներից (էջ 465—474) և երկրորդ յաւե-
լում՝ Սէն Մարգէնի Հայաստանի ուսումնասնե-
լութեան ծրարիքը, գրուած Աղէքսանդր Գօն
Համբարդէ համար (էջ 474—479), Գ. ցանկ յա-

տուհ անուանց հայերէն (Էջ 481—488) և ուսեբէն ու եւրոպական լեզուներով (Էջ 484—512):

Աշխատութեան առանձին մասերի պարզ թուարկութիւնը և թղթերի աղբիւրների յիշատակութիւնը աւելի քան պերճալօտ վկաներ են թէ մեր յարգելի և տխրասօր ուսումնականը չէ խնայել ոչ նիւթական և ոչ բարոյական միջոցի մի հաւաքելու մեր պատմութեան նոր և նորագոյն շրջանի փաստաթղթերը՝ դիտութեան պահանջման համարեայ հոգատարութեամբ և եղանակաւ և հրատարակելով՝ արագաց պատմիչների թանկագին դանձ մատակարարելու: Թղթերը դասուսօրում են ժամանակագրական կարգով, ամենահինն է 1793 թ. մայիսի 3-ից՝ ամենավերջինն է 1796 թուի մարտ ամսից. մի մասը բնագրեր են՝ մի անբը թարգմանութիւններ, կամ պատճեններ և հրատարակուած են այն լեզուով որով պահուած են. այն է հայերէն՝ ուսեբէն՝ գերմաներէն, ֆրանսերէն և լատիներէն. այնպէս որ նոյն թուղթը երբեմն կայ կրկին լեզուներով թէև տարբեր համարներով:

Այդ նշանասօր թղթերը որոնց մեծ մասը յարագաց պայմանները ծանօթ չեն և որոնց մէջ կատարեալ յաջողականութիւն չկայ, որովհետեւ բացի այն որ պահպանուած են ժամանակակից սրբէն անձի բացատրել պատմական տեղեկութիւնները՝ ինչպէս օրինակ այդ կայ Ներսէս Շարհաւու եւն յանայ գրած միաբարութեան ինգրի վերաբերեալ թղթերի մէջ, կամ Աւետիսէս Եպիսկոպոսի Արայ գործի պատմութեան մէջ, իսկ նորերն Սիմէան կաթողիկոսի նշանասօր յիշատակարանի մէջ, պահպանուած են նաեւ յաջորդակալութիւնը ամբողջացնող բաւական նշանասօր թղթեր: Արեւի թերթն ևս լիովին լրացել է բազմաշատ հրատարակելը իւր ընդարձակ և զեղչիկ ներածութեան մէջ, որ նա հիմնուելով հայ և օտար աղբիւրների վրայ, հրատարակուած թղթերի ժամանակից յետ ուսումը զննելով, կենդանի արձանացնում է հայ ժողովրդի ճշմարիտ քրիստոնէական երկայնատութեամբ, համբերողութեամբ կրած ամենատեսակ աննկարողելի տանջանքները և վերակենդանութեան այն շրջանը, երբ հիստորիա փրկութեան յոսոյ նշուլ շոգայ: Մինչ այդ հայերը տանջուել մաքառել էին իբրեւ քրիստոնէական, վարձ և փրկութիւն երկնքից սպասելով, շուրջ բոլոր խաւար էր, տիրում էր մահմեդական աշխարհը. Պատրոս Մեծը խորագէտ մեծացրեց բարձրացրեց Ռոստոմանը, նորա մեծամեծ յաղթութիւնների արձագանքը հաստատեւելի չարատանջ քրիստոնէական տկանջներին և սուր սկսեցին յատուլ, ամբանալ, Պատրոս Մեծի ու շողքութիւնից չիտ առիկից թէ Ռոստոմանը ինչ կարեւոր դեր ունի կատարելու ամբողջ

արեւելքում և մասնաւորապէս քրիստոնէայ ժողովուրդների վերաբերմամբ. նա քրիստոնէական պարտք էր զգում ազատելու նոյա և դիտէր հաստատապէս որ իւր տուջի յաջորդութիւնները նոյա անձնու էր ձեռնադրութեամբ է լինելու:

Պ. Եղեանը շատ յաջող անկատարած ոչ ուսումնայ լաւ մտածելու, իւր ներածութեան մէջ յատու է ընթանում միայն մենչեւ Շահաբադի ժամանակները (1585—1628) և համար օտակի նկարագրելով նորա պատերազմական յաջողութիւնները, որին միայն մասամբ նաեւ Պարսկաստանի անտեսական բարեփոխութիւնը, ցոյց է տալիս, որ այդ անցողակի յաջողութիւնները չկարողանալով ազատել պարսկի կողմաւոր ծուղ տէրութիւնը վերջնական քայքայումից, կործանիչ հարուած հասցրին երկու քրիստոնէայ՝ հայ և վրացի ազգութիւններին: Եւ իրաւի Հայաստանը դարերի ընթացքում որքան էլ մեծ հարուածներ էր կրել, որքան էլ հայերի մի մասը անկարող երկար համբերելու թողել հեռացել էր բուն երկրից օտարութեան մէջ հանդստութիւն, կենսելի ապահովութիւն որոնելով, դաքա ընդհանրապէս մասնական երկայնութիւն էին համեմատ դարերի անխաղաղ և կիսաքաղաքակից դրութեանը, յատու է բոլոր երկիրներին և ազգերին՝ տարբեր չափերով: Հայերը բուն հայկական բարձր անդակի վրայ մեծամասնութիւն էին կազմում. երկրորդորձութեամբ ծագեալ էր երկրը, փոքր տկանութիւնը Արեւի և Եւրոպայի մէջ հռչակել էր հայերի անուր, իրերի զբաւ թիւնը հիմնովին փոխուելը, երբ Շահաբադը արեւելեան բռնակալի յատու է բարբարոսութեամբ դժոխացային միաք յղացում, տնապատ սակցեւ իւր երկրի և Տաճկաստանի սոհմաններին մէջ, որպէսզի դրանով թշնամու յարձակողական շարժման առաջն տանէ: Ամայանում է Հայաստանի կենդրոնը, նորա սիրտը, և թէև եւրոպական և յետոյ ուսումը զէնքի օգնութեամբ Հայաստանն ազատելու միտք յղացում է Մայր Աթոսում, ու ջնջմանում և երջանկայնշատակ Յակոբ կաթողիկոսի է մատնում մի քանի հայրենասէրներին հեռ գետարանութեամբ եւրոպական արքաներներին, նոյն իսկ Հռովմայ պապին զեմել և օգնութիւն հացցել. բայց բուն գործի ժամանակ հանգետում մնում են զլիտւորապէս միայն Արցախի և Սիւնեայ նահանգների հայերը իրենց մելիքներով, որոնք 40 միլեւ 30000 զօրաց բանակ են կազմում, որ ուսումը զօրքի հեռ միացած գործեն ընդհանուր թշնամու գէմ: Այդ էր պտածաւր, որ ուսմները Վրաստանին տկրելուց, Արցախում, Սիւնեքում հաստատուելուց յետոյ, զեռ բաւական ժամանակ է անցնում միլեւ ազատութեան հերթը համարում է Արարատեան նահանգին:

Հաճաքաբար աւերեց առաջ և յետոյ երկրի մէջ բռն էր դրել մի ուրիշ թշնամի, որ պակաս վտանգաւոր և կործանելի չէր. այդ կաթողիկէ հոգեւորականները զանազան մարդօրոք քարոզելէնքն էին, որոնք ժԶ-դ դարում հաստատուելով Պարսկաստանում տառիճանաբար ցանցով պատել էին ամբողջ երկիրը, որոշած Հայոց եկեղեցին անպատճառ կնխարկել Հռոմիայ գահին: Գոցացիները թիւեր վտանգաւոր էր մանաւանդ նրանով, որ իրենք ընդհանրապէս միջոցներէ մէջ ընտրողութիւն չգիտէին, միւս կողմից ֆիւմիսիական զօրեղ տէրութիւնը Լու գովիկոս ԺԳ-ի ժամանակից ի վեր քաղաքական նպատակներով ամեն կերպ նոցա օժանդակում էր: Կաթողիկէ քարոզիչները որպէս զի տեղի յաջողութիւն ունենան, Երեւանի սարգարի ձեռնադրութեամբ այդ քաղաքում էլ սկիսեցին դարձել և զբաղւել նոքա կամենում էին մահացու հարուածը հայոց կենդանական սրբավայրին՝ Եջմիածնին հասցրած լինել: Այդքան մեծ ծրարողով ձեռնարկած քարոզչութեան արդիւնքը այսօր քաջ յայտնի է. մի հատ կաթողիկէ չկայ այնտեղ ուր քարոզել են Բարդուղիմէոս Բանանացին, Յոհան Բանեցին, Քանայ վանքը աւերակ ընկած է Երեւանի ու Կարապետի հոյակապ, կանգուն վանքի հանդէպ, Քանայ զի զի բնակիչները մահաբեկականութիւն ընդունած կաթողիկէ հայեր են. բայց այդ ջանքերը ո՞րքան վիշտ, զժրտխտութիւն, ո՞րքան արտասուք և անմեղ զոհեր են խելէ ժամանակակիցներից. կրօնական ջերմեռանդութեամբ ոգևորում պատերները ո՞րքան են մեծացրել ժամանակակիցների առանց այն էլ չափազանց սոսկալի անտանելի նեղութիւնները, և վերջապէս միթէ՞ անցեալի անուր վարձը զատ չպիտի լինի ներկայիս համար:

Հաճաքաբար դադարեցրած հայերը Սպահանի մօտ հիմնեցին Նոր-Ջուղա քաղաքը և շահեց հովանաւորութիւն զանեցով, կորսողացան վաճառականութեամբ բաւական առաջ գնալ, անտեսապէս բարեկեցիկ վիճակ ունեցէլ, բայց հաւատարիմ իրենց հայերի քրիստոնէական կրօնքին, զերծ չէին անընդհատ հալածանքներից: Մահմեդական օրէնքները խիստ ճնշել էին քրիստոնէական համար, մանաւանդ այն օրէնքը, որով ընտանիքի մահմեդականութիւն ընդունած որեւէ անդամ աչք էր դառնում ընտանիքի ամբողջ կայքին: Եւ չնայած դրան, մինչդեռ հայերը մինչև օրս Պարսկաստանի խորքում, բոլորովին կողմնացած, կարում քրիստոնէական աշխարհից, քրիստոնէայ են մնացել, նոցա հեռ միաժամանակ դադարած 30,000 վրացի ընտանիքները շատ շուտով հաւատարիմ լինելով, մնացան պարսիկներէ հեռ նաև ազգովին: Արացիները վիճակը

բուն երկրում ընդհանրապէս ոչնչով չէր տարբերում հայերի վիճակից. իրաւ է այնտեղ իշխում էին վրացական արքայական ցեղից զուրջիստները, սակայն փոքրամիջ, մեծ դադարեցրածութեամբ խիստ նուազած, ներքին երկպառակիւ թիւններով տատակ ջլատում, չէին կարողանում գիժադրել պարսիկների և օսմանցիների յարձակումներին և սակայն ած էին կատարել նոցա պահանջները: Այդ խաներից շատերը ընդունում էին մահմեդականութիւնը, թէև զբանեց էլ երկրին և ժողովրդին օգնութիւն չէր լինում:

Աղէտներից չարագոյնը, ոչ միայն քրիստոնէականների, այլ նաև բաւար բնակիչներին համար, դահապարական յաճախ փոխութիւնն էր: Հաճաքը փոխութիւն էին արեւելքում սովորական բունի կղանակով, մինչև նորի հաստատուելը զօրեղ մեծ խաները ապրտամբում, իրենց անկախ էին հրատարակում. սեղի էին ունենում արեւնահեղ պատերազմներ, որոնց ծանրութիւնը դարձեալ կրում էր չարատանջ ժողովուրդը: Ի վերջոյ թէլ յիշեալ խաների շատ յաճախ միմեանց զէմ մղած պատերազմները, մօտաւրապէս լրացած կլինի այն պատերերը, որ ներկայացնում էր մեր երկիրը զարուս սկիզբները և նրանից առաջ:

Ներկեալիս այս ընդհանուր հալածարկից յետոյ, որի միայն կմախքը վերադարձրեցինք, (հատում I, II,) անցնում է նկարագրելու Իսրայէլ Օրիկ գործունէութիւնը (հատում III—XI) լուսաբանում հրատարակում թղթերով, և ներածութեան այդ մասն է որ մեծ նորութիւն պարսկական, աշխատութեանը հետաքրքրութիւն և առաջնակարգ կարեւորութիւն է տալիս:

Յակոբ Գ. կաթուղիկոսը 1673 թ. Ս. Էջմիածնում դադանի ժողով է դուրսբերում, որին մասնակցում էին վեց հոգեւորական, նոյնքան էլ աշխարհական անձինք և ուր որոշում են, զադանի Եւրոպա մի պատգամաւորութիւն ուղարկել և օգնութիւն խնդրել մահմեդականներին դառնլից ապատուելու: Ընտրում են 3 հոգեւորական և 3 աշխարհական պատգամաւոր, որոնց մէջ էին ինքը կաթուղիկոսը և Պոռ իշխանների ցեղից մեկը Իսրայէլը, որը սակայն փոխանալով պարսից հալածանքներից, իւր փոխարէն ուղարկեց իւր Օրի որդուն: Պատգամաւորութիւնը անցա-

և արագ կատարում հաստատութիւնը, վերադառնալ վրաց ազգի ցեղական բնաւորութեան բացասական կողմին, եւրոպացի ժառանգակից պատգամաւորից բազմաթիւ վրայաբերելու և առաջ քննում, որ բաւական անվստիստ էր մնալ զոյններով և կարողութեամբ վրացական բնաւորութեան ցեղը և պատգամակից ազգի ընկնող յատկութիւնները:

1. Մեծ. հեղինակը արդարացի կերպով աչքիս հեշտ

ջող վախճանն ունեցաւ. հաթիւ զիկոսը մեռնում է Պօլոսում, ընկերները վերադառնում են, միայն Օրին հայ վաճառականները հեռանցնում է Լուսաբա: Նա 3 ամիս մնում է Վահնետիկ 12 տարի Ֆրանսիա զինուորական ծառայութեան մէջ և 4 տարի Բալթիկի Յոլհաննէս Վելհելմ հուրֆիւրտի իշխանութեան մէջ: Նա այդպէս առիթ ունենալով անձամբ մօտենալու հուրֆիւրտին՝ ներառւում է հայերի և վրացիների սղարակ դրութիւնը և մեկնում իւր հայրենիքի հեռանալու դադաները: Ելնանք խիստ բարեհաճած է դանում և որոշում է օգնել հետո արեւելքի քրիստոնէականին. նա յանձնարարական թղթերով Օրինն ազատում է Էջմիածնի և Գանձասարի հաթիւ զիկոսներին հայ մեղիքներին և վրաց Գէորգի իշխանին: Էջմիածնի դահր թափում էր Եղիազարի մահից յետոյ (1691 թ.): Օրին ստիպում անցաւ Գանձասար և առանց իւր դադանի նպատակը յայտնելու, բացառիկ որ Եւրոպայից մի հզօր պետ իրեն ազատել է նիւթական նպատակ բաժանելու հայ վաճառքին: Եկեղեցիներին միայն իւր հարգած անձանց ձեռքով մի պայման որ չընդունէր: Օրին այդպէս զնայ Սիւնիք՝ Անգեղակոթ զիկոսադարում ժողովեց հայ մեղիքներին և բացեց իւր դադաները: Մեղքները մեծ պատրաստակամութեամբ և ուրախութեամբ ընդունեցին իրենց անլուր կտրած համարում պատգամաւորին, զրաւոր խոստումներ յանձնեցին նրան, կնիքներով և ստորագրութիւններով վաւերացրած, յանուն հուրֆիւրտի, Հրապմայ պապի և Պետրոս Մեծի: Նախ համառօտ թուում են իրենց կրած նեղութիւնները, իրենց մեծ պատրաստակամութիւնը զրամական օգնութեամբ, զօրքով, զօրաց պաշարով ամեն կերպ նպաստելու և խնդրում են ամենայն վճարատեմքով վերաբերուիլ Օրինի իբրեւ հայերին քաջամասնով նոր և հոյակաւոր Պաշտօնականի ներկայացուցիչին: Օրին ընկերակցելու համար մեղիքները ազատեցին Ս. Յակոբ վանքի վանահայր Մենաս վարդապետին:

Օրին ստիպում էր 6 ամիս անդործ սպասել հուրֆիւրտի արքունիքում վերջին հիմնդրութեան սրտածառաւ և յետոյ նորա ու հովմէական հայտեր խորհրդով և յանձնարարական թղթերով զնայ ներկայանալու ռուսաց Պետրոս ցարին և խնդրելու նրանից թէ օգնութիւն և թէ թոյլտուութիւն իւր երկրի միջով ազատ ճանապարհ եւրոպական զօրքի համար: Նա Մենաս վարդապետի հետ Մոսկիւ հասաւ 1700 թ. մօտ 7 տարի մնաց այդպէս, բայց Օրին միջոցաւ մանրամասն և խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդեց Պետրոս Մեծին թէ Հայաստանի վիճակը մտաւ թէ պարսկի տէրութեան քաջա-

յեալ և ու ժառաղաւ դրութեան մտաւ յայտնելով որ 4000 ռուսական զօրք հայերի ձեռքնուտ թեամբ ամենայն զիկոսութեամբ կտրեն ամբողջ Հայաստանին: Եւ ի վերջոյ իբրեւ յանձնարարեալ հուրֆիւրտից յայտարարեց որ ռուսաւրատա է օգնելու հայերին ի թէ վտանգ լինի թէ ռուսաց հողից անցնելու ազատ ճանապարհ կունենայ: Մեծն Պետրոսը զործի սղարակ իրեն բարեհաճ ցոյց տուեց զէպի հայկական խնդիրը: Գոյովին միջոցաւ քաջած տեղեկութիւններից յետոյ անձամբ ընդունեց Օրին և Մենաս վարդապետին, բայց զրական օգնութիւն՝ հաւատակ իւր զանկալութեան չէր կարող ցոյց տալ. հիւսիսային-չվեղական մեծ պատերազմը լարել էր նրա ամբողջ ուշադրութիւնը, ազատ չէր նստել հուրֆիւրտը. նա էլ պատերազմում էր Ֆրանսիացիների դէմ: Այդ ժամանակաւ որ անցաւ յայտնելու Օրին, նա բաւականացաւ սղարակ հետեւեալ երեք պայմաններն ընդունելով. 1. Նրան յաւանդեցին որ շվեդական պատերազմից յետոյ զրականապէս յօդուտ նրա յարուցած հարցի միջոցներ կձեռնարկուին: 2. Նրան թոյլ տալն այդ խոստման մտաւ պաշտօնապէս հաղորդել հուրֆիւրտին և 3. նրան ընդունեցին ըստ խնդրանոց զինուորական ծառայութեան մէջ: Այդքան ուրախութեամբ լուրը հաղորդելու համարն Վիսկոնզոսի ուղարկեց նազար Օրինովին, իսկ հայ մեղիքներին մօտ ուղարկեց Մեղան Վառլիովին: Հայերի ուրախութիւնը կատարեալ էր. Էջմիածնի հաթիւ զիկոսը մինչև անգամ ուսմանեց ըստ եկեղեցիներում մողթաների կատարել ցարի համար. իսկ մեղիքները յայտնում էին իրենց մեծ պատրաստակամութիւնը:

Այդքան երկար անդործութիւնը Օրին անտանելի էր. նա իբրեւ առանձնաշնորհութիւն խնդրեց Պետրոս Մեծից իրեն շնորհել պօլկովնիկի առաինան, թոյլ տալ զնալ Նուրադաւ աշտեղ յանձնարարականներ ձեռք բերելու իւր ծախքով մի արտակարգ զեպանութիւն կազմելով զնալ Պարսկաստան և մանրամասն ուսումնասիրել բոլոր պայմանները ազադայ պատերազմի յաջողութեան համար: Պահում են բաւական թրգութեւր, որոնք վկայ են թէ ինչ զփութութեամբ և ինչ համբերութեամբ կտրոյացաւ հասնել իւր նպատակին: 1707 թ. յունիսին նրա արտակարգ զեպանութիւնը բաղկացած 50 հազուց՝ պատրաստ էր. նա գնում էր իբրեւ զեպան Հովմայ պապի, հուրֆիւրտի և ռուսաց ցարի, որոնցից հրովարտաներ ունէր և շահի համար տանում էր ցարից առանձին ընծաներ: Այդ արտասովոր զեպանութեան լուրը շուտով հասաւ Պարսկաստան, յայտնուեց որ նրա զլուխն անցել է մի

հայ և ամեն հերպ փորձեցին շահին գրգել ու հրաժարուի նրան ընդունեալուց շահին փորձում էին վախեցնել մանաւանդ Խորայէլ Օրինն անու- նով որի մէջ երբ թէ դուշակութեան հայ ուր նա լի- նելու է արքայ-ի sera roi-ի բայց շահի երկիւղն ռուսներն անուանից նաւելի մեծ էր և նա բնդու- նեց՝ մինչև անդամ մեծ շքով:

Ամբողջ երկու տարի Ռուսաստանում գեա- պանութեան մասին լուր չէր ստացուում, միայն 1709 թ. Աղէքսանդր կաթողիկոսը շնորհակալա- կան կոնդակ ուղարկեց ցարին՝ Օրինն ցոյց տուած մեծ շնորհքի համար: Օրին անդործ չէր մնացել, նա երկրն մէջ կապեր էր հաստատել, կարենք տե- ղեկութիւններ էր ժողովել շվեդացոց փորձերն մասին Ռուսաստանի դէմ միանալ տաճիկների և մինչև անդամ պարսիկների հետ և այդ լուրերը ժամանակին Մինաս վարդապետի միջոցաւ հա- ղորդել: Աւելի մեծ շքով, անդադայի փայլուն յայտերով շուտով երախանացած տեանել իւր հայ- բեաներն աղաաութիւնը Օրին վերադառնում է Ռուսաստան: Նա երկրն բերքերից թաղաւորի համար ընծաներ էր տանում, ձիեր, կերպաններ, պատ գներ, գլխիներ և ին. նրան ուղեկցում էին Ադուանից Նաոյի կաթողիկոսը երկու արքեպիս- կոպոսի հետ, 60 հազի հմուտ կերպասագործներ, որոնք Մոսկիայում նոր գործարաններ պէտք է բանային: Եթէ մինչև այդ ժամանակ բախար շարունակ ժպտացել էր նրան, այնուհետև ձա- խորդութիւնները դարձան նրան բաժին. նա մեծ գիտարութեամբ կարողացաւ երկու նաւ վար- ձել Հաշտարեան անդալիստելու համար, փո- թորիկը նաւերը բաժանեց միմեանցից. նաւա- պետները մէկը ապօրինի իրան սեպհականեց կայ- սեր համար որոշուած ընծաների մի մասը, Հաշ- տարեանում բոլոր ընծաներն համար մաքս էին պահանջում և մինչդեռ Մինաս վարդապետի մե- ջոցաւ մատուցած իւր գանգաւաններն և խնդրա- նոց պատասխանին էր սպասում, Կապանի վայե- վոս Ապրահիմը հաղորդեց Մոսկիա 1711 թ. նո- յեմբերի 7-ին «Պարսկաստանից ծովով նաւերն վրայ Հաշտարեան եկաւ Հռոմի պապի դեսպան Խորայէլ Օրին, ապրեց մօտ 2 ամսաշախի մեռաւ օգոստոս ամսում և թաղուեց իրենց կրօնի ծէ- սով Հաշտարեանում Հայոց եկեղեցու մօտ: »

Այդ ակնկալ գիտարտութիւնից յետոյ Օրինն ընկերակցող հայերը վերադարձան հայրենիք. Մե- նաս վարդապետը երկար փորձերից յետոյ կորո- ղոցաւ նորա բերած ընծաներն մի մասը աղատել և 1712 թ. թաղաւորին ներկայացրեց 26 ձի, զորքեր, թաւիշ, կերպուէ զօրծուածքներ, ար- ծաթէ շինուածքներ, թանգազին մորթիներ, ա- սեղնագործ փռոցներ, 6 ֆութ կաֆէ, 2 1/2 փուտ ընկող, մերգ և ին:

Օրին գործը շարունակող մնաց Մինաս վար- ղապետը որ չունէր ոչ նորա հեղինակութիւնը, ոչ հասկացողութիւնն և գործելու ընդունակա- թիւնը. թէև շարունակում էր ուստաց զիստին տեղեկութիւններ հաղորդել, մանաւանդ երբ 1716 թ. սուլթանաշնորհեալ հրովարտակ ոտանա- լով այցելեց Էջմիածին, Գանձաւորի Նաոյի կո- թաղիկոսին, բայց այդքանով էլ վերջանում էր նրա կատարած դերը: Պետրոս Մեծը փառաւո- րապէս յաղթել էր հիսիսային մեծ պատերազ- մում, Ռուսաստանի համար արեւմտեան տէրու- թիւնների շարքում մինչև այդ չեղած գերը էր ստեղծել, և անշէղ իւր նախամարտած բոնեւիք զիրքն մասին դէպի արեւելեան բլրատանաները, գէպի արեւելքի կիսավայրենի քաղաքաւող տէրու- թիւնները, դրական գործի անցնելու ժամանակը հասած համարեց: Նա իւր պաշտանաների մե- ջոցաւ հարկաւոր հրահանգներ հաղորդեց վրացի Ատիթանդ իշխանին, Նաոյի կաթողիկոսին և հայ մեկնքներին պատու իրելով պատրաստ լինել և միանալ իւր զօրքի հետ որի գլուխն անցած 1722 թ. Հաշտարեանից նաւերով մտել էր պարսկական Կասպից ծովափեայ գաւառները: Պատմութիւնից յայտնի է թէ ինչ վախճան տեսցաւ այդ արշա- տանքը. թէ ինչպէս Պետրոս Մեծը զբաւելով միայն Դերբենտը՝ ստիպում եղաւ շտապով վե- րադառնալ Ռուսաստան, ուր քաղաքական նոր բարդութիւններ էին ծագել, իսկ Հայոց և Վրաց զօրքը որ կաղմ և պատրաստ սպասում էր Գան- ձալի մօտ անհամբեր մեծ կայսեր զաւտեան, յուսահատ և յուսախափ ցրուեց, ամբոցաւ երկ- րի ամաւր կողմերը և երկար ժամանակ յուսա- հատական անհատաւոր կուլ մղեց թէ պարսիկ- ներն դէմ, որոնք որոշել էին գլխովին ջնջել հա- յերին, սոցա համարելով արտաքին թշնամուն երկիրը ներս հրաւիրողներ և մոնաւանդ տաճիկ- ներն դէմ, որոնք կամենում էին զբաւել պարս- կական այդ նահանգները, սուսներից խլել Կասպիական դաւառները և պաշտպանում լի- նել ապագայում: Հայերը դրամանալի հաւա- տարմութեամբ շարունակեցին հաստատ մնալ ուստաց կայսեր տուած խոտամանը և հարկաւոր դէպքում առանց վարանուելու յայտարարում էին իրենց այդ հաւատարմութիւնը: Յիշենք օրինակ մի դէպք. Կաթիկոսի Մահմետ Պալի կանը հայ զօրքն գլխաւորներին մեծամեծ խոտ- տումներ տնելով, առաջարկում էր միանալ իւր հետ և ռուսներին հետացնել, հայերն պա- տասխանը լինում է. «Մենք չենք ցանկանում ոչ պատիւ, ոչ փող, ոչ հող: Մենք քեզնից ոչինչ չենք խնդրում և քեզ չենք կամենում ճանաչել, մենք ժողովուել ենք մեծ կայսեր հրա- տէրով, մենք նորա սուրաւիները, ծառաներն ենք

և յայտնեալ նրա վրայ է: Եթէ Աստուծոյ ողորմութեամբ մեծ հոյսերը իմանի այս երկիրը մենք իմիսնանք նրա հետ և վերթանք: ուր նա կհրամայէ: Խոսքը Դատաւարած՝ անսկիզբ յարձակուեց հայերի վրայ և 2000 հոգի ջարդեց: Այդ ծանր ժամանակները հայերը յայտնեց չէին կարում: Ետայի կաթողիկոսը 1724 թուին Անտոն քահանային և Չելեբի մելիքին հայերի անուանեց ու զարկեց Ռուսաստան, որմէք Հաշտարխանում երկար սպասելուց յետոյ, հասան Պետերբուրգ և արժանանալով հայտեր ներկայութեան պատմեցին իրենց կրած նեղութիւնները, յայտնեցին որ հայերը 40,000 զօրք ունին պատրաստել 10,000-ը ձկանոր որ կայսերական զօրքը ամեն ըսն երկրում կդանի: պատմեցին որ իրենք արդէն քանիցս յաջողութեամբ կռուել են թշնամու դէմ և յաղթել: Ի վերջոյ խնդրում էին, եթէ դժուար է կայսեր շտապով պատերազմ սկսելու, թող տայ իրենց ղլխովին տեղափոխուել հայրենի հողից և վերադառնալու էր նոր դրամած երկիրներում: Գլխուն, Սալխուն, Բաղու և Դեբրեհուն: Պ. Եղեանը ոչ առանց հիմքի ենթադրում է, որ պատգամաւորները վերջնապէս խաղաղութեան համար լիազօրութիւն և պատուէր չունէին, այլ նախ թելադրուել են Մոսկվայում կամ Պետերբուրգում, քանի որ այնտեղ լաւ յայտնի էր, որ կայսրը մտածում էր նորանոր բնակիչներով կենդանացնել նոր դրամած ամայի դաւառները: Յամենայն դէպս կայսրը ոչ միայն ընդունեց, այլ և ամեն կերպ խրախուսեց հայերի խնդիրը, նա պատուիրեց իւր գեապանին Վ. Պոլոմով ազգել օսմանեան կառավարութեան վրայ, որ արդէն չլինի քրիստոնեաների կամովին հեռանալուն, ինչպէս ինքն էլ արդէն չի յարուցանել, եթէ իւր երկրից մահմետականները կամենան հեռանալ: Հատկայն, որ իրենք իբրեւ քրիստոնեայ պարտաւոր են համակրօնակցներին օգնել: Հայերին էլ հրովարտակ ուղարկեց. «պատուելի կաթողիկոս Ետայուգ և պատուելի ուղարացոյ Աւանիգ և Միլդայիգ (սուսերէն чествойшему և чествойшимъ) և ամենայն աշուց, պատուական (чествойымъ) ուղարացոյ և ղլխաւորացոյ, և ամենայն պատուական Հայոց առկիւ, մեր ինքն վրայթօսութեան ողորմութեամբ շատ բարեհասցէ», որմնց հրովարտում է զալ աղբիւ իւր երկրում հանդիսաւ և ապահով: Այդ էր Պետրոս Մեծի վերջին կարգադրութիւնը: Հայերը չդադարեցին, նախ թէ դրամադիր չէին և թէ ամեն կողմից շրջապատուած թշնամիներով, երկնչում էին իրենց ամուր դիւրբերից հետ անալ: Պետրոսի անմիջական յաջորդները մինչև Եկատերինէ Մեծը խոտաւումներ և զրազրութիւններ շրջանից առաջ չանցան, մինչև անգամ 1732 և 1735

թուերին պարսիկներին վերադարձին միանգամ դրամած դաւառները:

Պ. Եղեանի հրատարակած թղթերը այդքանով էլ վերջանում են. «ստիպոյն նա ինչպէս յեղել էր», ներածութեան մէջ պատմութիւնը ամբողջացնում է հասցնելով մինչև երկրի տիրակալութիւնը: Նա պատմում է թէ ինչպէս Եկատերինէի ժամանակ, որը ամեն կերպ շարունակում էր իւր մեծ նախորդի առ ժամանակ կանգ առած քաղաքականութիւնը առաջ տանել, Ռուսաց զօրքը նորից երեւաց Վովկասում, առաջին անգամ Տաւրէիէի առաջնորդութեամբ: Սա պէտք էր ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ միացած վրայ Հերակլ իշխանի հետ յարձակուել ասիական Տաճկաստանի վրայ, ուսկայն վրայիները անձնական հաշիւներով փոխանակ նպատակելու ռուսաց զօրքին, կամենում էին իրենց նպատակին ծառայացնել և անդործ մնալին Ախալցխայի վրայ յարձակման դէպքում, որով ծագեց տարածայնութիւններ և կայսրուհին յետ կանչեց իւր զօրքը, Բայց ահա հանգէս եկաւ ամենակորոյ Գրիգորից Պատեօմիկներ իւր հաշակաւոր «յունական ծրագրով», որով կամենում էր ազատել քրիստոնեաց ժողովուրդները, սակեթէ հայկական վրացական թաղաւորութիւններ Ռուսաստանից կախաւ, Վ. Պոլոմը նորից մայրաքաղաք դարձնել: Հայերը սկսեցին նորից յառաջդրուել, հանգէս եկան նոր դործիչներ, որմնց հետ Պատեօմիկներ ամենալաւ յարաբերութիւն է պահպանում և որմնք մեծ դեր կատարեցին, դոքա են Յովհաննէս Լազարեանը, յայտնի Լազարեան տան ներկայացուցիչը, Սաւփան Գալիլովը, Արարատեան նահանգի հայերի կողմից ճանաչուած ներկայացուցիչը և մանաւանդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը: Հայրենասէրները ոգևորուած եռանդով աշխատում էին, հայ մեղքները մինչև անգամ Գանձասարի վանքում Յովհաննէս կաթողիկոսից ռուսաց զահին հաւատարմութեան երդում ընդունեցին: Իբրահիմ խանը, Գանահ խանի որդին, ինքը փորձեց մանել Ռուսաց հովանու տակ և երբ հաստատ դրամական չընդունեց, սկսեց աւելի սաստկութեամբ հալածել հայերին, որմնց դժբախտութիւնից մեռան Պատեօմիկներ և կայսրուհին, իսկ Պաւել կայսրը զօրքը Վովկասից յետ կանչեց: Հատ չանցած 1800 թ. վրայ Գէորգի իշխանը հրաժարուեց զահից և Վրաստանը դարձաւ ռուսական նահանգ, իսկ դժբախտ Հայաստանը զետ սպասում է իւր ազատութեան, նրա միայն մի մասն է ազատուել մահմետականութեան դատը լծից:

Մեր յօդուածը գծում ամհմանից շատ երկարեց, ստիպուած ենք կտրճել և լռելեայն

անցնել Վարաբաղի և «Հայկական աշխարհի» տեղաբաշխութեան մանրամասնութիւնները, Վարաբաշխութեան հաւաքարկները, մասին կատարուած կարգադրութիւնները, այդ պատմութիւնները բաւական ծանօթ են մեր հասարակութեանը Բաքիի, Խամսայի միջնակայանի, Վարաբաղի աստղադէտը զրուածքներից, Երեւանի, Հայերը XIX-րդ դարում և Հայոց կաթնի զիկտութիւնը գրեցի, և կամկտիկը հաղորդելով Երեւանի հայկազը Օրին անձնատրութեան և Պետրոս Մեծի տրեւելեան քաղաքականութեան ծրագրի մասին:

Ըստ այդ հայկազի՝ Պետրոս Մեծի ծրագրերը այս էր. 1. Ռուսաստանի և Պարսկաստանի վաճառականական յարաբերութիւնների զարգացումը հայերի միջոցով. 2. Հայերով բնակեցնել պարսիկներից զբաւած դատաւները և 3. Հայերին ազատել մահմեդական լծից, ոչ թէ քաղաքական հաշիւներով, այլ իրեն «քրիստոնէական պարագ»:

Պետրոս Մեծը ձգտում էր կառուցել ծովով հաղորդակցութիւն հաստատելով Պարսկաստանի հետ, զուցէ զբանով նոր ճանապարհ բացած լինի Հնդկաստանի վաճառականութեան համար և միւս կողմից կամենում էր, որ Պարսկաստանում մեծ քանակութեամբ արտադրուած կերպարի առևտուրը հայերի միջոցով կենդանանայ ուսները ձեռքին, այդ առևտուրը որ զանձարանի մենաշնորհն էր, մեծ օգուտ էր տալիս զանձին:

Երկրորդ նպատակը պարզ էր. զբաւած երկրի բնակեցնելը մեծամասնութեամբ մահմեդականներ էին և դոքա չէին կարող բարեկոյտ հպատակներ համարուել, նա կամենում էր զոյտ փոխարինել հայերով իսկ թուրքերին պարսկաստ է եղել ուղարկելու Տաճկաստան:

Պահուած թղթերի մէջ բազմաթիւ են այնպիսի վկայութիւններ, որոնք անհերքելի ապացուցանում են, որ բարեպաշտ կայսրը վրդաւում էր լսելով քրիստոնէականների կրած հաւաճանքը, նոցա կոտորածը, նա առաջինը հիմք դրեց քրիստոնէականների ազատութեան քաղաքականութեանը Ռուսաստանում:

Իսրայէլ Օրին այն նշանաւոր հայն է, որ Եւրոպայի քաղաքականութեան մէջ մտցրեց հայկական հարցը: Նա Պառլիլիանների նշանաւոր սերունդից էր, որոնք իշխում էին Վարաբաղի Խաչէն գաւառում և ԺՎ դարից յայտնի են իրեն քրիստոնէութեան համար մարտնչողներ: Օրին երկար ժամանակ Եւրոպայում մնալով, համարեա հաղորդակցութիւնը կարում է իւրայիններից, ամուսնանում է Վիսկոնտինայի և ունենում երկու դուստի, միայն նա հաւատարիմ մնաց իւր մայրենի եկեղեցուն, միևնոյն ժամանակ յոյս տաով կաթոլիկ հոգևորականութեանը, որ եթէ

հայերը Պապի ազդեցութեամբ ազատուին, կրնան նախ նորա գերեշխանութիւնը: Նա Եւրոպայում նիւթական մեծ նեղութիւններ է կրել, սկիզբը կարծում էր թէ կարող կլինի օգնութիւն գտնել Ֆրանսիական հոգը Լուդովիկոս ԺՎ թագաւորից. 6 տարի ծառայեց նրա զօրքում և մինչև անգամ անգլիացիները ձեռքը դերը ընկաւ պատերազմի ժամանակ: Երբ ազատուեց, լատմածելով, թողեց Ֆրանսիան, մտաւ Պֆալցի Յոֆմանէն Վիլհելմ կուրֆիւրստի ծառայութեան մէջ, որը թէ քաղաքական զիբքով և թէ ազդակցական կապերով Եւրոպայի նշանաւոր իշխանն էր: Մոսկովայում իրեն կուրֆիւրստի իշխանն արքունական զանձարանից օրեկան հենդ դեսպան արքունական զանձարանից օրեկան հենդ ալաին փող էր ստանում, մինչդեռ նա անհամեմատ աւելի ծախքեր ունէր. նա իւր միջոցներով էր ճանապարհորդութիւններ կատարում, պատգամաւորներ ուղարկում Եւրոպա և հայ մեղիքները մօտ. նա Պարսկաստանից երկու անգամ, մանաւանդ վերջին, վայելուէ պարգևներ է ստանում թէ կայսեր և թէ ազդեցիկ անձանց, և անտեղի են այն քննադատների կարծիքը, ըստ որոյ իր թէ Օրին իւր գործունէութեան մէջ առաջնորդում էր շահասիրական միտումներով:

Օրին թէ փաղայ հեռացած հայրենիքից, հմուտ էր Պարսկաստանում տիրող պայպաններին և թէ Պետրոս Մեծի արշաւանքի ժամանակ նա լինէր կայսեր հրամանակատարը տեղական յանձնարարութեանց համար, արշաւանքի վախճանն ուրիշ կլինէր, նա գիտէր շատ լեզուներ՝ ֆրանսերէն, գերմաներէն, իտալերէն, լատիներէն, առնկաց և պարսից լեզուները. և իրեն անհատ կարողանում էր զբաւել շատերը վստահութիւնն ու համակրանքը: Գովքով են խօսում նրա մասին կուրֆիւրստը, Հոլմայ կեսարը, իսկ ցարը նրան արժանացրեց պալիպիկի աստիճանի, Պետրոս Մեծի անձնատրութիւնը, նրա ձեռնարկած արատաւոր բարեկորդութիւնները երկրի մէջ, պատերազմական յաջողութիւնները որոնչացրել, սղեւորել էին Օրին. նրա թղթերի մէջ շատ տեղեր կան այդ հաստատող, բայց նա սիրեց նաև Ռուսաստանը և որոշեց բնականաբար բնդ միշտ ազդեց տեղափոխուել:

Երբ Օրին զեռպանութեամբ գնաց Սպահան, այնտեղ էր հայր եղուիս Սրուսինոկին. նա համառօտ տեղեկութիւն է տուել նրա մասին, ընդհանրապէս խիտ աննպաստ. և այդ հայկազի պաշտպան է հանդիսացել նորեւ գերմանացի Հելլգել ուսումնականը, որը մի մասնական ուսումնասիրութեան մէջ, առանց որ և է հիմունքի, Սրուսինոկի մեղադրանքը առաջ տանելով, Օրին համարում է մինչև անգամ մի բախտա-

խրնդէր: Հրատարակուած վաստաթղթերը տեղեր չեն թողնում այդպիսի հայեացքներ:

Օրին օգնականը Վարաբաղի Ս. Յակոբ վանքի վանահայր Մինաս վարդապետն էր, որին մեղքները Օրին այցելութեան ժամանակ կարգել էին իրենց «վէքել»: Սա սահմանափակ մէկն էր. անկարող Օրին դերը կատարելու, թէև նրա դործի շարունակողը մնաց և թէև մինչև անդամ հայերէն ուղիղ գրել չգիտէր: Նա պարզ տեղեկութիւններ հաղորդելուց առաջ չանցաւ, որոնք մասամբ կորցրին իրենց նշանակութիւնը Պետրոս Մեծի մահից յետոյ, երբ քաղաքականութիւնը փոխուեց, 1716 թ., Հայաստան ճանապարհորդելով Գանձատարի կաթուղիտից ձեռնադրուեց եպիսկոպոս և խնդրեց կայսրից իրեն կարգել թեմական տաճնորդ Ռուստամունու մ' ցրուած հայերի վրայ, իսկ 1722 թ. խնդրում է Հայոց եկեղեցու համար տեղ առնել Պետերբուրգում և թէ Մոսկովայում: Նա մեռաւ մոռացութեան մէջ:

Այսքանով մենք առ այժմ վերջացնում ենք մեր տեսլիքը պ. Նդեանի գրքի մասին. սակայն հրատարակուած թղթերը պարունակում են անհատում դանձ ժամանակագրական, տեղագրական, տահմային պատմական խնդիրները վերաբերմամբ, իսկ հայերէն բնագիրը խիստ հետաքրքիր և կարեւոր է լեզուի համար ևս: Մեր մեղքներն ու բէկերը, խօսքս միայն հին ծագում ունեցողների մասին է, թող հետաքրքրուին փոքր ինչ իրենց ծագումով, իրենց բնական իրենք ամեն-դական առաքինի յատկութիւններով, թղթերը վաղուց արտադրւած թիւն են այդ յատկութեանց, որ պարտական են իբրև սրբազան տանդ, իրենց սերունդներին հաղորդելու: Այդ թղթերի մասին, մանաւանդ ակադեմիկ Սէն-Մարտենի՝ Հայաստանի ուսումնասիրութեան ծրագրի մասին, յոյս ունիմ որ ընդ առ թիւ գրելու, այստեղ կկամենայ ի մի ցանկութիւն յայտնած լինել, գրքի ամբողջ ներածութիւնը համարեա անկախ աշխատութիւն է. նա թէ լեզուի և թէ գրքի թանգութեան պատճառաւ (գինն է 5 ր.) անմատչելի է մ'հալու մեր բնթերցող հասարակութեան մեծամասնութեանը, ուստի անհրաժեշտ էր նրան ամբողջովին թարգմանել և թեթև գնով մեծամասնութեան մատչելի կացուցանել: Զուտ ուսումնական ներածութիւնը անհատական չի մ'նալ այդ դասակարգի բնթերցողներին, և ուրախակի կլինէր, եթէ նա այդ տեսակ գրքերով կազմէր իւր գրական ճաշակը:

Միտքով վարդապետ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ 75-ԱՄԵԱՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑԻ, որ է ԹԻՖԼԻՍ. Հատար Ա. (1824—1850 թ.) վեց պատկերով. — Աղեխանյ Դ. Նոյեմբ. հրատ. Ներսիսեան Հայոց Հոգևոր Դպրոցի. — Թիֆլիզ, 1898: — Այս կարեւոր երկասիրութիւնը լոյս էր տեսել և ուղարկուել մեզ տղէն ամառուայ սկզբներին, և մեր կողմից դժուար ներելի զանցառութիւն կլինէր տարին վերջացնել առանց դռնէ մի քանի խօսքով ծանօթութիւն տալու նորա մասին, որ ամենապատուաւոր տեղ է բռնում հայկական դրականութեան տարուայ ընթացքում յառաջ բերած արդիւնքները մէջ և արժանի է մեր ընթերցողների առանձին ուշադրութեանն ու գնահատութեանը: Այս առաջին անգամը չէ, որ պ. Ներսեան իւր պատմադիտական և հնախօսական աշխատութիւններով մի խիստ օգտակար ծառայութիւն է մատուցանում հայ հասարակութեանը: Երբ մեր ժողովուրդը ներկայ գտնում քաղաքակրթութեան ասարելակ վերայ ռաք գրաւ, նորա լուստուորութեան կարապետները մի մասի նշանաբանն էր «մոռանալ Հայի ու Լեւոնին», մոռանալ անցեալը և նոր հիմունքներ վերայ ազդակն կեանք կազմակերպել: Այդ մտար տեսութիւնը յերաւ ի այնչափ ազդեցութիւն ունեցաւ, որ մեր նոր գրականութիւն մշակողները համեմատաբար շատ քիչ տեղ առին պատմական ուսումնասիրութեան, և հետեանքն այն եղաւ, որ կրթութեան նոր սերունդը գրեթէ դադարաւ չունի իւր ազդի ու միայն հին հին դարերի, այլ ամենամօտիկ ժամանակները պատմութեան մասին: Այժմ, երբ կարծես դարձել և ընդհանրանալ է սկսել մեր մէջ այն գիտակցութիւնը, թէ «ծառն արմատով է ծառ», թէ մեր պատմական անցեալից կտրուած մենք միայն դատարկ հոգմադայնէր կդառնայինք օտար քաղաքներ համար, պ. Ներսեան այն բազմաշխատանքն է, որ մեզ ծանօթացնում է մօտիկ անցեալի այն պայմանների հետ, որոնց մեջ իւրաքանչիւր մեզ ժամանակակից ազդակն կեանքը: Նա որ գլխաւորն է՝ նորա աշխատասիրութիւնները վաղի վերջ դատողութիւններ կամ երկրորդական երրորդական տպերն են իրից քաղած հատուկտը անհատաւ տեղեկութիւններ չեն, ինչպէս լինում էին առաջ մեղանում սակաւաթիւ պատմ. գրութեաները, այլ երկար տարիներ ընթացքում անգուշ ջանքերով ձեռք բերած վաւերագրութիւն անմիջական տրտադրութիւնը: Այդ վաւերագրութիւնը մինչև իսկ այնչափ մեծ տեղ են բռնում նորա ինչպէս միւս այնպէս և մանաւանդ ներկայ գործի մէջ, որ նորա գրութեանը որոշ տեսակէտից աւելի յարմար էր գուցէ «պատմական նիւթերի ժողովածու» քան իսկական «պատմութիւն» անուանելը:

Աստուծոյ պէտքերէն զիտէ իւր ժողոված նիւթերն այնպէս դառաւ որեւէ այնպիսի կենդանի գոյններով նկարագրել զործող անեծքին և նոցա գործողութիւններն իրականացան կողմէն այնչափ արտադրող կերպով ներկայացնել որ նորա գործածները կարողացաւ ում են յերաւի իրեն շատ հետաքրքիր պատմութիւններ և դառնում միանգամայն թէ կրթութեան միջոց հասարակ բնութեցոյցի համար և թէ լուրջ ուսումնասիրութեան միջոց պատմութեան նիւթը հարկաւ այնպիսի բնաւորութիւն ունէր որ այս վերջին կողմը համեմատաբար աւելի քիչ է աչքի ընկնում այստեղ թէպէտ զլիսուսը գործելներն՝ ներսէս և. (պէտքերէն պատմագրութեան մշտական արժանաւոր հերոսի) Յարութիւն քահ. Ալամդարեանի, Հասան Բարսեղի և ին. պատկերները կրկին վարպետ դըշով քծած են և նոցա գործունէութեան արժէքը իրաւ որոշ կերպով գնահատած: Սակայն գրուածքի ամբողջութեան մէջ հաւասարակշռութիւնը պակաս է. ահա ահա հեղինակը մանրամասնութեանց, կարելի է ասել չափից աւելի մանրամասն հաշիւներն՝ մէջ է մանուս. ուրիշ տեղեր պատմութեան ամբողջ երևանք բաց են մնում:

Այսպէս արամադրում են ընտանեւոր նորան իւր ձեռքում եղած իրաւասութիւնը. բայց թնդ ներսի մեղ նկատել որ նա մէկ նպատակ դրած կամենում է մի կողմից անարտաճառ բարձր իւր ունեցածները առ և խնայում է երեւմ. յետ պահել այն ինչ որ կարողացան, կարողական նշանակութիւն ունի (անում է նաև կրկնութիւններ) միւս կողմից բաւականանում է իւր ունեցածով և աւելի հետաւար պարկեւծներ չի գիտում իւր պատմութեան ամբողջութիւն տալու համար: Մենք կարծում ենք թէ այնպիսի ազդեցութիւն շատ կարելի էր գտնել և պէտքերէնի պէս մի հմուտ գրող կարող կրկնէր ներսիսան, գաւ. կամ որ գրեթէ նոյն է՝ մեր գարու Հայոց կրթական գոյծի վարդապետն, աւելի լինէ պատմութիւն ընծայել և թէ պակաս հապճեպով յաւաք տանէր իւր աշխատութիւնը: Այնուամենայնիւ նորա գրուածքը մի շատ հետաքրքրական և բազմաբովանդակ երեսն է այդ պատմութեան որ պատիւ է բերում թէ իրեն հեղինակին և թէ հրատարակութեան մասին հոգացող ներսիսան գաղտնի հոգաբարձութեան և շատ բան է ուսուցանում ընթերցողին:

Կ. Մ.

ՅԵՐԵՂԱՅԻՄ ԲԱՆԱՅԻՍՈՒԹԵԱՆ 1898 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ Ե ԴԵՍՏԵՄԲԵՐ.

Ժողովրդական Բանասիրութեան Հեճճեր Միջնագրեւն Տաղարներով:

Մեր բանասիրները մինչև այժմ աշխատել են անդեր բանահիւսութեան նշխարներ ժողովել և բաց շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձրել ժողովրդական բանահիւսութեան այն մնացորդներին վերայ որ հասնում կարողացաւ միջնագրեւն հեղինակները գրուածքներին մէջ: Սակայն նորութիւն չէ որ Թ. գարեց սկսած մենք ժողովրդական բանահիւսութեան մնացորդները կարող ենք գտնել նախնեաց ձեռագրերին մէջ: Գրեց որ նարեկացին իւր տաղերով և գանձերով, Մաղխարոս, Միսթար Գոշ, Հնարհային, Վարդան և մանաւանդ միջնագրեւն կրկնները արժանի են առանձին ուշադրութեան ժողովրդական բանահիւսութեան տեսակէտով ժողովրդի վաղ ու բարձր ասիւրութիւններին, մտաւորապաշտութեան ուսումնասիրութեան համար ընտիր աղբիւրներ են նաև մինչև այժմ բոլորովին անտես արուած քարտիկներ: Արեւ ազգերի մատենագրութեան մէջ ևս հազուադէպ

չեն նման երեւոյթներ. Գրանդարացոյց Բոյանդի երգը, Գերմանացոյց ներկայիցները, Պարսկի Հասնամէն ժողովրդական վէպեր են որ յետոյ գրել են առնուել և մշակուել բանաստեղծների ձեռքով: Զարմանալի չէ որ բնում է թէ ժողովրդական ներկայ բանահիւսութեան հեղինակ որոնք միջնագրեւն տաղարաններին մէջ:

Միջնագրեւն կրկններն ընդհանրապէս ժողովրդական աղով և լեզուով են հիւսում իրենց երգերը. նորա ժողովրդի մարդիկ են, նոյն գաղափարներով և զգացումներով սնուած, ինչպէս հասարակ ժողովուրդը: Պարան Կ. Առաւանդանց իւր ժողովածունքով և յաւաք բաններով մատնացոյց է արել նոցա ոչ յատկապէս իւր ժողովածունքով և յաւաք բաններով մեր նպատակը չէ վերջինով ընդհանուր առնչութիւններին մասին խօսել և այլ մի երկու օրինակով ցոյց տալ թէ ժողովրդական բանահիւսութեան հեղինակ փոխառութիւններ ևս կան միջնագրեւն կրկններին մէջ: Նոյն են օրինակ

Գտնադարձները. հոգևոր երգեր և ոգերը, որոնք յառաջ են եկել Ժողովրդի իւր ննջեցեալները կոծելու սովորութիւնը: Հայտնաբերելու շատ անկեղծութեամբ դեռ ևս կենդանի է այն սովորութիւնը, որ ննջեցեալն աղղակաւնեցը յատկապէս կանաչք երգելով կոծում են իրենց սիրելու մահը տարաբաղդաբար շատ քիչ նիւթ է հասարակած բանահիւսութեան այս անտակից, ապա թէ ոչ կարելի էր համեմատել թէ Ժողովրդականը ինչ տարնչութիւն ունի Գտնադարձներ իւրերի հետ:

Ի՞նչ են աւետիսները: Գարձեալ Ժողովրդի սովորութեան հետ կապուած հոգևոր երգեր Քրիստոսի ծննդեան մասին, երբեմն նոյն խոյ ըստ փանդակութեամբ և աւանդութիւններով շատ մօտ Ժողովրդական նման երգերին: Ժողովուրդն էլ ունի իւր աւետիսները: Մտկայեք և ուրիշ դա-

ւաւներ իւր ստանդարտներ սովորութիւն ունին ծննդեան զեշերը երգելից երգիկ տնայնեցով խաւիտաւ երգել և միւր Ժողովուրդ: Աւարաբարձ ևս կենդանի է այդ սովորութիւնը. Զանգեզուրի տիրացուները մինչև խոյ հարեան դաւառներն են գնում ծննդեան տօներին աւետիս մանգալու: Տարածանքի աւետիսները իրենց զբաղանք երգել տարբեր են Ժողովրդականից իրենց սմբողջութեամբ, բայց կազմութեան և բովանդակութեան նմանութիւններ ևս ունին: Թէ զբաղանք և թէ Ժողովրդականն աւետիսները ա) պատմում կամ զբաղանք ևս են Քրիստոսի ծնունդը և միւրսովորութիւնը, բ) օրհնում են մօտ մօտը և ընտանեկը, գ) նա էրներ են ուրում: Ապացուցութեան համար Պ. Կոտանեանցի* հրատարակած Աւետիսներից մի քանի հատում և համեմատենք Ժողովրդականի հետ:

Գրնալան

Օրհնեալ է սուրբ կոյսն ի յայրինաւետիս.
Ծնաւ երկր զՅիսուս որդին
Ի Մանաւրուբն պատեցին.
Ի յանբանից մտոր եղին.
Դեա Յորդանան մկրտեցին.
Ի Յոհաննոս գիրկն գրին:
Զանուն Յիսուս Տէր օրհնեցին:
Եր. 16.

Ի Յիսուսէ Բրիստոսէ. .
Օրհնած է տանս տանուտերն. .
Ի Սառայէ ի մարթայէ. .
Օրհնած է տանս տանախկին. .
Ի Պետրոսէ ի Պօղոսէ. .
Օրհնած է տանս աղակներն. .
Եր. 17.

Աստուած դոյս տունս շէն պահէ. .
Թող ձեր սեղանն բոլորի
Կթխան ի միջ գինով իլի:
Եր. 12.

Խաթուն մարիկ, արի ի վեր. .
Ի թանտրեղերն մի ննջեր. .

Լ.

Ժողովրդական. **

Մարիամ կինաց աւետիս ի յերկնս ալիւսիա,
Ծնկնիր էառ մարմար քեարին. .
Մեկնաւ իպի Բրիստոս որդին. .
Ինի՛ քի, բիւրթ խանաբուր. .
Բրիստոս մեանց քի փաթըթեցին. .
Ինի՛ քի սուրբ Յեովանէս. .
Բրիստոսին քաւոր արին. .
Ինի՛ քի, գիա Յորդորէն. .
Բրիստոս մեանց քի մկրտեցին. .

Բ.

Ըս տուն շինըցին զեարնան շէնգեով. .
Մեր յինի ծառն է ինգին. .
Թոնիր յինի քեանց կղեկածին.
Մարսիր պիւլիւր քեանց կգրնին.
Ձիր լաճի անունն ինչ ի.
(Այս անուն) նստի ծառի ծէքին,
Սուփրէն յըսիւ խաղար բարին. .
Կթխէն ը ձեռ նստն գինի:

Գ.

Մ'ամէ, Մ'ամէ, ախ էլի սօլիւ խաղի որ
Ֆոֆոպի

* Նոր ժողովածու. Ս. Պրակ. Միջնադարեան Հայոց ստղեր եւ անանուներ Թիֆլիս 1892:

** Փշրակներ ժողովրդական բանահիւսութեան ժողովից Գարեգին Սարկ. Յովսէփեան Թիֆլիս 1892. եր. 23, հաւ. հաւ. Սեդրակեան. Բնուր Մեղոյ եւ Վանեցոյ, Վաղարշապատ, 1874 եր. 5:

Արի գնա յանկիւնն ի վեր. .
 Գերգեր գաթա և չոր միս բեր. .
 Եր. 13.
 Արի մամուկ, հաւու միս բեր. .
 Չուսձեկէնն մի մոռանար. .
 Սեր ընկերաց փարչ մի գինի. .
 Իմ ձայնակցաց խաչքաղանի. .
 Եր. 23-24.

Մենք յիշեցինք թէ Տաղարանները և ժողովրդական ասանդութիւնները մէջ ևս նմանութիւններ կան. Օրինակ մոզերի երկրպագութեան ասանդութիւնը (Վոստ. Եր. 9.) Գաղափար թաղաւորի գերեզմանի տեղը Մոկաց զաւառում (Վոստ. 26) համ. «Փշրանքներ» 32-34 Եր. Յիսուսի ներկարարութեան (Վոստ. 21 Եր.) Պաշտօնի ծաղման ասանդութիւնները (Վոստ. 18 Եր.) մինչև այսօր էլ կենդանի են ժողովրդի բերանում, թէև փոքր լինչ տարբեր կազմութեամբ:

Այս հրատարակութեամբ նիւթերից զատ Տաղարանների մէջ կան և անտիպ երգեր, որոնց նման վարկանանքը այսօր էլ երգում են Մոկացիք: Մենք հրատարակում ենք նոցանից մի քանիսը յուսալով, որ ժողովրդական բանահիտումը թեամբ զբաղուող և հետաքրքրուող անձինք աւելի հետամուտ կլինեն այս լինդրի ուսումնասիրութեան:

Երգերից առաջինը՝ Նարեկացու գովքն է, որ մենք արտագրել ենք Մայր Աթոսի մատենադարանի № 283 (Գ. կաթ.) ձեռագրից: Հեղինակը Յովհաննէս Թլիուրանցին է, միջնագրեան նշանաւոր երգիչներից մէկը, որ 1489-1525 թ. Սոսի կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ: * Ինչպէս յիշեցինք այս գովքի մի վարկանքը երգում են այժմ Մոկացիք: ** Թլիուրանցու երգի և ժողովրդականի նմանութիւնը ակնհայտ է մանաւանդ այն մասի մէջ, որ նկարագրում են Սոսի վարդապետների գալուստը և աղանդների ասանդութիւնը: Բայց Թլիուրանցու երգի մէջ ուրիշ նշաններ ևս կան, որից մտկաբերել կարելի է, թէ նորան յայտնի էր ժողովրդական ասանդութիւնը կամ երգը իւր ամբողջութեամբ: Թլիուրանցուն ևս յայտնի է Նարեկացու հովուութիւնը: Այս նմանութիւնները պատահական լինել չեն կարող. Չենք կարող ասել նաև, թէ Մոկացիները Թլիուրանցու երգի սովորեցրած են հիտել իրենց երգը. ժողովրդականի ամբողջութեան տարբեր կազմութիւնը ապացոյց է նորա անկախութեան: Մնում է ընդունել, թէ Թլիուրանցին է

Նաչին թըլ որ սրտայ. .
 Թըլ զաջ ոտն ի բարին. .
 Կինա մատանի ախո բաց, որ ճափայ. .
 Ս'աղ բմ կեղծով մէկ չիւր պի, որ խախտայ. .

ողտուել ժողովրդական ասանդութիւններից, դուրս ելնա հէնց երգերից:

Երկրորդը՝ Տաղ աղնի և դեղեցիկ երկնուց և դեանուց առաջեալ «վերնադարձ», արտագրել ենք № 283 (Գ. կաթ.) ձեռագրից. երկրորդը՝ ընդօրինակութիւն ևս կայ նոյն ձեռագրի մէջ ասանց որ և է կարեւոր տարբերութեան: Այս տաղն ևս երգում են Մոկացիք, ինչպէս յայտնի է մեզ Ասլան աղի, Նարեկացու և միւս ժողովրդական երգերի թեւադրող Մոկացի Յեովանք* . Տարբարդաբար լինքն անդիւր չղիւտէր, թէև յաճախ լուր էր այդ երգն իւր հայրենիքում: Ընթերցողը նկատել կարող է, որ այս տաղը ժողովրդական ոգով է գրուած, թէև կազմութիւնն աւելի զբաղան է: Ինչու չենք թաղել, որ երգիչն իւր նիւթը ժողովրդից է առել և մշակել, ինչպէս Թլիուրանցին արել է Նարեկացու երգի վերաբերութեամբ: Եթէ Մոկացիները երգում ձեռք գրի առնում լինէր, աւելի ուրիշ կարելի էր խօսել այս երգի զբաղան և ժողովրդական եղանակաւ որոտ թիւնների մասին:

Երրորդը՝ Տաղ Սողոմոնի տաղեալ՝ մենք արտագրել ենք Մայր ցուցակի № 1998 տաղարանից և համեմատել ենք նոյն ցուցակի № 1999 ձեռագրի հետ: Այս տաղը ժողովրդական նման մի երգի հատուածն է կազմում,** թէև մշակողը Աղամի անունն էլ խառնել և զբաղան ձև է առել: Գուցէ իշխանագլխի մեկ ժողովրդական երգի միւս հատուածներն էլ գտնել ձեռագրիների մէջ. Սաղայն մեր ունեցածն էլ բաւական է երկուսի առընչութիւնը ցոյց տալու համար, ոչ միայն բովանդակութեան, այլ մինչև իսկ արտայայտութեան նմանութիւններ կան երկուսի մէջ: Ժողովրդականը այնքան գեղեցիկ է, որ ժողովրդական բանաստեղծութեան ամենատիրոսն կտորները մէկը կարելի է համարել. Երկու երգերի խմբաւորն էլ նոյն է. ցոյց տալ երկրպիւնի անցում որտե՞ր թիւնը և առտում արշաւութեան, կրօնական բարեաց յաւ խոնական նշանակութիւնը:

Չորրորդ տաղը կիւրակէի մասին. «Առանաւ որս ի վերայ կիւրակէի տաղեալ Առաքել վարդապետէ» որ մենք առել ենք Գէորգեան ցուցակի

* Կ. Կոստանկեց. Յովհաննէս Թլիուրանցին և իւր սաղերը, Թիֆլիս, 1892 Եր. 5:
 ** Փշրանքներ. Եր. 16-19:

* Փշրանքներ. Եր. 3, 16, 21-29:
 ** Փշրանքներ. Եր. 21:

№ 181 ձեռագրից: Տաղարանները մէջ յաճախ կրկնուում է Առաքել վարդապետի անունը: Պ. Կոստանեանց «Տաղ վասն Մահրամայի» ստանաւորի հեղինակը ենթադրութեամբ նոյնացնում է Առաքել պատմադրի հետ: Կիւրակէի տաղը բանաստեղծական կողմից թույլ է, բայց հետաքրքրական է համեմատել ժողովրդական մեղերի հետ, որ կիւրակէին է նուիրուած և առաջին անգամն ենք հրատարակում: Ընթերցողը հեշտութեամբ նկատել կարող է երկուսի մէջ եղած մտքերի և դարձուածների նմանութիւնները. ժողովրդականի մէջ պակասում են այն մասերը, որ զրականի մէջ հին կտակարանի հետ են կապուած:

Ժողովրդական բանահիւսութեան հետ մեծ առնչութիւն ունին անշուշտ և տաղարանների մէջ պատահած առակները (басня): Բանահիւսութեան այս տեսակը տարաբաղդարար մեր բանահաւաքների կողմից առանձին ուշագրութեան չէ արժանացել. այն ինչ բանահիւսութեան կարեւոր մասերից մէկն է և ժողովրդական առակախօսութիւնը: Մեր ժողովրդի մէջ դործածուող առակներից կարելի է մի սառւար հատոր կազմել, որից տարածւոյ հայ Կոնկլը Գոշ Միւրթարի և Աւարդանի առակները հետ հարուստ նիւթ կունենար ձեռքի առից: Հայոց ժողովրդական առակների մէջ դալը, արծը, աղս էսը, արծիւը, աղւաւը, կաքաւը օրելի պատկերներ են մարդկանց բնասորութիւնը նկարագրելու համար: Տաղարանները մէջ չէ պակասում և ժողովրդական բանահիւսութեան այս տեսակը: Պ. Կոստանեանց իւր Բ. պրակի մէջ հրատարակել է երկուսը եւ. 30-33. հրատարակուածներից զատ տաղարաններում տեղեկ ենք և մի ուրիշը, որ աղս աղս օրենակի պատճառով առայժմ չենք հրատարակում: մինչև լատպոյն օրենակ կդանենք:

Մենք կարող էինք զարմեալ ուրիշ օրենակներ բերել. բայց կարծում ենք այսքանն էլ բաւական էր յոյց առլ թէ տաղարանները արժանի են առանձին ուսումնասիրութեան և ժողովրդական բանահիւսութեան տեսակէտով:

Ա.

Դեպ մըն կայր Նարեկ կասեն,
Իւր աթոռն էր վարդապետին.
Անգրը տանուաւր մի կայր,
Իւր անունըն Դորդիկ ձայնին:
Ապրիլ էր հարիւր տարի,
Չեր եկել ի ժամոյ տեղի.
Վարդապետ ինդիւր խրկից,
Է՞ր չես գար ի ժամատեղի:

Նայ հանց պատասխան երեւ.

«Շատ մշակ ունիմ չի բանիր»:

Վարդապետ անէծք կած.

«Չի հանգչի մարմնից ի հոգին»:

Երեկ բոլորեց տարին,

Դորդ մեռաւ ի մէջ զիշերին.

Չորս մարդ ի յուսին զրին.

Ու տարան եղերն ի հոգին:

Եօթն օր գերեզման բացին,

Հոգին մուտ չերեւ Դորդիկին.

Երկթէ աւղեր արին,

Իւր ոտից կոճերն անցուցին:

Երեք օր երեք զիշեր

Կախեցին ի պան արեգին.

Ահա հասեցաւ մարմին,

Դորդ անգաւ ի մէջ փողոցին:

Ոչ շուն իւր միսէն ուտէր,

Ոչ թռչունք վերաքն անցանէր.

Շատ մարդ շատ ազգունք ունէր,

Նորա այլ թէպար արարին:

Ելան միաբան դնացին,

Ուն անկան սուրբ վարդապետին:

Վարդապետ յառաջ երեկ

Ու յիշեց զԱստուած կենդանին.

Ի վերայ գաւազանին կանգնաւ.

Ու հարցումն երեւ մեռելին.

«Թէ ո՞նց ժրմեցար ով Դորդ»:

Որ յեկիր ի յեգեր հոգին»:

Դորդիկ զզլութն վեր վերուց,

Ուն անկաւ սուրբ վարդապետին.

«Տէր, ինչ թողութիւն արաւ

Ձիւ մուր ճանփով կուտանին:

Նայ զաչն ի վերա և հան.

«Դորդ, հանգիր ի մէջ ի հոգին»:

Ջաւրէնս քեզ հրաման ով տայ

Որ դառնա ի յաւր կիրակին»:

Համբաւն այլ ի Սիւ հասաւ,

Սքանչելիք սուրբ վարդապետին.

Նարեկ վարդապետ մի կայ

Որ կուտայ մեռածին հոգի:

Երեք վարդապետ Սըսի

Երեքեանն ի Սիւ քաղաքէն,

Ելան ճանապարհ անկան,

Վարդապետին ի աես կուգային:

Եկին դէմ յիրար առին,

Կարածէր ոչխարն ի սարին:

Քիչ մի գիշատես էր նայ
Մէկ ի մէկ հային, ծիծաղին,
Հոգով սուրբ էր նարեկացին,
Խմացու գիտրհոյրդն ի սրտին.
«Իմ աէր, թողութիւն արէք,
Աշակերտն եմ վարդապետին»:
Եւ ինն գայլ սարին նստէր
Ու այլազգ էին ոչխարին.
Նայ զգայելին ի վայր ձենեց
Ու հովիւ եղեր ոչխարին:
Զերեքուց դաւադան էառ,
Դէմ իւրեն խուցըն զընացին.
Եւ երեք աղանի բռնեց.
Օրբն պաք էր չորեքշաբթին:
Խորդեց եւ խորովեց ի ազվոր
Եւ եղիւր առջեւ հիւրերուն.
«Հրամայէք բարի հիւրեր,
Ծաշակեմք ի այս սեղանոյս»:
Նոքա մէկ ի մէկ հայէին
Եւ մտաւ զրին պըռնկին.
«Իմ աէր, թողութիւն արա՛ւ
Օրս պաք է չորեքշաբթին»:
«Կամ կերէք բարի հիւրեր»
Կամ հրաման տըէք որ թռչին,
Երեք վարդապետ Սըսցի
Այն խօսիցն ի վայր մնացին:
Վարդապետն յառաջ երեկ
Ու յիշեց զԱստուած կենդանին
Նա խաչն ի վայ (?) եհան
Թեւածափ հառուր թեփուրին:
Թեւ առին եօթնապատիկ
Վերայ գլխն սուրբ վարդապետին.
Վարդապետն աւրհնեց զնա
Ու թռան հասան երամին:
Երեք վարդապետ Սըսցի
Յօտն անկան սուրբ վարդապետին,
Ասին. «Կ'առնենա՞ս դու աէր»
Որք հաղարք զքեզ զովէին:
Երթամք ի խաղար տանեմք
Առ Ստայ կաթողիկոսին.
Ճշմարիտ ըզորդ կասեն,
Որ կուտայ մեռածին հոգի»:
Բաներս յովանեան ասաց՝
Յովանեան այլ թուրկուրանցին
Բանիւ իմ ականջ զնէ,
Իւր մեղացն առնէր թողութիւն:

Բ.
Տաղ ազնիւ եւ զեղեցիկ երկնոց եւ զեանոց
աւանդաւ:
Երկինք ու գետինք եղբայրք
Աճէ՛ք որ քան զորն աւելի,
Զերկնից բարձրութիւնն ասեմ,
Նա գետինն պատգն աւելի:
Երկինքն ի գետինն ասաց.
«Բան ունիմ՝ քանց զքեզ աւելի,
Զպայծառագուն աստղունքս
Ամէն իմ կողմէս կուլինի»:
Դետինն երկնոյն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի»:
Վեց հաղարապուն ծաղկունքս
Ամէն իմ կողմէս կուլինի»:
Երկինքն գետինն ասաց.
«Բան ունիմ՝ քանց քեզ աւելի,
Իմ ցօղն ի քէնէ կրարեմ»:
Զո ծաղկունքն որով զարգարի»:
Դետինն երկնոյն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի»:
Դու ցօղն է՛ի ծովէն կառնուս,
Ծովուն ակն յիսնէ կուլինի,
Զիմ ակն որ ի յիս քաշեմ,
Նա քո ցօղն ուսկից կուլինի»:
Երկինքն գետինն ասաց.
«Բան ունիմ՝ քանց քեզ աւելի,
Պարզեմ բարկ արեւ զիպիմ,
Զո ծաղկունքն ամէնն իւրշրբի»:
Դետինն երկնոյն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի»:
Զուրն ի յանդեպոց հանեմ,
Որ ծաղկունքս ամէն զարդարի»:
Երկինքն գետինն ասաց.
«Բան ունիմ՝ քանց քեզ աւելի,
Կայծակ ու կարկուտ անեմ»:
Զո ծաղկունքն ամէնն խաբանի»:
Դետինն երկնոյն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի»:
Անչափ ձոր է՛ստու ունիմ,
Զո կարկուտըն աի մէջըն լրցուի.
Կարկուտըն հեղեղ կապի,
Ի ծովերդ ի վայր վըաարի.
Դառնամ ամոյ կրկին կուտամ,
Որ ծաղկունքն ամէն քամալի»:

Երկինքն զհանին ասաց.
«Բան ունիմ քանց քեզ աւելի.
Ուր աղէկ կըտրի՞մ մ'որ կայ,
Կայ ի քո ներքե զընտանի»:

Գետին երկնուցն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի,
Աստուած իր ասած հոգին
Թէ կաննի, նա ինչ աի լինի:
Թէ մարմինն ի յիս չառնեմ,
Նայ աշխարհ հոտուն անցանի,
Հրեշտակ ի հոտուն փախչին:
Երկինքն ու գետինք տառանի»:

Երկինքն ու գետինն ասաց.
«Բան ունիմ քանց քեզ աւելի,
Ինն դաս հրեշտակն որ կան,
Ամէնն իմ կողմէս կուլինի»:

Գետինն երկնուցն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի,
Սուրբ առաքեալք մարգարէք,
Ամէնն իմ կողմէս կուլինի»:

Երկինքն ի գետինն ասաց.
«Բան ունիմ քանց քեզ աւելի,
Եաւթն տակ երկինքն եմ ես,
Որ արեւ լուսին կու ելնի.
Արեւ և լուսին աստղունք,
Ամէնն իմ կողմէս կուլինի.
Ստեղծող Արարիչն Աստուած
Աթոռով վրաս կու բազմի»:

Գետինն երկնուցն ասաց.
«Աստուծոյ մուննէթն աւելի,
Եաւթն տակ երկինքն ասեմ,
Ան ամէնն ի վայր աի թափի,
Արեւ և լուսին աստղունքն
Որ երթան ի հեռ խաւարին.
Եւ քո արարիչն Աստուած
Աթոռով աշխարհըս աի լինի,
Դատաստան գետին աի լինի»:

Ապա ցածացաւ երկինքն,
Ու զլուխ եզիր ի գետնի.
«Բան մեր կուգան գալարի,
Չանի քո սիրան մի տանի,
Դու հիմն ես եկեղեցի,
Դերեզման սուրբ վարդապետի.
Դու խունկ ես բուրվառ իլի,
Օրէնք քո վերայ հաստատի»:

Մանկունք, դուք աճափղ արեք
Այդ աճափ դու զարմանալի:
Դուք այլ ցնծացէք մանկտիր,
Ու զլուխ զրէք ի գետնի,
Քան զերկինքն ինչ բարձր կայ,
Որ զլուխ եզիր ի գետնի.
Այսօր վրան կու քայլենք,
Վազն մտնունք ի ներքե գետնի:

Գ.

Եստարփորս ով¹ շինեաց իւր տուն
Կամ հանդչաւ սրտովն² ի վերայ
Կամ ով եղեր³ քար վերայ քարի,
Որ⁴ յախտան երթաց մընայ,
Նա Սողոմոն տաճար շինեաց⁵
Եւ ծեփեաց զոսկին ի վերայ,
Նա⁶ զդռներն⁷ ապկիկ զրեց⁸
Եւ եհան լաճվարդն⁹ ի վերայ:

Ի մէջն¹⁰ եզիր օսկի աթոռ.
Եւ նստաւ թաղւորն ի վերայ,
Նա յԱստուծոյ¹¹ դժար երեկ,¹²
Հակառակ մտաւ սատանայ:
Մէկ մի ձիով¹³ չափար երեկ,
Կանգնաւ առջեւ Սողոմոնի,
Թէ դշտոյ հարաւայ ելեր
Եւ ի տաճարըդ¹⁴ տես կուգայ,
Շատ մալ շատ դանձ կայ հեռ նորայ,
Բազում հեծել ճորտ ու¹⁵ ծառայ.
Չտաճարապետն խլաթեց¹⁶
Մտաւ ի մէջն,¹⁷ ի շուրջ կուգայ:

Սողոմոն նմա ցանկացաւ.
Եւ զլուս թաղըն վերացաւ,¹⁸
Ողորմելի ի դուրս ելաւ,
Յիշեաց զբանն Աբամայ:
Թէ երանի է քեզ Ադամ,
Ընդի համար մեր Տէրն դայ,¹⁹
Դայ ի կուսէն մարմին առնու
Եւ ի յայրին²⁰ ծնեալ²¹ աղայ: *

1. Ասքորոս օվ. 2. սրտով. 3. կամ եղ քար ի վերայ. 4. րե.

5. շինեց. 6.—. 7. զդռներն. 8. եղեր. 9. զլաճ-
վարն. 10. ի մէջն. 11. Աստուծոյ. 12. եկեղեցի. 13.
ձիով. 14. ի տաճարն ի շուրջ. 15. եւ. 16. խաւարեաց.
17. ի ներս. 18. վերացաւ քաղե զիւրեք նորա. 19. Բեկի
համար Տէրն կուգայ. 20. ի աչքին. 21. ծնեալ

* Այս անկց յետոյ № 1999 ձեւագրել ՅԿԸ

Մ'ելքոն Դասադար և Պաղտասար
Երկրպագողք նորա²² դան,
Ահա եկին յերեսագէմ²⁵
Եւ զուշակէ²⁴ աստղն նոցա:
Թէ երանի է քեզ Ազամ*,
Քեզի համար մեր Տէրն գոյ,
Զփառք ի բարձունս հնչէին
Ժողովրդեանն որ կայ:

. Դ .

Ողորմաւորս ի վերայ կիրակէի ասացեալ
Առաքել վարդապետէ:

Տէրն է գրեալ աւրէնքն հին
Մտտամբնն սուրբ Աստուածային:
Թէ պահէ բղկրակին
Եւ մի գործեր գործ ինչ նմին:
Եթէ պահէ բղկրակին,
Հատ է' անդատանքներ բազմացին:
Թէ հակառակ կենայք նրմին,
Ամէն բարիք ձեր խափանին:
Բամեալ ազանց ազգ մարդկային,
Ամէն ունին բղկրակին:
Ուրաթ տաճկին, շաբաթ ջհտին,
Հինգշաբթի աւր կռապաշտին:
Ազգըն հրէից աւրէն զընին,
Հանց պինտ պահեն բղկրակին:
Որ թէ սպաննէ զնայ թշնամին,
Նա ձեռք ի վեր չբերէ նրմին:
Ռափկ մարդիկ Հայոց ազգին,
Որ ոչ պահէք բղկրակին,
Ոչ էք նրման զուք կռապաշտին,
Եւ ոչ տաճկին և ոչ ճհտին:
Այս աւրէնք քրիստոնէին,
Ասկ չածեւ ի կիրակին,
Այլ պարապել ժամատեղին,
Ահանջ զնեւ քահանային:

հետեւեալ քառասուն է զայնս որ մեռի մէջ
չկայ. նա Սիմէոն ի դերին առնու,
Իւր ձեռք աւետքն զբղկէ,
Նա և թաղաւորք մաղուցն գան:
Որ երեքին անուանն կայ

22. նմա կուգան. 23. երեսուցիմ.

24. եւ զուշակեաց.

* Այս վերջին տունը չկայ № 1999 ձեռագրե մէջ:

Քահանայք, դուք որ յաշխարհի
Երես'ոխան էք Բրիստոսի,
Թէ ժողովուրդն անաւրինի,
Արիւն նոցա ի ձէնջ խնդրի:
Եթէ խրատեալ զամենեւեան,
Որ պինդ պահեն բղկրակին,
Թէ չսեն բանից քոյին,
Դու մի երթար ի տունս նոցին:
Ասա նոցա զաւրէնքն յայտնի,
Որ ահն ի սիրա նորա անկղի,
Նա անաստուած է է' անհոգի,
Ով չի պահէ բղկրակին:
Լսել զաւրէնք հրէից ազգին,
Մահաբայեան նահատակին,
Որ Անտիոք խոզն անատին,
Թէ զինչ գործեաց հրէից ազգին:
Սուսեր առեալ կոտորեցին
Զբոլոր մարդիք հրէից ազգին,
Նոքա ձեռք վեր չբերէին:
Թէ կու պահեմք բղկրակին,
Ոսկ որ չպահէ բղկրակին,
Նալաթ լինի ջհուտ ազգին,
Որ ոչ պահէ բղկրակին,
Թողու զաւրէնան Բրիստոսին:
Խ' Աստուած չունի է' ամենեւին,
Ով չի պահէ բղկրակին,
Եւ կամ չերթայ ժամատեղին,
Քան բղջհու ան այլ պիղծ կոչին,
Եղուկ ու վայ է այն մարդուն,
Ով չի պահէ բղկրակին,
Ոչ թուրք, ոչ հայ է այնպիսին,
Այլ անաստուած բոլորովին:
Ազգն հրէից աւրէնքն հին
Շատ կիրակիք կու պահէին:
Ըղեօթ առուրն բղմինն աւրին,
Ըղմէկ շափթուն զշաբաթին մին,
Ըղեօթ ամսուն բղմէկ ամսին,
Զեօթըն տարուն բղմէկ տարին,
Չեղ եաւթ առուրն մին կիրակին,
Զայն այլ չպահէք բոլորովին:
Դու անս ըզ սեր հրէից ազգին,
Կին մի չպահեց բղկրակին,
Երբակ վառեց վասն ցրտին,
Ամէնքն զնա քարկոծեցին:
Սա բոց վառեաց վասն ցրտին,
Մեծ մահ անկաւ ամէն ազգին:

Մինչ որ զայն կին քարկոծեցին,
Ապա եթող մահն ընդ սին:

Թէ կրակ արար անտի մի կին,

Տէր բարկացաւ բոլոր ազգին:

Որ չի պահէ ըզկիրակին:

Քարկոծեց ի այնպիսին:

Հայս աւրինակ զրէք անձին,

Պինտ պահեցէ ըզկիրակին:

Զի բարկութիւնն աստուածային:

Զի սատակէ զամենեանին:

Տեսէք զԱդամ հայր մեր նախնին:

Որ չի լսեց պատուիրանին:

Զհազար ամ չորսարեցին:

Սոյնպէս և դուք, ով լալաղին:

Թէ չի պահէ ըզկիրակին:

Պէտքէս պատիժ ձեզ հասանին:

Յայս կեանքս և յար պատաստանին:

Բարկութիւն մեծ գայցէ նոցին:

Ով չի պահէ ըզկիրակին:

Դուստր և որդիք իւր կոտորին:

Հաւք ւ՛ անդաստանք պատու հասին:

Եւ պարտական հրոյ լինին:

Սոյն Տէրն ասաց աւրենքն հին:

Թէ չի պահէ ըզկիրակին:

Եւ ըզ տարին բոլորովին:

Ձեզ կիրակի առնեմ կրկին:

Քրիստոս խաչեալ վասն քոյին:

Եւ աւերեաց զըրժոխքն հին:

Դու չի պահելով զկիրակին:

Քեզ նոր զըրժոխք շինես կրկին:

Ով չի պահէ ըզկիրակին:

Շատ բարկութիւն գանձէ անձին:

Վասն դործոյ կիրակին:

Դայ պէս պէս ցաւք անդաստանին:

Կարկուտ մտնիւ ւերաշատ թիւն:

Ջորեակի, դալուկ և ժանկ հացին:

Անանեաց ցաւք, որ կոտորին:

Մահ տարածամյ մութացիութիւն:

Ահ և փախուստ և խռովութիւն:

Սասանութիւն և շարժ երկրի:

Թալան, տուգանք ւ՛ աւերութիւն:

Հեղեղք հոլով և սպանութիւն:

Լալու մն, ողբու մն և ցաւ անձին:

Աստ և յայն կեանքն լինիցին:

Որք ոչ պահեն ըզկիրակին:

Կրակով անձինք նոցա այրին:

Պարապ կացիր ի կիրակին:

Դնա ի ժամ եկեղեցին:

Լսէ զքարոզ քահանային:

Մոստովանես զանցանո քոյին:

*
* *

Ժողովրդական.

Վով կիրակին կերթայ ջաղաց,

Կի կեայ կտեսնայ որդին թաղած.

Վով կիրակին էրան կէներ,

Ուր մտքն մէջ սերան կէներ,

Տաս կցանք, մէկ կխանք,

Չար թշնամին ուրախ կըլնք:

Վով կիրակին ճամբաւ քէլք,

Ինչքան քէլից, տեղ չխանք,

Չար թշնամուն խարար կէներ,

Ուր արտի մութագին չխանք:

Վով կիրակին ցուրին կցանք,

Սէլ ու գիւթան խըրուց կիւ արք,

Չար թշնամին կուրախանայ,

Ինչքան ուար, չկշտանայ:

Վով կտիրք սուրբ կիրակին,

Չար թշնամու խարար չէներ,

Ժամ պատարագին ականջ կէներ,

Խէրկան մտնիւն օղորմի կտանք,

Որ չպահեմք սուրբ կիրակին:

Սուրբ կիրակին Աստու գրածն է,

Ին տաս հրիշտակաց խուսքնք,

Որ կաշտեք ժամ պատարագ,

Քահանի խուսքն էլ ականջ կպնէք,

Չեր մեղաց թողութիւն կէներ:

Դատաստան պարզիրիս կերթար,

Ով չպահեմք սուրբ կիրակին:

Կիրակնաւոր չպախող սրբա շատ նեղիւի,

Ընու պախիլ հոգուն տեղն ի,

Աստուած ուր պերնով կորհնք,

Դատաստանին շխար չըլնք:

Ով չպահեմք սուրբ կիրակին:

Վով կիրակին փէտ կտաշք,

Հուզին տեսաւ դժոխոց կմաշի:

Ով չպահեմք սուրբ կիրակին:

Վով կիրակին խաղաց սաղով,

Ըն կխարնք չար սատանով,

Աստուած էրեսաց կընդնք,

Աղքատ խողուն էլ ճար չըլնք:

Ով չպահեմք սուրբ կիրակին:

Կիրակին մեծ պատուիրանք է

Աստուած խօսքով դիրուածք:

Վով Աստուած խօսք չպախք:

Ուր մարմին շախք, ուր խողին չպախք:

Ով չպահեմք սուրբ կիրակին:

Դարեգին վարդ, Յովսէփիան.

